THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT PROBLEM WITHIN THE BOOK ONLY

आपापलें हितगुज

प्रो. श्रीपाद महादेव माटे, एम्. ए.

आवृत्ति पहिली

१९४२

मूल्य } { २ रुपये

प्रकाशक—

श्रीपाद महादेव माटे

टिळक रस्ता, पुणें

मुद्रक—

विठ्ठल हरि बर्वे

आर्यभूषण मुद्रणालय,

शिवाजीनगर, पुणें ४

माझें हितगुज

चरित्रें वाचावयाची हौस मला अजूनही आहे होऊन गेलेल्या माणसाची त्यात प्रत्यक्ष गाठ पडल्यासारखी वाटते व मानवी जीविताचा त्यातल्या त्यात खरा बोध होतो कादंबरी, नाटक, इत्यादींना कलेची ओढ असल्यामुळें शुद्ध इतिहासाशी त्याचे लागतें इतकेसें रहात नाही व या कारणानें ऐतिहासिक सत्याच्या आसपास तरी जाऊन पोहोचणे चरित्र-ग्रंथाला जितकें शक्य बनतें तितके या कलाप्रधान ग्रंथाना बनत नाही या दोन प्रकारच्या वाङ्मयातील हा फरक मूळ हेतूमुळें उत्पन्न झालेला असतो अशी ही चरित्रें वाचतानाच पुरुषश्रेष्ठाची चरित्रें लिहिण्याचें काम मी हळूहळू चालू केलें व तें अजूनही चालू आहे पण चरित्रें वाचतांना ती ज्या साहित्यावर आधारलेली असतात तें मूळचें साहित्यच वाचावें असें मला वाटू लागलें व म्हणून स्मृतिचित्रें, दैनंदिनी, आत्मचरित्रें, पत्रव्यवहार, इत्यादि वाङ्मयप्रकार मी पाहू लागलों त्यात आत्मचरित्रें ही फारच मनोरंजक व त्या त्या माणसाची खरी कल्पना यावयास उपयोगी असतात असें दिसून आलें अर्थात् आपल्या हेतूचें व कृत्याचें समर्थन करण्यासाठी आत्मचरित्रकार सत्याशी कधीही प्रतारणा करीत नसतील असें मला म्हणवत नाही पण येवढें खरें की ती वाचीत असताना आपण अगदी मूळारंभापाशी

जाऊन पोंचलों आहों व हीच त्या त्या माणसाची खरी ओळख असें आपणास वाटू लागतें

लोकानी लिहिलेली चरित्रें व ज्याची त्यानी लिहिलेली चरित्रें यातील तफावत विविध प्रकारची असते पण माझ्या प्रस्तुताशी सबध असलेली मुख्य तफावत म्हणजे ही की आत्मचरित्रात एकादा प्रसग, एकादें मत, एकादा आग्रह ममत्व-रसानें रसरसलेला आणि विस्तारानें आलेला असतो, पण दुसऱ्यानी लिहिलेल्या त्याच माणसाच्या चरित्रात मात्र तोच त्रयस्थाच्या नात्यानें व केवळ उल्लेखवजा आलेला असतो असें होणेंही अपरिहार्य असतें, कारण आत्मचरित्र लिहिणे व चरित्र लिहिणें या दोन निरनिराळ्या बैठकी आहेत अर्थात् आत्मचरित्रात हे प्रसग, ही मतें, व हे आग्रह वाचकाच्या मनात फार भरतात, व त्या माणसाची व आपली फार जवळून ओळख झाली असें त्यांस वाटू लागतें माझें तर असे कित्येक ठिकाणी झालें, व जर आपल्याला या मजकुराची येवढी आवड वाटते तर आपल्या सारख्या इतरानाही त्या मजकुराचा रसास्वाद प्राप्त करून देणें युक्त आहे असें माझ्या मनानें घेतलें ही आत्मचरित्रें मी जशी वाचली तशी अनेकांनी वाचली असतील व माझें हें पुस्तक वाचताना "यात काय विशेष आहे" असेंही त्याना वाटेल पण माणसें सुशिक्षित आणि रसिक असली तरी सर्वांनाच सर्व तऱ्हेचें वाचन करता येतें असें नाही कित्येक वेळा तर काही विशेष प्रकारच्या वाङ्मयाची व पुस्तकाची माहितीही आपल्याला नसते: उदाहरणार्थ, तैमूरलगानें आत्मचरित्र लिहिलें असेल याची मला कल्पनाही नव्हती। म्हणून मुद्दाम तेंच वाङ्मय वाचून त्यातील शेलकी ठिकाणें वाचक वर्गाच्या हाती दिल्यास आपलें व त्याचें मनरजन व बुद्धिरंजन होईल या अपेक्षेनें मी या पुस्तकाची जुळवाजुळव केलेली आहे पुष्कळ आत्मचरित्रें वाचावी, प्रसगाची निवड करावी, त्या मजकुराचें भाषातर करावें, मूळचें मराठीच असलें तर नुसता उतारा करावा आणि ज्यांच्या आत्मचरित्रातून हे प्रसग घेतले असतील त्याची छोटी छोटी

एकदीडपानी चरित्रें लिहावी व सदर्भ सागावे असा उद्योग मी चालू ठेवला व हें पुस्तक त्याचेंच फळ होय 'उच्च दर्जाची करमणूक' येवढेंच नांव या पुस्तकातील मजकुराला कोणी दिलें तर ते युक्तच होईल; कारण माझीही अपेक्षा अन्य नाही.

ही स्वतःची व लोकाची करमणूक करताना या साहित्याच्या जुळणींत व बनावात मी जी धोरणें ठेविली आहेत त्याचा खुलासा करणें अवश्य आहे प्रस्तावना न वाचल्यामुळें वाचक व टीकाकार काही आक्षेप घेण्यास प्रवृत्त होतात। 'उपेक्षिताचें अतरग' या माझ्या परवाच्या पुस्तकावर ज्यानी अभिप्राय दिले आहेत त्यातल्या काहीनी तरी त्या पुस्तकाची माझी प्रस्तावना वाचली नव्हती असें मला खास म्हणता येतें। तथापि आपल्याकडून काही खुलासे करून ठेवणें इष्ट असतें भाषांतर करताना मी तें शब्दशः करण्याचा हट्ट धरलेला नाही, पण मूळ मजकुरातील अर्थ, समर्पकता व माधुर्य ही टिकवून धरण्याची खटपट साधली तितकी केली आहे 'याच माणसाची चरित्रें का घेतली व त्या दुसऱ्याची का घेतली नाहीत' असें कोणासही म्हणता येण्यासारखें आहे, पण हा रुचिभेदाचा भाग आहे व शिवाय पुस्तकाच्या पृष्ठसख्येला मर्यादा आहे. मी त्या माणसाची चरित्रें घेतली असती तर सध्याची ही राहून गेली असती। तसेच विद्यमान माणसाची आत्मचरित्रें मी घेतलेली नाहीत मुळातील मजकूर सलग घेतलेला आहे असे नाही क्वचित् ठिकाणी हा विजोड टिबानी दाखविला आहे स्वतत्र प्रकरण सुरू झालें म्हणजे त्याच्या आरभी ❁ अशी खूण घातली आहे, अपरिचित वाङ्मयाचा परिचय करून देण्यावर मी विशेष कटाक्ष ठेविला आहे, व प्रत्येक चरित्रात ही दृष्टि दिसून येईल काही सर्व प्रसिद्ध आत्मचरित्रातून मात्र मी काहीही उचलले नाही रमाबाई रानडे व लक्ष्मीबाई टिळक याच्या स्मृतीतून मी काही कसें घेतलें नाही याचें कोणा कोणास नवल वाटेल पण सर्वांचाच माझ्या पुस्तकात आदर करणें हा माझा हेतु नाही हे दोन ग्रथ इतके

प्रसिद्ध आहेत आणि सरसकट वाचकवर्गाच्या वाचनात ते इतके येतात की त्यांतले काही परिच्छेद दिल्यानें वाचकाला अपरिचित असलेलें काही मी त्याला नेऊन पोंचविलें असें खचितच झालें नसतें पण आगरकर व टिळक याचें पहा 'डोंगरीवरील एकशेएक दिवस' हें आगरकराचें पुस्तक सहसा आता कोठेंही भेटत नाही व आणि टिळकचरित्र–वाङ्मय इतकें विपुल झालें आहे की काही आत्मानुभवपर मजकूर टिळकाच्याच तोंडून बाहेर पडला असेल अशी अलीकडच्या वाचकाची कल्पनाही व्हावयाची नाही। म्हणून त्या दोघाचे काही परिच्छेद दिले आहेत पाश्चिमात्य देशात आत्मचरित्र लिहिण्याची प्रथा फार दिवस आहे, अर्थात् त्यातून जास्त मजकूर येणें स्वाभाविक आहे आपल्या इकडच्या थोर गृहस्थानी अशी चरित्रें लिहिली असती तर बरें झालें असतें ज्ञानेश्वर, हेमाद्री, कृष्णराय, शिवाजी महाराज, बाजीराव, मोरोपत, प्रभाकर अशाच्या आत्मचरित्रातील कथाभाग उचलून घेण्यास मला आनद वाटला असता त्यातल्या त्यात नाना फडणवीस, विष्णुबोवा, पागारकर याचे काही घेता आलें ही केवढी भाग्याची गोष्ट आहे। नानानी केलेले 'सत्याचे प्रयोग' त्याच्या मूळ आत्मचरित्रातून वाचण्यासारखे आहेत सातारचे प्रतापसिंह, रगो बापूजी, बाळाजीपत नातू, गगाधरशास्त्री पटवर्धन याच्या लिहिण्यात आत्मचरित्रपर चुटके सापडतात इतकेंच काय तें: सलग वाटणारें पोटभर लिहिणें सापडत नाही. दादोबा पाडुरगाच्या चरित्रातील मजकूर शेवटी शेवटी जागेच्या अभावी काढावा लागला याचें वाईट वाटतें

हा माझा प्रयत्न वाचकाना पसत पडला असें दिसून आलें तर याच तऱ्हेचा दुसरा हप्ता मला प्रसिद्ध करता येणें शक्य आहे: आणि अनेक व्यवसायातील व देशातील पुरुषाचे आत्मचरित्रपर उद्गार एकत्र करून भाषेच्या धनात थोडी तरी भर घालता येण्यासारखी आहे आपले आपण स्वतत्र लिहिणें लिहावें हें मला मान्य आहे व मी तें मधून मधून लिहितोंही पण इतर वाङ्मयातून काही विशेष प्रकारचा मजकूर स्वभाषेंत

आणता आला तर तसें करणेंही युक्त आहे असें मला वाटतें पुष्कळ वाचकाचा अनुभव असेल की, आपलें बरेंच वाचन वाया जातें या कामी जर थोडी सावधगिरी ठेवली तर स्वकीय वाचकाच्या लाभासाठी त्यातलें काही स्वभार्षेत आणता येण्यासारखे असतें उत्तरोत्तर इग्रजी भाषेचें अध्य-यन कमी होत जाईल असा रग दिसतो तर ज्याना इग्रजीचा व मराठीतर भाषाचा परिचय आहे त्यानी त्या त्या भाषेतील साधेल तें धन मराठीच्या भाडारात आणून भरणें अगत्याचें आहे असो

पुस्तकाचें हस्तलिखित सिद्ध करण्याच्या कामी माझे विद्यार्थी श्री मधुसूदन पेंठे यानी मला चागलें साह्य केलें, व आर्यभूषण छापखान्याचे चालक श्री विश्वनाथराव पटवर्धन यानी हें पुस्तक जलदीनें व सोयवार रीतीनें छापून दिलें या उभयताचा मी फार आभारी आहें

टिळक रस्ता, पुणें

श्रीपाद महादेव माटे

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ मला सुठवड्याची वडी मिळेल का ?	१
२ माझा रोमचा राजा ! नाल्यांतील राजमुकुट मीं उचलला !	१०
३ मुळ्याच्या पाल्यानें पाठ पुरविली !	२३
४ देवा, मी हा असा आहें ! मीं झुकांडी दिली !	३१
५ ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें ! .	४७
६ मला गाझी व्हावयाचें होतें !	५६
७ माझ्या जीविताची सोडत !	६३
८ भय्या दार उघडीना !	७१
९ पड खाऊन जिंकलें !	८५
१० मला हिंदुस्थानानें जवळ ओढलें ! .	९७
११ मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !	१०५
१२ हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !	११४
१३ नेपोलियनची उकडहंडी होणार ! ..	१२८
१४ एका कवितेनें बदललों !	१४१
१५ माझ्या स्वभावाचे कगोरे !	१४९
१६ मलाही चैन पडेनासें झालें !	१६२
१७ मीं चित्रेंसुद्धां पुसून टाकलीं ! .	१७४
१८ आम्ही कवि आहों !	१८१

१ : : मला सुंठवड्याची वडी मिळेल का ?

बुकर टी. वॉशिंग्टन याचें नाव सध्या जितकें महशूर आहे त्याच्या शतपट महशूर तें उत्तरोत्तर होत जाअील. अमेरिकन संस्थानात युरोपियन लोकाची पुष्कळ वस्ती झाल्यानतर तेथें उद्योगधद्याची वाढ फार झपाट्यानें झाली दक्षिणेकडील सस्थानात तर ही वाढ फारच झाली उद्योगधदे निघाले याचा अर्थ गिरण्या–कारखाने निघाले असा आहे, आणि जर गिरण्या आणि कारखाने हे निघू लागले तर त्यात राबावयास माणसें हवी होती हें ओघानेंच आलें आफ्रिकेंतील नायगर नदीच्या काठी निग्रो लोकाची दाट वस्ती होती क्रूर आणि साहसी अशा ख्रिस्ती ताडेलानी या प्रदेशातील निग्रो लोक आपल्या जहाजावर भरून अमेरिकेंत आणून सोडण्याचा सपाटा चालू केला त्या लोकांच्या भावना, त्याचें परस्पराशी नातें अित्यादीचा कसलाही विचार गुलामाचा व्यापार करणाऱ्या ह्या लोकानी केला नाही याचे ताडेच्या ताडे दक्षिण अमेरिकेंत येऊ लागले तेथून हळूहळू या लोकाची वस्ती सर्व अमेरिकेभर पसरली अब्राहम लिंकन यानें याच्या गुलामगिरीचा शेवट करण्याचा चग बाधला आणि बंड करून उठलेल्या दक्षिणेकडील सस्थानाशी जोराचा सामना करून या लोकांची

गुलामगिरी नष्ट केली युद्ध चालू असतानाच आपण आता मुक्त होणार आहोंत या भावनेनें अमेरिकेंतील सगळे निग्रो गुलाम हर्षभरित होऊन गेलेले होते याच्यातच बुकर टी वॉशिंग्टन याची आओी होती गुलामगिरीतून मुक्त झालेल्या आपल्या निग्रो बाधवाना शहाणे करण्याचा प्रचंड उद्योग बुकरनें चालू केला कायद्यानें त्याची गुलामगिरी नष्ट झाली होती अितकेंच. पण समाजात त्यांना प्रतिष्ठा मिळू लागली होती किंवा सहानुभूति तरी प्राप्त झाली होती असें मुळीच नाही अजूनही निग्रो लोकाची स्थिति या बाबतीत तशीच आहे. आणि म्हणून कटाळून जाऊन अमेरिकन राष्ट्राच्या पोटातच निग्रो लोकाचें अेक राष्ट्र अशी चळवळ त्यांनी चालू केलेली आहे पण या सर्व चळवळीच्या अगदी आरभस्थानी बुकर टी. वॉशिंग्टननें चालू केलेली ज्ञानप्रसाराची चळवळ ही आहे. बुकर हा अि स. १८५८ साली जन्मला तो जन्माला आला तेव्हां गुलामच होता. हॅम्प्टन अिन्स्टिटयूटमध्यें त्याचें शिक्षण झालें काहीं दिवस शिक्षकाचा धंदा केल्यानतर १८८१ साली अलाबामा येथील टस्केजी कॉलेजचा अध्यक्ष म्हणून त्याची निवड झाली ही सस्था म्हणजे खोपटात भरत असलेली एक शाळा होती वीस वर्षेपर्यंत बुकर यानें अव्याहत श्रम केले आणि विद्यार्थ्यांची संख्या अेक हजारावर आणून सोडली. आपल्या लोकाचा जर उद्धार व्हावयास हवा असला तर त्यांच्यात ज्ञानाचा प्रसार फार झपाट्यानें व्हावयास हवा असा हव्यास त्याच्या बुद्धीला होता बुकरनें युरोप खडात पुष्कळ प्रवास केला आणि तिकडील देशातील ती ठिकठिकाणची विद्यापीठें पाहिल्यानतर तर ज्ञानप्रसाराचा महिमा त्याला इतका पटला की ही एकच गोष्ट आपण करीत राहिलें पाहिजे, आणि या एकाच गोष्टीनें निग्रो लोकाचा उद्धार होईल अशी त्याची खात्री झाली. हा इ स. १९१५ साली मरण पावला बालपणी आपण गुलामगिरीत असता आपले कसकसे हाल झाले याचें मोठें करुणास्पद वर्णन त्यानें केलें आहे. त्यातील काहीं परिच्छेद पुढें दिले आहेत.]

* * * माझ्या घराण्याची मला म्हणण्यासारखी कसलीच माहिती नाही मला आई होती येवढेच काय तें मला माहीत आहे. गुलामांच्या वसतीत राहात असतांना, आणि पुढेंही, आम्हां काळ्या लोकांत चाललेली सभाषणाची कुजबुज माझ्या कानी पडे आफ्रिकेंतून अमेरिकेंत येतांना गुलामांचा काय छळ झाला त्याची हकीकत मला या कुजबुजीवरून प्रथम कळली या गुलामांतच माझ्या आईच्या माहेरचीं माणसें होतीं त्यांचा अनन्वित छळ झाला होता, तथापि चौकशी करूनही या माणसांची कसलीही माहिती मला उपलब्ध झाली नाहीं; आई होती येवढेंच काय तें निश्चित आहे तिला एक सावत्र भाऊ व एक सावत्र बहीण होती गुलामगिरीच्या दिवसांत नीग्रो माणसांपैकीं कुणाचा कोण होता आणि तो कुठला होता याची पंचायती कोणी करीत नसे, आणि त्यांच्या नात्यागोत्याची नोंदही कोणी ठेवीत नसत गुलाम विकत घेणाऱ्यांपैकीं एकाचें लक्ष माझ्या आईकडे गेलें, इतकेंच पुढें हा गृहस्थ तिचा व माझा मालक झाला. त्याच्यापाशीं असलेल्या गुलाम मडळींत माझी आई येऊन दाखल झाली, पण यांत विशेष कांहींच नव्हतें एकादें नवें घोडें, नाहीं तर, एकादी नवी गाय गोठ्यांत येण्यांत व आई त्याच्या घरीं येण्यांत कांहींच फरक नव्हता आईविषयीं मला जितकी माहिती आहे त्याहीपेक्षां मला माझ्या बापाविषयीं कमी आहे मला इतकेंच ठाऊक आहे कीं, माझा बाप गोऱ्या लोकांपैकीं होता, पण कोणीही असला तरी इतकें खरें आहे कीं, त्यानें माझी पूसतपास केल्याचें किंवा माझ्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था केल्याचें माझ्या ऐकिवांत नाहीं तथापि या कामीं माझ्यानें त्याला दोष देववत नाही. या राष्ट्रानें त्या काळीं दुर्दैवानें पतकरलेली जी गुलामगिरीची संस्था तिचा इतर लोकांप्रमाणें त्यानेंही उपयोग करून घेतला होता इतकेंच.

फ्रँक्लिन परगण्यांत हेल्सफोर्डजवळच्या एका मळ्यांत माझी आई गुलाम होती तिला विकत घेणारा धनी आणि त्या मळयावर कामाला असलेले इतर सर्व गुलाम यांना करून घालण्याचें काम माझ्या आई-कडे होतें एके दिवशी सकाळी आईनें मला जागें केलें, आमच्या घरकुल्यांतील जमिनीवर एका रकस्यावर मी निजलो होतो जागा होऊन पाहतों तो आई माझ्याशेजारी गुडघे टेकून नेहमीप्रमाणे मनो-भावें प्रार्थना करीत होती "देवा, केव्हां ना केव्हां पण-मला व माझ्या कच्च्याबच्च्यांना या दास्यांतून मुक्त कर" तिचे शब्द ऐकले तेव्हां मला याची जाणीव आली की आपण गुलाम आहो माझ्या आईचे नांव जेन असें होतें आजवर ज्या स्त्रियाशी माझा सपर्क आला आहे त्यांत स्त्रीत्वाची सर्वात उदात्त व थोर मूर्ति अशीच माझी आई मला मरणपर्यंत वाटत राहील लिहिण्यावाचण्याचा तिला गधही नव्हता, आणि पळभर तरी तिनें हातांत पुस्तक धरलेले मला आठवत नाही पण जें काय थोडी वर्षे मला मातृसुख लाभले तेवढ्यांत सद्गुण आणि टुकीची राहणी यांचें जें शिक्षण तिनें मला दिलें ते मी कधीही विसरणार नाही अँड्ग्लो-सॅक्सन लोकांची जी एक प्रामाणिकपणाची कसोटी आहे ती लावून कांहीं लोक कुरबुरतात की नीग्रो माणसें असावी तितकीं प्रामाणिक नाहीत नसतीलही, मला आठवते की रात्र झाली, जिकडे तिकडे अधार पडून निजानीज होऊन सामसूम झालें म्हणजे अपरात्री आम्हां मुलांना आई जागें करी दिवसां पोटभर अन्न न मिळतांच आम्ही झोपी गेलेलीं असू तिनें कुठून तरी अडीं म्हणा, कोंबडी म्हणा, आणून ती अधारांत रांधून आमच्यासाठी ठेवलेलीं असत आतां ही अडी, कोंबडी तिनें धन्याच्या परवानगीशिवायच नव्हे, तर त्याला न कळू देतांही आणिलेलीं असत अर्थात् कोणा लोकांच्या नीतिविचाराप्रमाणे हे तिचें करणे चोरीतच जमा होईल, पण माझ्या चित्ताचा ठाव घेऊन मी पाहिलें म्हणजे आमच्या तसल्या

परिस्थितीत तिनें जें कांही आचरिलें त्याला चोरी म्हणावें हें मला भावत नाही ती गुलाम नसून स्वतंत्र असती आणि तरीही तिनें असें आचरण केलें असते तर तिला चोरटी म्हणतां आलें असतें पण गुलामगिरीत असतांना तिनें हें केलें तर तिला चोर म्हणतां यावयाचें नाही आम्ही गुलामगिरीतून मुक्त झाल्यावर, स्वतः अगदी कडकडीत प्रामाणिकपणाने वागणें व दुसऱ्यास तो सद्गुण शिकविणे या कामांत माझी आई अत्यन्त दक्ष असे

विचारपूस करतां सरासरी मानाने असें म्हणतां येतें कीं, माझा जन्म इ स १८५८-५९ सालीं झाला असावा त्या वेळी काळ्या लोकांच्या जननमरणाची नोंद ठेवण्याची व्यवस्था नव्हती ज्या हेल्स-फोर्ड गांवी मी जन्मलो त्या गांवांत एकच घर होते व एक पोष्टहपीस होतें तेथून कित्येक मैल लांब एका मळ्यावर माझा जन्म झाला. ज्या खोपटांत मी जन्मलों त्यांतच गुलामांची बधमुक्तता होईपर्यंत मी राहात असें बारा हात लांब आणि नऊ हात रुंद एवढीच ही खोप असे खिडक्या वगैरे कांही नव्हतें, मातीचा गारा करून तो चोपलेला होता, हीच खालची जमीन, या जमिनीत मध्यावर एक मोठें थोरलें दार ठेवलेले होतें, खाली अबारांत मालकाची रताळीं ठेवण्याची जागा होती ही त्यांना हिंवाळ्यांत लागत या खोपीत दिवसभर आई स्वयपाकांत गुतलेली असावयाची रात्र झाली म्हणजे आंतल्या मात-कटावर आमचा बिछाना पडे, बिछाना म्हणजे इकडून तिकडून जमा केलेली चार लक्तरे असत

माझ्या तेव्हांच्या अगड्याची मला फार चांगली आठवण आहे. उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील सस्थानांचें आमच्या गुलामगिरीच्या-बाबत युद्ध चालू होतें, तेव्हां आम्हां गुलामांचे कपड्याच्या बाबतीत फारच हाल होत असत दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांनाच या लढाईत कपड्यांची चणचण भासे, अर्थात् गुलामांचे हाल फारच होत असत.

आमच्या धन्यानें मला जें एक कुडतें दिलें होतें त्याला ते ' शर्ट ' म्हणत हें कुडतें म्हणजे आमच्या तिकडची गुलाम लोकांतली एक संस्थाच होती! हें अगांत तरी घालावें, नाही तर समधम उघडें तरी बसावें, असा न्याय असे व्हर्जिनिया परगण्यांत अंबाडी पिकत असे. तिच्यांतील जो गळाठा उरे त्याचे हे सदरे केलेले असत हे अगदीं कडकडीत आणि चरबट असत अगांत घालावयाचे म्हणजे शिक्षाच असे नवे अंगांत घातले म्हणजे दीड-दोन महिनेपर्यंत एक सहस्र सुया अंगाला बोचत आहेत असें वाटत राही हा सदरा धनीसाहेबांनीं मला दिला तेव्हां मी सरासरी सहा वर्षांचा असेन घालावा, काढावा, घालावा, काढावा; असें मी कितीदां तरी केलें, कारण माझ्या कोवळ्या अगाला तो टोचत असे शेवटीं कंटाळून मी तो टाकून दिला. अजूनहि मीं नवा सदरा घालावयाला काढला म्हणजे मला माझ्या त्या नव्या सदऱ्याची आठवण होते मी तो ' टो शर्ट ' घालण्याचें सोडलेलें पाहून दादाला माझी दया आली तो माझ्याहून दोनच वर्षांनीं मोठा होता पण तो म्हणाला ' मी हा तुझा शर्ट घालतों; मऊ झाला म्हणजे मग तू घाल ' दादाचा हा दयाळूपणा माझ्या मनांत कायमचें घर करून राहिला आहे त्यानें तो दोनचार महिने घातल्यावर मग मी घालू लागलों, तरी तो थोडा थोडा बोचतच होता लवकरच थडीचे दिवस आले व धन्यानें मला एक जोडा घेऊन दिला या जोड्याचे तळवे लाकडाचे केलेले होते व त्याला वरून जाडेंभरडें कातडें लावलेलें होतें पण अशा जोड्याने सुद्धां मला तेव्हां मोठी ऐट वाटली

मी थोडा मोठा झालों तेव्हां धन्यानें मला मोठें मानाचें वाटणारें काम सांगितलें तेव्हांच्या दिवसांत गोऱ्या लोकांच्या बायका घोड्यावर बसून दूरदूर रपेटीस जात त्यांच्यामागून घोड्यावर बसून जावयाचें, व त्या उतरल्या म्हणजे त्यांचीं घोडीं धरून उभें रहावयाचें, असें हें

काम होतें एकदां असें झालें कीं या आमच्या घरीं आलेल्या बायांची घोडीं धरून मी उभा होतों व कुणी परत घोड्यावर बसत असल्या तर त्यांना हात देत होतों, इतक्यांत आमच्या वाड्यांतून कोणींसें एक सुंठीच्या वड्यांचें तबक त्यांच्यापुढें आणलें, व जातांना सत्कार म्हणून त्या त्यांना दिल्या वड्या फारच गोड दिसत होत्या सुठवडा मीं पहिल्यानेंच पाहिला व माझ्या बालमनावर त्याचा भारीच परिणाम झाला. मीं मनांत म्हटलें या थोरामोठ्यांच्या बायका सुंठीच्या वड्या खात आहेत तशा जर आपल्याला पुढें केव्हां खावयास मिळाल्या तर आणखी काय हवें ?

मी आणखी थोडा मोठा झाल्यावर दळणाच्या गिरणीवर जाण्याचें काम मला करावें लागलें दोन तीन पायल्या धान्य गोणींत घालून ती घोड्याच्या पाठीवर लादावयाची, आपण वर बसावयाचें, तीन-तीन, चार-चार मैलांवर असलेल्या गिरणीवर जावयाचें, दळण होई-पर्यंत वाट पाहावयाची व पीठ घेऊन घरीं यावयाचें असें हें काम होतें या कामीं कित्येकदां असा प्रकार होई कीं, जातांना नाहीं तर येतांना त्या गोणींचा तोल कमीजास्ती वजनामुळें बिघडावयाचा व एकारतांच ती माझ्यासकट खालीं यावयाची ! माझी स्थिति मोठी केविलवाणी होई, कारण काय करावें हेंच कळावयाचें नाहीं. माझ्या अगांत ताकद् किती असणार ? तें ओझें घोड्याच्या पाठीवर पुन्हा चढविणें मला होण्यासारखें नव्हतें, शेवटीं तास अन् तास तिष्ठत उभें राहावें व कोणीं येणारा जाणारा भेटला आणि तोही चांगला बळकट असला तर गोणी पुन्हा लादून घ्यावी

माझ्या धन्याचें नांव जोन्स बरोज असें होतें. गुलामांना वागविण्याच्या कामीं हा इतरापेक्षां पुष्कळ बरा असे; याचा अर्थ इतकाच कीं कांहीं कांहीं वेळा सोडल्या तर, तो गुलामांना निर्दयपणें झोडपित नसे. मी जन्माला आलों तों गुलामच्; पण अर्भक असल्यामुळें

गुलामगिरीच्या वेदना मला जाणवल्या नाहीत पण एका प्रकरणाचा मात्र माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला तो म्हणजे माझ्या मामाला बसलेल्या माराचा मामा चांगला मोठा होता एके दिवशीं सकाळी त्याला झाडाशी बांधला, त्याला नागडा उघडा केला आणि गाईच्या कातड्याच्या वादीनें त्याला एकजण झोडपू लागला पाठीवर चपका बसला की ' धनीसाहेब पायां पडतो, धनीसाहेब पायां पडतों ' असें तो ओरडे खरोखर माझ्या मनाला झालेल्या त्या वेदना मी मेल्यावरच नाहीशा होतील

मी लहान असतांनाच गुलामांच्या वस्तींत लोक हळूहळू कुज-बुजत असत की कांही तरी निराळें शिजत आहे–कदाचित् युद्धच होणार आहे, आणि जर तें झालें तर आपण सगळे गुलामगिरीतून मुक्त होऊ रात्रीच्या वेळीं ही गुणगुण फार चालावयाची युद्ध प्रत्यक्ष सुरू होईपर्यंत हें चाललें होते मळ्यावर असलेल्या इतक्या लोकांत एकालाही वाचतां येत नव्हतें, पण चांगल्या सुबुद्ध माणसांना युद्धाची जितकी बारीकसारीक माहिती असे तितकीच आम्हां लोकां-नाही होत असे " द्राक्षाच्या मळ्यां " तलें आमचें तारायंत्र सारखें चालू असे. सेनापति ली यानें जेव्हां शस्त्र खालीं ठेवून शरणागति पतकरली तेव्हां तें आम्हां सगळ्यांना कळून चुकलें होतें, पण जणू कांहीं काय चाललें आहे हें आपल्याला माहीत नाही अशा आवि-र्भावानें जो तो आपापलें काम करीत होता युद्ध सपतांच एके दिवशीं सकाळी गुलामांच्या घरोघर निरोप आला की, सगळ्यांनीं वाड्यावर म्हणजे धन्याच्या घरापुढे जमा व्हावें. आई, मी, बहीण, आमदा, भाऊ जॉन् आणि इतर शेकडों गुलाम वाड्यावर गेलो मी आईला चिकटून उभा होतों एका गृहस्थानें कांही कागदपत्र वाचले व थोडेसें भाषण केलें सभेतले भाषण असे हे मी पहिल्यानेंच ऐकलें, पण इतकें मन कबजांत घेणारें भाषण मी पुन्हा कधी ऐकलें नाहीं.

कागदपत्रांचें वाचन व भाषण होतांच आई आमच्या कानांशीं वाकली व हळूच म्हणाली, " माझ्या लाडक्यांनो, आतां आपण गुलामगिरीतून मुक्त झालों बरें!" या सत्कृत्याचें स्वागत सर्व गुलामांनीं जयजयकार करून केलें मात्र या मुक्ततेमुळें माझ्या आईची व इतर गुलामांची जबाबदारी कोणीकडल्या कोणीकडे वाढली ! बऱ्याचशा गुलामांनी आपल्या जुन्या धन्यांकडेच नोकरी पत्करली, कोणी कोणी नवा उद्योग पाहिला पण या नोकऱ्या व हे धंदे सुरू करण्याच्या आधी या बधमुक्त गुलामांनी मळ्यांवरून दुसरीकडे कोठें तरी कूच केले स्वातंत्र्यसुखाची नवी हवा प्यावी आणि आपण खरोखरच स्वतंत्र झालों आहो याची जाणीव यावी म्हणून कांही दिवस ही मडळी दुसरीकडे जाऊन राहिली

आईनें मागेंच दुसरा नवरा केला होता हा माझा सावत्र बाप गुलामगिरीला झुकांडी देऊन युद्धकाळांतच पश्चिम व्हर्जिनिया परगण्यात गेला होता तेथें त्याने मिठागरांत नोकरी धरली होती बंधमुक्तीची घोषणा होतांच त्याने आईचा पत्ता काढला आणि आम्हां सगळ्यांना तिकडे नेण्यासाठी त्यानें गाडी पाठवून दिली घरांतल्या सामानसुमानाची आम्ही बांधाबांध केली व निघालों निदान दहा दिवस आम्ही वाटचाल करीत होतों डोंगरांतून जावें लागले, वाट खराब, गाडीतच निजावयाचें, पोरांनी चालावयाचें, एकदा वाटेंत एका खोपटांत आम्ही उतरलो चूल पेटतांच भला मोठा भुजंग सळसळत खाली आला ! पुन्हा कोठें उतरलोंच नाही ! उघड्यावरच मुक्काम करीत करीत शेवटीं आम्ही बाबांच्या घरी येऊन पोंचलों. आणि नाइलाज म्हणून दूर पडलेले आईबाप पुन्हा एकत्र आले !

---

२ : : माझा रोमचा राजा !

नाल्यांतील राजमुकुट मीं उचलला !

नेपोलिअन हा फ्रान्स देशचा सम्राट् अि स १७६९ साली जन्मला याचें सर्व शिक्षण व्हिअेन्ना व पॅरिस येथील लष्करी शाळेंतच झालें. थोड्याच दिवसांत याचें नेमबाजीचें कौशल्य लोकाच्या ध्यानांत येऊं लागलें यावेळी फ्रान्सची सेना अिटलीमध्यें लढत होती. त्या सैन्यामध्यें अि स १७९६ त तो अधिकारी या नात्यानें पुढें आला लवकरच त्यानें अेवढे प्रचंड विजय मिळविले की फ्रान्समधील जनता त्याला देवता समजू लागली अिजिप्तमध्यें केलेल्या छोट्याशा चढाअीनतर तो आपल्या देशांत परत आला फ्रान्सदेशच्या नवीन घटनेप्रमाणें तो फ्रान्सचा सर्वाधिकारी बनला आतां त्याच्या आकांक्षेला पायबद् बसणेंच शक्य नव्हतें. सर्व जन्मभर आपणच सत्ताधारी असावें असें त्यानें ठरविलें अि स १८०२ मध्यें अिटलीवर केलेल्या स्वारीत त्याला मोठा विजय मिळाला यावेळेपासून मात्र आपण फ्रान्स देशचे सम्राट आहोंत असें त्यानें जाहीर केलें यानतर देशात शुद्ध राजसत्ता सुरू झाली नेपोलियन स्वतः दिग्विजय करावयास निघाला होता व त्याला अेकसारखे विजय मिळत होते त्यानें

ऑस्ट्रियन प्रतिकाराचा बीमोड करून टाकला, अिंग्लडला बलोन येथून हुसकून लावलें व रशियाचा फ्रेडलॅड व अेअिलॉ येथें पराभव केला. परंतु अेवढ्या पराक्रमानें त्याचें समाधान होअीना. या विजयामुळे त्याच्या आकाक्षेला चढती कमान मात्र लागली. तो तसाच लढायांवर लढाया मारीत पुढें चालला या आकाक्षेच्या पोटीच त्याच्या जीवितनाशाची बीजें निर्माण झाली व स्पेनच्या चढाअीत त्याला माघार घ्यावी लागली. येथून त्याच्या -हासास सुरवात झाली. पुढें १८१२ साली रशियामध्यें त्याला काढता पाय घ्यावा लागला. याचा शेवट लेपझिग येथील लढाअीत झाला. दोस्त सैन्यांनी फ्रान्समध्यें शिरून नेपोलिअनला हद्दपार केलें व तो अेल्बा येथें जाऊन राहिला अि. स. १८१५ साली त्यानें फिरून अेकदां शिकस्तीचा प्रयत्न केला तो फ्रान्स देशात आला व त्यानें ब्रिटिश सैन्याशीं जोराची टक्कर दिली. दुर्दैवानें यात त्याचा पूर्ण पराभव झाला नेपोलिअन स्वतः कैद झाला व त्याला सेंट हेलना या बेटांत नजरकैदेंत ठेवण्यात आलें. येथेंच हा थोर सम्राट् हालात दिवस काढीत काढीत अि स १८२१ साली मृत्यु पावला हा बादशहा फक्त रणांगणावरच चमकला असें नव्हे तर त्यानें फ्रान्सची जी पुनर्घटना केली तीही उल्लेखनीय अशीच होती. त्या घटनेची पडछाया अजूनहि फ्रान्सच्या घटनेंत दिसते. जगातील दिग्विजयी सेनापतीत याचा नंबर पहिला लागेल हें निःसशय. सेंट हेलना येथें बंदिवासात असतां नेपोलिअन यानें आपलें मनोगत निरनिराळ्या तन्हानी व्यक्त केलें त्याचा मुलगा ' रोमचा राजा ' हा या वेळी अगदी अल्पवयाचा होता पण फ्रान्सदेशातील लोक व युरोपातील राजेरजवाडे अित्यादिकाशी त्यानें कसें वागावें, आपलें अनुकरण करण्याच्या बाबतीत त्यानें कशी सावधगिरी बाळगावी अित्यादि विषयांवर त्यानें फार मनोरजक विचार प्रगट केले आहेत. एल्बा बेटातून आपण परत आलों तेव्हां लोकांनी व राजे लोकानी कोणच्या चुका केल्या हेंहि त्यानें खुलासेवार सागितलें आहे]

* * * माझ्या मुलानें माझ्या मृत्यूचा सूड उगवण्याचें मनांत आणू नये त्यानें त्याचा उपयोग मात्र करून घ्यावा मी जें कांहीं आजवर केले आहे त्याची स्मृति त्याच्या मनांतुन लोपू नये मी जसा होतों तसाच तोही अन्तर्बाह्य फ्रेंचमन् राहिला पाहिजे शांततेनें राज्य करणें हेच त्याच्या सर्व प्रयत्नांचे ध्येय असले पाहिजे खरोखरी आवश्यक नसतां, केवळ माझ्यासारखें करावयाचे म्हणून जर त्यानें माझीं युद्धें चालू ठेवली तर त्या शुद्ध माकडचेष्टा होतील मी जे केले तेंच पुन्हां एकदा करणे म्हणजे मी कांहीच केलें नाही असें समजण्यासारखें आहे जर त्याने माझे काम परिपूर्ण केलें तर माझ्या कामाचा पाया भक्कम भरलेला होता असें ठरेल आणि ज्या कामाचा मीं केवळ कच्चा आराखाडा काढला होता त्याची योजना काय होती याचाही खुलासा होईल एका एका शतकात एकाच प्रकारची गोष्ट दोनदां होऊ शकत नाही माझ्या तलवारीनें युरोपखंडाला थरकाप भरविणें मला प्राप्तच झाले आतां मात्र तेथील लोकांच्या बुद्धीला शिकवण देणें हें अगत्याचे आहे आधी झालेली क्रांति मरणारच होती, पण मीं ती वांचविली मी तिला जरेंतून मुक्त केले आणि तिच्या अंगीं केवढें प्रबल तेज आहे हें जगतास दाखविले फ्रान्समध्ये व युरोपमध्यें मी नव्या कल्पना रुजत लाविल्या आहेत आतां मागे जाऊन चालावयाचें नाही; ज्यांचें बीज लाविले आहे त्यांचे मोहोरदार तरु करणें माझ्या मुलाकडे आहे फ्रान्सच्या भूमींत समृद्धीची जी प्रसुप्त तत्त्वें आहेत तीं त्यानें जागृत करावी त्यानें हे केलें तर तो मोठा राजा होईल

माझ्या मृत्यूनतर बुर्बोन राज-पुरुषांना आपले पद सभाळून धरतां यावयाचें नाही प्रत्येक ठिकाणीं, खुद्द इग्लडमध्यें सुद्धां लोकमत माझ्या अंगाला वळेल ही प्रतिक्रिया म्हणजेच मी मुलाला ठेवलेली जिनगी होय मला हे सुद्धां शक्य वाटते कीं, माझा चालविलेला छळ लोकांच्या मनांतून जावा म्हणन इग्रज लोक सुद्धां माझ्या मुलानें

फ्रान्सवर पुन्हां यावे ही कल्पना उचलून धरतील पण इग्लंडशीं स्नेहभावानें वागावयाचें तर, काय वाटेल ते करून इग्लडच्या व्यापार-वृद्धीच्या आड न येणें हें अगत्याचें आहे यांतूनच कोठचा तरी एक प्रकार उद्‌भवेल–एक इग्लडशी युद्ध तरी करावें लागेल किंवा जगा-वरील व्यापारांत त्याच्याशीं भागीदारी करावी लागेल सध्यांच्या परिस्थितीत शक्य म्हणजे हा दुसरा प्रकार होय अन्तर्गत प्रश्नांपेक्षां बाहेरील धोरणविषयक प्रश्नच फ्रान्स देशाला आधीं विचारांत घ्यावे लागतील मी माझ्या मुलाला पुरेसें सामर्थ्य व पुरेशी सहानुभूति वारसा म्हणून शिल्लक ठेविली आहे तिच्या बळावर त्यानें माझें काम पुढें चालवावें, मात्र त्याने आपलें धोरण मिळतें घेण्याचें आणि उच्च स्वरूपाचेंच ठेवावयास हवे

व्हिएन्नाला सध्यां तो कसल्या स्थितींत आहे हें पाहिलें म्हणजे मला दुःख होतें कसल्याही तऱ्हेची बधनें त्याच्यावर न घालतां ऑस्ट्रियाचा राजा त्याला मुक्त करील का? पण खुद्द फ्रान्सिस दि फर्स्ट हा सुद्धां याहींपेक्षां अवघड फेऱ्यांत सांपडलेला होता, तरी त्याच्यामुळे त्याच्या फ्रेंचपणाला कसलीही बाधा झाली नाही परकी राष्ट्रांच्या आश्रयावर माझ्या मुलानें फ्रान्सच्या गादीवर बसूं नये राजेपण प्राप्त करून घेणें हीच त्याची आकांक्षा असतां कामा नये तर पुढील प्रजांना आपण हवेसे कसे वाटू इकडे त्याचें लक्ष असा-वयास हवें साधेल तेव्हां तेव्हां त्याने माझ्या घरांतील माणसांशीं आपलेपणा उत्पन्न केला पाहिजे माझी आई जुन्या वळणाची आहे जोसेफ व यूजीन हे त्याला योग्य सल्ला देण्यासारखे आहेत हॉर्टेन्स व कॅरोलिन् या दोघी कांहीं सामान्य स्त्रिया नाहीत सध्यां आहे तसा तो परागदाच राहिला तर माझ्या एकाद्या पुतणीशीं त्यानें लग्न केलेलें चांगलें फ्रेंच लोकांनींच त्याला राजा म्हणून परत बोलाविलें तर एखाद्या रश्शन राजकुमारिकेशीं त्यानें लग्नाचा योग साधावा, तेवढाच

दरबार असा आहे कीं जेथें घराण्याच्या संबधांनी सरकारचें धोरण अंकित होतें जो शरीरसबध करावयाचा त्यानें फ्रान्सचा दबदबाट बाहेर वाढेल असा असावा, आपल्या घरांत एक तिसरेंच खेकटें आणून सोडावयाचें असा प्रकार होऊ नये आपण जाणून बुजून जर भलती-कडे नेलें नाही तर फ्रेंच राष्ट्र इतरांपेक्षां राज्य करावयास सोपें आहे. तेथील लोकांना नव्या धोरणाचा वास सहज आणि तत्काळ येतो, असें दुसरीकडे दिसून येत नाहीं आपल्या बऱ्यासाठीं कोण रावतो आणि आपलें अनहित कोण करतो हें त्यांना ताबडतोब उमगतें पण हें व्हावयास त्यांना कळेसें बोललें पाहिजे, नाहींतर त्यांचें असमाधान त्यांच्या मनाला खात रहातें व खदखद करीत राहून शेवटीं त्याचा स्फोट होतो

फ्रान्स हा असा देश आहे की जेथें पक्ष–पुढाऱ्यांचें फारसें चालत नाहीं म्हणून त्यांच्या आधारावर विश्वसणें म्हणजे वाळूवर इमारत रचणें होय फ्रान्समध्यें टोलेजग बनाव करतां येतील, पण केव्हां ? तर बहुजनसमाज हाताशी असेल तेव्हां शिवाय एकाद्या सरकारानें आधार शोधावयाचा तो तरी जेथें सांपडेल तेथेंच शोधला पाहिजे. कांहीं जड नियम जसे, तसे कांहीं सूक्ष्म नियमही कधीं गय करीत नाहींत आणि आपल्याला वगावयास लावतात बुर्बोन राजपुरुषांचें नेहमींचें असें असतें कीं कोणचीही राज्यघटना पतकरणें त्यांना प्राप्त होवो, ते सरदार व उपाध्याय यांच्या आधारावर विसबावयाचे पपानें खेचल्यामुळें पाणी जरी कांहीं काळपर्यंत वर राहिलें तरी शेवटीं तें आपल्या पातळीला वहावत यावयाचेंच पण मीं काय केलें तें पहा. झाडून सारी प्रजा म्हणजेच माझा आधार असें धोरण मीं ठेविलें. आखिल जनतेचें हित पाहील तेंच खरें सरकार असा सक्रिय दडक मीं घालून दिला. सरदार, दरकदार, उपाध्याय, शहरवासी पांढरपेशे किंवा व्यापारी लोक यांच्यासाठीं किंवा यांच्या बळावर मीं राज्य केलें नाहीं.

मीं सर्व जनतेच्या हितासाठी, अखिल फ्रेंच लोक हें एक घर कल्पून त्यांच्या हितासाठीं राज्य केलें

आमचे सरदार लोक माझ्या मुलाला हात देणार नाहींत एक पिढीभर मी झगडलों तेव्हांच त्यांना माझ्या विचाराच्या वळणावर मला आणतां आलें, आणि मगच, मीं जें तात्त्विक यश संपादिलें होतें त्याचा पवित्र ठेवा परपरेप्रमाणें जपून ठेवावयास हवा असें त्यांस वाटावयास लागले १८१५ पासून सगळ्या उच्च दर्जाच्या लोकांनीं उघड उघड माझ्या विरोधकांचा पक्ष स्वीकारला. स्वाभाविकच माझे सेनापति, किंवा अमीरउमराव, फार काय सांगावें माझे दुय्यम अधिकारी म्हणजे कर्नल्स यांच्यावरसुद्धां मी विश्वसून राहिलों नाहीं. पण एकदरीनें सर्वसामान्य जनसमूह व कॅप्टनच्या अधिकारापासून खालचें सर्व सैन्य हें माझ्या अगाला असे त्यांनीं मला कधींही दगा दिला नाहीं मीं त्यांचें कितीतरी बरें केलें आहे मीच त्यांचा खराखरा प्रतिनिधी होतों. मी हुकुमशहा होणें हें प्राप्तच होतें, याची नेमकी खूण म्हणजे ही कीं मी जेवढे अधिकार मागत असें त्यापेक्षां हे माझे लोक मला जास्तच देत असत सध्यांच्या काळीं फ्रान्समध्यें जेवढें अवश्य आहे तेवढेंच शक्य होणार अशी स्थिति आहे. मला जें करतां आलें तेंच माझ्या मुलाला करतां येईल हें खरें नाहीं. अगोदर त्याच्या अधिकाराविषयींच रणें माजतील. स्वातंत्र्याची वासना उद्भवली आहे हें त्यानें आधींच ओळखिलें पाहिजे.... सरकार म्हटलें कीं फ्रान्समध्यें त्याचा बोज फार मोठा असतो; आणि त्याच्या अंगीं शहाणपण असेल तर सार्वत्रिक पाठिंबा मिळवावयास लांचलुचपतीची आवश्यकता पडत नाहीं असें त्याला दिसून येईल. राजाचें काम म्हणजे नुसतें अमल चालविणें नव्हे, तर त्यानें लोकांस शिक्षण द्यावयास हवें, नीतिविचार प्रसृत करावयास हवे व लोकांस सुख

उत्पन्न होईल असें केलें पाहिजे कांहीं आडमार्गांनी सत्ता टिकविणें हें गौण आहे

लहान वयांत मलाही कांही भ्रम असत पण मी त्यांतून लवकर बाहेर पडलों आपल्या वक्तृत्वाच्या जोरावर लोकसभावर प्रभुत्व चालविणारे मोठाले वक्ते राजकारणांतील अकलेच्या बाबतीत अगदींच सामान्य लोक असतात त्यांच्याच पद्धतीने आपण त्यांना विरोध करू नये, कारण आपल्यापेक्षां त्यांना शब्दांचा गर्गशा जास्त माजवितां येतो त्यांचें वक्तृत्व आपल्या गभीर व तर्कशुद्ध बुद्धिवादानें आपण लटकें पाडावें त्यांचे सगळें बळ म्हणजे अनिश्चित शब्दजाळ खडखडीत वस्तुस्थिति त्यांजपुढें उभी करून त्यांना शुद्धीवर आणावे व्यवहाराच्या भाषेनें त्यांचा निःपात करतां येतो आमच्या प्रधानमडळांत माझ्याहून चांगले बोलणारे पुष्कळ लोक होते पण दोन आणि दोन चार होतात असे मुद्दे दाखवून मी त्यांना नामोहरम करी

माझ्या मुलानें मुद्रण–स्वातत्र्य देणें हें अगदी अटळ आहे सध्यांच्या दिवसांत तें आवश्यक आहे मुद्रण–स्वातत्र्याचा उपयोग सरकारानेंच चांगला करावा साम्राज्याच्या कानाकोपऱ्यांतही सत्तत्त्वांचा आणि मतांचा प्रसार करण्यास या साधनाचे साह्य मोठेंच करून घेतां येईल मुद्रण–स्वातत्र्य, मुद्रण–स्वातत्र्य म्हणून सरकाराने तिकडे काणाडोळा केला तर डोहाच्या कांठावर खुशाल झोपी जाण्यासारखे तें होईल तह होऊन सगळी स्थिरस्थावर झाली असती म्हणजे मी एक ‘ डिरेक्टरी ऑफ् दि प्रेस ’ म्हणजे मडळ स्थापिलें असतें, तीत देशांतले उत्तमोत्तम लोक घेतले असते आणि खेड्यापाड्यापर्यंत त्यांच्याद्वारां माझ्या कल्पना व माझे हेतु यांचा प्रसार केला असता… माझ्या मुलानें नव्या कल्पनांचा अंगिकार केला पाहिजे आणि ज्या तत्त्वाला मी सगळीकडे येवढें यश मिळवून दिलें आहे तेंही त्यानें आपलें म्हटलें पाहिजे सस्था स्थापून त्यांच्याद्वारां जहागिर–पद्धती-

तील कायदेकानू त्यानें रद्द केले पाहिजेत आणि मानवांचें स्वयंभू वैभव वाढीस लाविलें पाहिजे आणि शेंकडों वर्षें जीं समृद्धि-बीजें रुजत आहेत ती फोफवलीं पाहिजेत सध्यां जीं राष्ट्रें असस्कृत आणि रानटी आहेत त्यांत ख्रिस्ती धर्माचा आणि सस्कृतीचा प्रसार त्यानें केला पाहिजे माझ्या पुत्राचे विचार याच दिशेनें चालावे असे हे माझें उदात्त कार्य आहे श्रेष्ठायत्त राज्यपद्धतींचे पाठीराखे यासाठींच माझा तिरस्कार करीत असत आणि माझा बळी घेत आहेत माझें कार्य किती पवित्र आहे हें त्यानें ओळखावें त्याला म्हणावें या राजांचे खून करणारांकडे पहा ! हेच लोक पूर्वीं बुर्बोन घराण्याच्या खलबतखान्यांतही होते उद्यां ते आपल्या देशाला परत जातील, आणि युरोपांतील राष्ट्रांना माझ्यामुळें जीं कैवल्यें प्राप्त होणार होती त्यांच्यासाठीं मी व माझे सगेसोयरे यांचे मात्र सध्यां छळ होत आहेत ! जे माझे शत्रू आहेत ते मानव्याचेच शत्रू म्हटले पाहिजेत. ते लोकांना मेंढरें समजतात आणि त्यांच्या मुस्क्या बांधावयास पहातात त्यांना फ्रान्स देशाचा छळ करावयाचा आहे आणि वळचणीचें पाणी आढ्याकडे वहावयास लावावयाचें आहे त्यांनीं सावध असावें, बधारे फुटून पाणी भलतीकडेच वहावतें

माझ्या मुलाच्या अमलाखालीं निरनिराळे हितसबध गुण्यागोविंदानें एकत्र रहावयास कांहीच हरकत नाहीं नव्या कल्पनांना बळ येऊन त्यांचा प्रसारही होईल, पण हें होतांनाही कुणाला अचका बसला आहे, किंवा कोणी बळी गेले आहेत असें होण्याचें कारण नाहीं; म्हणजे माणसाच्या जातीला दुर्दैवाचे चपेटे बसावयाचें आपोआपच वांचेल पण माझ्या निधनानंतर केवळ माझा मुलगा म्हणून आणि तो केवळ राजा झाला आहे यासाठींच त्याचा छळ सुरू झाला तर मात्र माझा सूड उगवण्यास व तोही अगदीं कडकडून उगविण्यास मुलानें पुढें आलें पाहिजे एकाद्या राष्ट्राच्या सरहद्दी फुटल्या आणि सर्व यूरपभर

रक्ताच्या नद्या वाहू लागल्या तर सस्कृतीची हरतऱ्हेने पिछेहाट होईल. आपसांतील यादवी व परकीयांशी युद्ध यांच्या दगलीत शास्त्र आणि ज्ञान यांचे प्रदीप विझून जातील राजसत्ता कितीशी उभी राहिलेली आहे ? पराकाष्ठा एकादा दिवस, पण तेवढ्यांत तिनें अखिल प्रजांचे हितसबध सुरक्षित ठेविले आहेत, मात्र हे व्हावयास आणि मध्ययुगीन बंधनें झुगारून देण्यास राजसत्तेला तीन शतकें झगडा करावा लागला अशा या सत्तेला ठार मारावयाचे ठरलें तर युरोपखडाला तीन शतकें तरी लागतील आणि अनिवार हाल सोसावे लागतील अनेक वर्षें धडपडून राष्ट्रांनी जी सुखें पैदा केलीं आहेत ती नष्ट होतील आणि मग त्याचे विपरीत परिणाम काय होतील हे कोणी सांगावे ? माझा मुलगा गादीवर बसावा हें सर्व राष्ट्रांच्या व राजकुलांच्या हिताचें आहे.

मी हे जें तोंडी सांगून लिहवून घेतलें आहे किंवा स्वहस्तें लिहिलें आहे तें प्रसिद्ध व्हावे व माझ्या मुलाच्या नजरेस यावे व त्यानें त्याचें चिंतन करावें

* * *

ॐ त्या गोष्टीला आतां एक वर्ष होऊन गेले त्या दिवशी जिकडे-तिकडे हुरूपच भरला होता अेल्बा बेटांतून निघून येऊन मी लिऑन्स शहरीं प्राप्त झालों होतों माझे सामर्थ्य पुन्हां एकदां जोरानें उभें राहिलें सगळ्या जगांत अधिक बलाढ्य असें साम्राज्य मीं सपादिलें होतें खरोखर मी अेल्बा बेटांतून परत आलों ही गोष्ट कोणीच सुखाने पत्करली नाही हा केवढा चमत्कारिक योग होय ! यूरपांतील निरानिराळ्या राष्ट्रांत जर कांहीं तोल राहावयास हवा होता आणि शान्तता प्रस्थापित व्हावयास हवी होती तर मी बादशाहा होणें अवश्य आहें ही गोष्ट कुणाच्याच ध्यानीं आली नाहीं पण राजे व प्रजा दोघेंही मला भीत

होतीं वास्तविक पाहातां ही त्यांची चूक होती. आतां या चुकीची किंमत त्यांना द्यावी लागेल

राजांना माझें कसलें भय वाटत होतें ? ते काय माझ्या महत्त्वाकांक्षेला भीत होते ? मी देश जिंकण्याचा सपाटा लावीन असें त्यांस वाटत होतें ? का सगळीकडे माझें एकछत्री राज्य मी स्थापन करीन असें त्यांस वाटत होतें ? वास्तविक पाहातां त्यांच्या हें ध्यानांत यावयास हवें होतें कीं माझें सामर्थ्य व माझीं साधनें हीं आतां पूर्वीसारखीं राहिलीं नव्हतीं शिवाय मी जर या राजांचे पराभव केले असले आणि मुलूख जिंकले असले तर तें केवळ आत्मसंरक्षणासाठींच होय याचा प्रत्यय लोकांना उत्तरोत्तर येत जाईल फ्रान्सवर हल्ला करण्याची इच्छा युरोपांतील राजांनीं कधींच टाकली नाहीं त्या देशांत प्रसूत होणारीं नवीं ज्ञानेंही त्यांस नको होतीं, आणि माझ्यावर तर त्यांचा दांतच होता अर्थात् आमचा आम्हांला जर नष्टांश करून घेणें नको होतें, तर दुसऱ्यांचा नाश करणें आम्हांला प्राप्तच होतें आमच्याविरुद्ध युरोपांतील राजांचा गट नेहमींचाच बनलेला होता, मग तो उघड असो की गुप्त असो, ते कबूल करोत कीं न करोत, हा कट अगदीं कायमचा होता आम्हांस गप्प बसवणें हें सर्वस्वीं माझ्या शत्रूंच्या हातीं होतें. माझ्याविषयीं म्हणाल तर या लोकांचा काय असा समज आहे कीं काय कीं शांतता व सुरक्षितता यांच्या वैभवाची मला कांहींच किंमत नाहीं ? पण जर आमच्या स्वाभिमानालाच कोणीं दश केला तर आम्हीं तरी काय करावें ?

या राजेलोकांना काय अशी भीति वाटत होती कीं, अराजकवादाचा डोंबाळा मी त्यांच्या घरांत माजवीन ? वास्तविक पाहातां या बाबतींत माझीं मतें काय आहेत हें त्यांना अनुभवानें माहीत झालेलें होतें मी त्यांचीं राज्यें हस्तगत केलेलीं त्यांनीं पाहिलीं होतीं. तीं हस्तगत झाल्यावर तेथें खूप क्रांति करून टाकावी असें मला किती-

कानीं तरी सांगितलें होतें ! शहरांचा कारभार शहरांतील लोकांच्या हवालीं करावा आणि तेथील प्रजांत बडें उभीं करावीं हें मला सहज करतां येण्यासारखें होतें आधुनिक ‘ अटीला ’ किंवा ‘ रॉबिस्पिअर याचा घोड्यावरील अवतार ’ अशी कितीही वाओीट नांवें त्यांनीं मला दिलीं असलीं, तरी मी कोण आहें याची त्यांना बरोबर कल्पना होती मी जर खरोखरच तसा असतों तर कदाचित् मी अजूनही गादीवर असतों, पण त्यांना मात्र सिंहासनावरून उड्या टाकून केव्हांच पळून जावें लागलें असतें !

ज्या एका मोठ्या कार्याचा प्रणेता मी होतों, त्यांत या दोहोंपैकीं एका पद्धतीचा अवलब करावा लागला असता, एक म्हणजे लोकांचें म्हणणें काय आहे तें राजे लोकांना पत्करावयास लावणें, किंवा राजसस्थेच्या द्वारांच सुखोत्पत्ति होते हें लोकांना दाखवून देणें आतां हें तर सर्वांनाच माहीत आहे कीं, लोकांचा दील एकदां कां बिघडला म्हणजे त्यांना आवरून धरणें फार अवघड गोष्ट आहे. त्यापेक्षां त्यांच्यावर अंमल करणारांची बुद्धिमत्ता व त्यांचें शहाणपण यांवर अवलंबून राहणें हेंच पुष्कळदां युक्त ठरतें. हे राजे लोक आपलें हित कशांत आहे हें उमगण्याइतपत चाणाक्षपणा दाखवितील, असें मानून चालण्यांत माझी कांहीं चूक झाली असें मला वाटत नाहीं. पण मी फसलों हें मात्र खरें. या राजे लोकांनीं नीट हिशेबानें पाहिलें नाहीं ते संतापानें आंधळे झाले; आणि जो धोंडा त्यांच्यावर पडूं नये म्हणून मीं थोपवून धरलेला होता तोच त्यांनीं माझ्या अंगावर गडगडत सोडून दिला. शेवटीं, एक साधासुधा शिपाई–गडी आपल्या डोक्यावर राजमुकुट धारण करितो याचा या राजे लोकांना अपमान वाटला काय ? हा नवीनच पायंडा पडेल असें त्यांस वाटलें काय ? वास्तविक पाहतां मी जेव्हां राजपदावर चढलों तेव्हां मीं योग्य ते ते सर्व समारंभ केले. राजे लोकांच्या ज्या कांहीं पद्धती असतात त्याचा अंगी-

कार करण्यांत मीं मुळींच कसूर केली नाहीं त्यांचें आणि माझें जिणें हें पृथक्पणानें मानावयाचें मीं सोडून दिलें मीं राजघराण्याशीं शरीर-संबंधही जोडला; धोरणही त्यांचेंच पत्करिलें आणि अशा रीतीनें त्यांचाच झालों इतक्या गोष्टी केल्यानंतर माझ्यासारखेच अनेक लोक राजपदाला येतील असें त्यांना कां वाटलें असावें ?

उलटपक्षीं लोकांना तरी माझें भय कां वाटावें ? त्यांना काय असें वाटलें कीं मी आलों होतों तो सगळा प्रदेश बेचिराख करावा आणि त्यांच्या मुसक्या बांधाव्या यासाठीं आलों होतों ? मुळींच नाहीं शांतता प्रस्थापित व्हावी आणि त्यांचे हक्क त्यांना मिळावे यासाठीं मी आलों होतों हें माझें नवें सूत्र हेंच काय तें माझें खरें बळ होतें तें तोडून टाकण्यानें नाशच झाला असता. मी पुनः सांगतों कीं, सामान्य लोक आणि राजे लोक या दोघांनीं मोठी चूक केली उध्वस्त झालेलीं राजपदें मीं पुनः प्रस्थापित केलीं आणि अगदी सौम्य स्वरूपाची सरदारसत्ताही स्थापन केली आतां मात्र या राजांना आणि सरदारांना पुनः धोका प्राप्त झाला आहे. लोकांच्या हक्काच्या युक्त मर्यादा ओळखून ते हक्कही मीं कायम केले होते आणि त्यांना एक तऱ्हेचा पवित्रपणा आणिला होता आतां मात्र लोक काय वाटेल तें मागू लागतील आपण काय मागतों हें त्यांचें त्यांनाच कळावयाचें नाहीं आणि मागण्या करितांना ते दहशत दाखवू लागतील. माझें पुनरागमन व सिंहासनावर माझी पुनः स्थापना हीं राजे लोकांनीं जर खुषीनें पत्करलीं असतीं तर सामान्य प्रजा आणि राजे लोक या दोघांचेंही सगळें कांहीं लागीं लागलें असतें, दोघांचाही फायदाच झाला असता. आतां मात्र दोघेही झगडा करू लागतील आणि दोघांचेंही नुकसान होईल मला पत्करलें असतें तर त्यांना सर्व गोष्टींचा तावडतोब निकाल करितां आला असता पण आतां मात्र त्यांना प्रत्येक गोष्टीचा आरंभापासून खल करावा लागेल. त्यांना दीर्घकालपर्यंत

शांततेंत आणि सुखांत नांदतां आलें असते, आतां मात्र असें झालें आहे कीं, जर एक ठिणगी पडली तर सगळीकडे डोंबाळा उडेल

मी कांही कोणाचा राजमुकुट बळकावून बसलों नव्हतों फ्रान्सचा राजमुकुट गरगळून जाऊन सडकेच्या कांठी नाल्यांत पडला होता. तो मीं उचलिला आणि देशांतल्या लोकांनी तो माझ्या मस्तकावर ठेवला फ्रेंच राष्ट्राचें नांव सर्व जगांत वैभवसपन्न व्हावें आणि लोकांना तें आदरणीय वाटावें हीच माझी इच्छा होती बुर्बोन राजे हे सरदारांचेच राजे होते मग आपल्या पूर्वजांचा ध्वज कोणचाही इतर रग लावून त्यांनी निराळा भासवावा पण मी मात्र लोकांचा राजा होतों मी एल्बाहून परत आलों तेव्हां राष्ट्रांतील लोक मला सहानुभूति दाखवितील अशी मला पुरेपूर खात्री होतीच; पण मला कोणी कोणीं असा आग्रहाचा सल्ला दिला की, राजपक्षी-यांतील कांहीं प्रमुखांचा सुद्धां मी थोडा अनुनय करावा पण ही गोष्ट करण्याचें मी साफ नाकारलें आणि मला सल्ला देणारांना म्हणालों, " सरसकट सर्व प्रजांच्या मनोमंदिरांत जर मला स्थान मिळालें आहे तर राजपक्षीयांशी मला काय करावयाचें आहे ? "

३ : : मुळ्याच्या पाल्यानें पाठ पुरविली !

[गोपाळ गणेश आगरकर हे महाराष्ट्रातील सुधारकाचे अग्रणी म्हणन प्रसिद्ध आहेत याचा जन्म ख्रिस्ताब्द १८५६ या वर्षी झाला याच्या घरची फार गरिबी असल्यामुळें लहानपणी याचे दिवस फार हाल्लात गेले शिक्षणाची केवळ उपजत हौस म्हणूनच सर्व हालअपेष्टा सोसूनही हे महाविद्यालयाचे पदवीधर झाले, आणि विद्वान् लेखकांत त्यांची गणना होऊ लागली डेक्कन कॉलेजात आगरकर व टिळक हे सहाध्यायी व मित्र होते आणि आपल्या भावी जीविताची रूपरेषा त्यानी या कालातच ठरवली विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या 'निबन्धमालें' तील लेखनानें ज्या तरुण लोकाच्या मनात चैतन्य उत्पन्न केलें त्यातच आगरकरांची गणना करावयास हवी शिक्षणक्रम सपताच आपण काहीतरी लोकोपयोगाचेंच केलें पाहिजे असा निश्चय आगरकरानी केला, आणि मरेतोंपर्यन्त तो अिमानेंअितबारें पाळला पुण्याच्या न्यू अिंग्लिश स्कूलमध्यें ते जरी अेक वर्ष उशीरा आले तरी तें काढण्याच्या कामी चिपळूणकर आणि टिळक याची त्यांच्यावर भिस्त होतीच टिळकाच्याहि आधी ते 'केसरी' चे संपादक होते परन्तु सामाजिक सुधारणेचें स्वतंत्र मतप्रतिपादन करतां

यावें म्हणून त्यानी ' सुधारक ' नावाचें वर्तमानपत्र काढलें राजकारणात ते थोडे कडकच होते हें जरी खरें असलें तरी त्याच्या बुद्धीचा खरा हव्यास समाजसुधारणा हाच होता युरोपात नि मुख्यतः अिंग्लड देशात त्यावेळी जे मोठमोठे तत्त्वज्ञानी होते त्याच्या लिहिण्याचा आगरकराच्या मनावर फारच परिणाम झालेला होता, आणि त्यास अनुसरून समाजसुधारणेच्या तत्त्वांचा आग्रहाचा पुरस्कार त्यानी केला वास्तविक पाहाता त्यानी ज्या समाजसुधारणा प्रतिपादिल्या, त्याचा उच्चार दोन पिढ्या आधीच महाराष्ट्रातील सुधारकानी केला होता. परतु ते सुधारक नवीन तऱ्हेनें शिकलेले नसल्यामुळें आणि वर्तमानपत्र हें ज्ञानप्रसाराचें नवें शस्त्र त्याच्या हाती नसल्यामुळें त्यांच्या मताचा अितकासा फैलाव झाला नाही आगरकरानी मात्र त्याचा भरपूर उपयोग करून घेऊन महाराष्ट्रीय जनतेच्या मनात सुधारणेची बुद्धि अगदी कायम केली ते शेवटपर्यंत डेक्कन अेज्युकेशन सोसायटीत असून फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपलहि होते याचें लिहिणें मोठें मनमोकळेपणानें लिहिलेलें असून कित्येक वेळां त्यांत भावनेचा विलक्षण जोर दिसून येतो त्यांना अन्यायाची चीड फारच असे आणि तो जेथें कोठें दिसेल तेथें ते आपलें लेखणीचें शस्त्र घेऊन धावत जात लहानपणापासून गरीबीत वाढल्यामुळें त्याच्या प्रकृतीची आबळच झाली होती, आणि जडलेल्या दम्याच्या विकारानें ते चांगले सशक्त कधी झालेच नाहीत त्याच्या पश्चात् 'सुधारक' पत्र त्यांच्या अनुयायापैकी कोणासहि त्याच्याअितक्या तेजानें चालवता आलें नाही अशा या उदार, प्रेमळ व देशाभिमानी गृहस्थाला १८९५ साली म्हणजे अल्पवयांतच मरण आलें.

ते केसरीचे संपादक असतांना कोल्हापूरच्या अेका प्रकरणासंबधानें त्यांनी कांही टिका लिहिली होती, ती अंगलट येऊन त्याना व टिळकाना डोंगरी येथील तुरुंगांत अेकशेंअेक दिवस राहावें लागलें तेथील आपल्या अनुभवाचें वर्णन आगरकरानी मोठें सुरसपणें केलें आहे]

* * * कैद्यांना (टिळक व आगरकर यांना) 'द्वेषाच्या' चार्जातून मुक्त करून, अविचाराचे लेख लिहिल्याबद्दल शिक्षेची सुनावणी केल्यानतर हायकोर्ट उठलें व मडळी खालीं तोंडें घालून आपापल्या घरीं चालती झाली नतर आम्हांला माडीवरून खालीं आणून तळमजल्यांतल्या एका कोठडींत ठेवलें सहा वाजण्याच्या सुमारास घोड्यांच्या दोन गाड्या आणवून त्यांत आम्हांला व्यवस्थेनें बसविलें व आमच्या बंदोबस्ताकरितां बरोबर शिपाई लोकांचा पहारा देऊन बिनभाड्याच्या घराकडे आमची रवानगी केली आमच्या समजुतीप्रमाणें देशाच्या बऱ्यासाठी आम्हीं आरंभिलेले उद्योग, करवीरस्थ प्रभूचें चांगलें व्हावें म्हणून आम्ही लिहिलेले लेख, खटला उभा राहिल्यावर आम्हांस व आमच्या मित्रमडळींस पडलेली दीर्घ यातायात, लोकांची आमच्यावर बसलेली प्रीति आणि त्यांच्याशीं आमचें वर्तन, आमच्या देशाची स्थिति, आणि जगांतलि न्यायपद्धति वगैरे अनेक विषय झपाट्यानें आमच्या डोक्यांतून जात आहेत तों आमच्या गाड्या तुरुगाच्या दारापाशीं येऊन ठेपल्या. त्यांतून खालीं उतरून दिंडीतून आंत शिरतांना आमच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी आंत गेल्यावर आम्ही थोडा वेळ स्वस्थ बसलों, नतर घरचे कपडे उतरून टाकल्यावर सरकारी वॉर्डरनें खालपासून वरपर्यंत आमची झडती घेतली व आम्हांस तुरुंगाचे पोषाख दिले. या पोषाखांत तीन डाग असतात, (१) तुमान किंवा गुडघ्याइतका सैल चोळणा, (२) कोपराइतक्या अस्तन्यांचा सदरा, आणि (३) वाटोळी टोपी हीं वस्त्रें खादीचीं केलेलीं असून मजबूत व थडीवाऱ्याला सहसा दाद देणारीं नसतात हीं दर आठवड्यास एकदां धुवून मिळतात. याखेरीज, स्नान करावयाचें असलें म्हणजे त्या वेळेपुरती रुंद लंगोटी मिळते. ही लंगोटी घालतांना करदोट्याची गरज न लागावी अशी तिच्यांत खुबीची सुधारणा केली आहे! माझी प्रकृति जात्या

शैत्यखोर असल्यामुळें मला वारवार पडसें होई, तेव्हां जमादाराच्या परवानगीनें शिंप्यापासून (तो तरी एक कैदीच होता) नाक पुसण्यासाठीं मी एक वीत दीडवीत फडकें मिळविलें तें आम्ही सुटेपर्यंत माझ्यापाशी होतें !

वस्त्रपरिधान झाल्यावर आमची नांवें राजिष्टर झालीं, व लत्ताकपड्यांचीं टिपणें होऊन त्यांच्यावर आमच्या सह्या घेतल्यावर निजण्यासाठीं आम्हांस तरळांत (Trial Yard Cells) नेलें तेथें एका दगडी फरशीच्या पण बिन–ढेकणी खोलीत आम्हां सगळ्यांस कोंडून घालून व आमच्या अंगावर दहा बारा फाटकीं तुटकीं घोंगड्यांची रकटीं फेंकून देऊन, कोंडण्यास आलेला शिपायी दाराला जगी कुलूप लावून चालता झाला त्या रात्रीं पोटांत थंडी, बाहेर थंडी, व थंड–प्रकृति असल्यामुळें, मी उजाडेपर्यंत सगळे तास मोजले व माझ्याप्रमाणेंच सरासरी बाकीच्यांची स्थिति होती सुमारें सात आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्हांस तेथून काढून क्लार्कच्या हपिसांत आणलें तेथला विधि आटपण्यास पक्के दोन तास लागले प्रथम आमचें वजन करून नंतर शरीराची उंची, डोक्याचा परीघ व पावलांची लांबी घेतली व अंगावरील ठळक ठळक निशाण्या टिपल्या. पुढें तुरुंगाच्या नेटिव्ह् मेडिकल असिस्टणानें कोणास कांहीं स्पर्शरोग आहे किंवा नाहीं याचा तपास करून देवी काढल्या न काढल्याची चवकशी केली व आपल्या बुकांत सर्व माहिती लिहून घेतली. इतक्यांत गोरा डॉक्टर आला, त्याबरोबर क्लार्कच्या हपिसांतून डॉक्टरच्या हपिसांत आम्हांला नेलें तेथें त्यानें सदरे काढवून देवी वगैरे काढल्या आहेत कीं नाहीं हें पाहिलें तेथून क्लार्कच्या हपिसांत आम्ही पुन्हां परत आलों. पुढें हेडक्लार्कच्या हपिसांत थोडीबहुत चवकशी झाल्यावर, आम्हांस तुरुगाच्या गोऱ्या सुपरिंटेंडेंटपुढें नेऊन उभें केलें व आमच्या लत्ताकपड्यांची यादी पहिल्या क्लार्कनें वाचली. ती बरोबर

आहे असें आम्ही सांगितल्यावर आम्हांला तेथून काढून हाटळीवर (Hard Labour Yard) नेलें इतका प्रकार होईपर्यंत सुमारें अकरा वाजण्याचा बेत झाला नतर सर्वांस परसाकडणें, तोंड धुणें घालून जेवायला नेलें.

प्रत्येक कैद्याला अन्न घेण्यासाठीं एकेक लोखंडी टकोरें दिलेलें असतें या पात्राची आकृति कशी असते म्हणाल तर आपल्या कढई-सारखी असते, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं, भेद इतकाच कीं, कढईला कड्या असतात, त्या टकोऱ्याला नसतात पहिल्या दिवशीं अन्न पुढें आल्याबरोबर त्याचा अमगळ दर्प आम्हांस दुःसह वाटला व तोंडांत दोन तीन घांस जाण्याबरोबर ओकारी आली मग थोडेंसें पाणी पिऊन घेतल्यावर शिपायांनीं आम्हांस एका बराकींत कोंडून घातलें; तेथें आम्ही सध्याकाळचे चार वाजेपर्यंत पडून होतों ..चार वाजल्यावर बाहेर काढून आम्हांस सध्याकाळचें जेवण दिलें व सहा वाजण्याच्या सुमारास बराकीच्या दुसऱ्या मजल्यावर निजण्याच्या कोठड्या आहेत त्यांत कोंडून घातलें ही पहिल्या दिवसाची हकीकत झाली व हीच सगळ्या दिवसांची होय असें म्हटलें असतां चालेल

बिनमजुरी कैद्यास तुरुंगांत जेवून बसण्याखेरीज दुसरें कांहीं एक काम नसतें उद्योगांत गढलेल्या मनुष्यास दोन घटका स्वस्थ बसण्यास फुरसत केव्हां सांपडेल असें झालेलें असतें, पण आम्हांला तेथें कांहींच उद्योग नसल्यामुळें दोन दिवसांत बसण्याचा कटाळा आला. . पहिले पचवीस दिवस आम्हांस पराकाष्ठेचे जड गेले तुरुंगांतील अन्नाची रुचि लागून तें अगवळणीं पडेपर्यंत फार त्रास झाला . कांदा, लसूण खाण्याची ज्यांना सवय नाहीं त्यांची तुरुंगांत फार उपासमार होते व त्याचमुळें १०१ दिवसांत टिळकांचें चोवीस पौंड आणि माझें सोळा पौंड मांस नाहींसें झालें ! तुरुंगांत गेल्यावर पहिले कांहीं दिवस

संध्याकाळीं कोंदाबटाट्यांची पातळभाजी मिळे, पण पुढें एकदां जो मुळ्यांचा पाला लागला त्यानें आमची बाहेर पडेपर्यंत पाठ पुरविली. ही भाजी इतकी खराब असते कीं, ती आम्हीं कधींच तोंडांत घातली नाहीं सकाळच्या डाळीपैकीं कांहीं डाळ एका मडक्यांत राखून ठेवून त्याबरोबर सध्याकाळच्या भाकऱ्या किंवा रोट्या खात असू. तुरुगांत गेल्याबद्दल आम्हांस कधींच वाईट वाटले नाहीं पण तेथलें अन्न पुढें आलें म्हणजे मात्र वाईट वाटे. १८७६ सालापूर्वी बिनमजुरीच्या कैद्यांस आपापलें जेवण हवें असल्यास बाहेरून आणाविण्याची परवानगी असे, असें सांगतात, आमच्या वेळेस असें असतें तर आम्हीं कदाचित् वजनानें एक दोन पौंड वाढून बाहेर पडलों असतों ! तुरुगांतील धान्य हलक्या दराचें असतें इतकेंच नाहीं, तर अन्नही फार वाईट रीतीनें तयार करतात तेथें विशेष खप म्हणजे झाडा बंद होण्याच्या औषधाचा असतो! आम्हांपैकीं प्रत्येकास हगवणीची पाळी द्यावी लागली

दररोज बारा किंवा तेरा तास झोंप घेण्यासाठीं एके ठिकाणीं कोंडून रहाणें अत्यन्त दुःसह आहे नित्य उठून पांच सात तास गोष्टी तरी कुठल्या सांगाव्या, किंवा चर्चा करण्यास नवीन विषय तरी कोठले आणावे ? शिवाय दररोज त्याच त्याच मनुष्याशीं बोलत बसण्याचा कंटाळा येतो, हें सर्वत्र अनुभवप्रसिद्ध आहे आमचे हतरण्यापांघरण्याचे हाल होते असें नाहीं तसेंच खोल्यांतून वाराही चांगला खेळत असतो, पण उजेड नसल्यामुळें फार त्रास होई. सगळ्या तीन महिन्यांत चांदोबास एकदां किंवा दोनदां मोठ्या खटपटीनें गजांतून पाहिलें ! आठ दहा दिवस सुरवटांमुळें फार बेजार झालों होतों. निजण्याच्या घोंगड्याच्या पट्ट्यांत सुरवंट चिरडले म्हणजे कशी मजा होते हें सर्वांस ठाऊक आहेच शिवाय अन्नांत मिरची फार पडत असल्यामुळें चौघांपैकीं दोघांतिघांस तरी परसाकडेला निदान एकेक वेळ व लघुशंकेस

दोन तीन वेळां बसणें भाग पडे. पहिल्या पचवीस दिवसांत टकोरें घासण्याशिवाय दुसरा कांहीं व्यवसाय नव्हता पण तें काय बिचारें लोखडाचें असून दोन तीन दिवसांत रुप्यासारखें पांढरें सफेत झालें. पांच सात दिवस लोटल्यावर तर एकसारखी मांडी ठोकून बसण्याचा इतका कंटाळा आला कीं, आम्हांस सक्त मजुरीची शिक्षा होती तरी आनदानें दिवस गेला असता असें वाटू लागलें ! पण हे सगळे मनांतील मांडे ! सुपरिंटेंडेंट तरी कायद्याबाहेर बिन मजुरीच्या कैद्यांस काम कसें सांगणार ? मग एके दिवशीं आम्हीं फारच विनवणी केली, तेव्हां त्यानें आमच्याकडून एक लेखी अर्ज घेऊन आपल्या वरिष्ठाकडे पाठविला. त्या वरिष्ठांनीं आम्हांवर जे उपकार केले ते आमच्यानें कधींही फिटणार नाहींत. अर्ज येऊन पोंचल्याबरोबर त्यांनीं सदय होऊन आम्हांस पुस्तकें वाचण्याची व कागदशाई वगैरे घेऊन भाषांतरें वगैरे करण्याची परवानगी दिली त्यामुळें कारागृहवास म्हणून जो म्हणतात तो आम्हांला पहिल्या पचवीस दिवसांनंतर फारसा भोंवला नाहीं. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत वाचण्यांत किंवा लिहिण्यांत वेळ जाई; व दिवसां मानासिक श्रम झाल्यामुळें रात्रीं चार पांच तास तरी चांगली झोंप लागे. पण पुढें पुढें जसजशी मेंदूची आणि शरीराची शक्ति क्षीण होत चालली, तसतसें वाचण्यावर देखील मन लागेनासें झालें, व शेवटच्या आठ दिवसांत हवीं तितकीं पुस्तकें व हवे तितके कागद जवळ असतांही मीं एक ओळ देखील वाचिली नाहीं किंवा एक टांक देखील ओढला नाहीं. आपापसांत हळूहळू गोष्टी सांगण्याखेरीज, किंवा अकरा वाजल्यावर बराकींत कोंडून घेतल्यावर तेथें फिरण्याखेरीज दुसरी कांहींही करमणूक नसे. टिळकांचा व माझा नानातऱ्हेच्या विषयांवर वाद करण्यांत पुष्कळ वेळ जाई. कित्येकदां तर आम्ही रात्रींच्या रात्रीं बोलत घालविल्याचें मला आठवतें....नाहीं नाहीं त्या विषयांवर आमचा एकेक वेळ येवढ्या जोरानें वाद चाले कीं आस-

पासचे शिपाई " हळू बोला, हळू बोला " असा इशारा करीत व बोलतां बोलतां रात्र निघून जाई मधून मधून डांबिस कैद्यांना फटके देतांना ते पहाण्यासाठी सर्वांना एकत्रित बोलावित तेव्हां फटके पाहूनहि थोडी सखेद करमणूक होई

---

४ : : देवा, मी हा असा आहें !

मीं झुकांडी दिली !

[रूसो या फ्रेंच क्रान्तिकारकाचें नाव सर्व जगभर माहीत झालेलें आहे हा अि स १७१२ साली जन्मास आला लहानपणापासूनच याच्या प्रवृत्तीत लहरीपणा, छदिष्टपणा, स्त्रीविषयक अनावर भावना, आणि फटिंगपणा यांचें चमत्कारिक मिश्रण झालेलें दिसू लागलें वडील माणसाच्या तावडीतून बाहेर पडण्याचें साहस यानें फार लहानपणीं केलें, आणि वाट फुटेल तिकडे जाऊन आपलें नशीब काढण्याचा उद्योग त्यानें चालूं केला हा बुद्धीनें चागला कुशाग्र होता पण बुद्धीच्या कुशाग्रतेपेक्षा वृत्तीचा स्वतन्त्रपणा, अितकेंच नव्हे, तर केवळ मोकाटपणा हा त्याच्या स्वभावाचा मुख्य गुण होता ठराविक यमनियम आणि सामाजिक निर्बंध याची त्यानें कधी क्षितीच बाळगली नाही अि स १७५० साली शास्त्र आणि कला यावर त्यानें अेक मोठा उत्कृष्ट प्रबंध लिहिला व त्यामुळें त्याची कीर्ति बरीच पसरली संगीताचाहि त्याला चागला षोक होता आणि म्हणून त्या शास्त्रावर काही तात्त्विक विवेचन लिहिण्याचा त्यानें अनेकदां यत्न केला पण शेवटपर्यंत या कामांत त्याला यश आलें नाहीं.

ओमिली नावाच्या त्याच्या ग्रंथानें तत्कालीन शिक्षणविषयक कल्पनात त्यानें मोठीच क्रान्ति घडवून आणली आणि शिक्षणपद्धतीचा अितिहास शिकविताना शिक्षणशास्त्र्याना आजहि त्याच्या नावाचा उल्लेख करावा लागतो लहान मुलाच्या सगोपनासबधानें त्यानें तेव्हा लिहिलेले विचार आजही लक्षात घेण्यासारखे आहेत दि सोशल कॉट्रॅक्ट या नावाचा जो ग्रंथ त्यानें लिहिला त्यामुळें समाजकारण आणि राजकारण या विषयात त्याची कीर्ति अजरामर होऊन राहिली आहे तो जे विचार बोलून गेला त्याच्याही पुढचे पुढचे विचार आधुनिक समाजशासनात आपणाला सापड-तात. तथापि धार्मिकांचें वर्चस्व, धर्म–सस्थापकाचें वर्चस्व आणि उच्च कुलीन श्रीमतांचें वर्चस्व याच्या मगरमिठीतून फ्रान्स देशांतील लोकाची मनें कायमची मुक्त करावयास याचा हा अद्‍भुत ग्रथ कारणीभूत झाला. १७८९ साली फ्रान्स देशात जी मोठी राज्यक्रान्ति झाली ती घडवून आणणाऱ्या लोकाच्या मनावर रूसोच्या या लिहिण्याचा फार खोल सस्कार झालेला होता रूसोनें आत्मचरित्र लिहिलें आहे आणि त्याहि बाबतीत त्यानें आपलें वैशिष्ट्य जगाला दाखवून दिलेलें आहे अितकें खरें खरें लिहिलेलें आत्मचरित्र जगात दुसऱ्या कोणाचें असेल असें वाटत नाही. त्यानें कसलाहि आड पडदा म्हणून ठेवलेला नाही आपलें अनिर्बंध वर्तन, अनेक स्त्रियाशी आलेले आपले सबध, आपली अर्वाच्य प्रवृत्ति, आपले प्रपंचविषयक प्रयोग, आपल्या मनात उत्पन्न होणाऱ्या क्षुद्र वासना अित्यादिकांचा अगदी स्वच्छ शब्दानी आणि अतिशय मुबलक असा उल्लेख त्यानें आपल्या चरित्रात केलेला आहे त्याच्या चरित्रात चागला भाग पुष्कळच आहे परतु आतांच सांगितलेले त्याचे उद्‍गार वाचित असताना वाचकाचें मन त्याच्या चरित्राच्या त्या बाजूनेंच व्यापून जातें. या आत्मचरित्राचा आरंभ तर त्यानें अितका सुंदर केला आहे की तो वाचावयास कोणासहि हौस वाटेल आणि तेच परिच्छेद येथें पहिल्यानें दिले आहेत; व मग थोडें मनोराज्य देऊन त्यानंतर आपल्या ग्रंथांत प्रति-

पादिलेली मतें फ्रेंच सरकारास वावडी असल्यामुळे आपल्याला धरण्यासाठी पकड समन्स कसें सुटलें व आपण त्याला कशी झुकाडी दिली याचे त्यानें केलेले वर्णन दिलें आहे हा अि स १७७८ त मरण पावला]

* * * मी आतां अशा एका लिखाणाला हात घालीत आहे की तसले लिखाण आजवर कोणी लिहिलेच नाही आणि ज्याचे अनुकरण करण्यास पुढे कोणीही सरसावणार नाही मूळ स्वरूपाशी कसलीही प्रतारणा न करतां मी एका माणसाचे चित्र माझ्या बांधवांपुढ रगविणार आहें आणि तो माणूस म्हणजे मी स्वतःच होय हे करावयास धजणारा मी एकटाच आहें माझे मनोगत मला चांगले माहीत आहे आणि लोक कसे असतात हेही मी नीट ओळखतो मी आजवर जी माणसें पाहिली आहेत त्यांतल्या एकाहीसारखा माझा पिंड बनलेला नाहि, जी माणसे सध्यां विद्यमान आहेत त्यांतल्या एकाहीसारखे सृष्टीने मला घडले नाही हें मी निश्चित सागतो मी त्यांच्याहून चांगला आहे असे नव्हे तर त्यांच्यापेक्षां निराळा आहे हे खास माझा बनाव करण्यासाठी सृष्टीने जो छाप बनविला होता तो, माझा जन्म होतांच मोडून टाकण्यात सृष्टीनें उचित तेच केलें की ती अनुचितपणानें वागली हे माझे लिखाण वाचून झाल्यावरच, लोकांना ठरवितां येईल

आपापल्या कृत्यांचा निकाल ऐकावयास या अशी तुतारी सर्वश्रेष्ठ न्यायाधीश जो परमेश्वर तो जेव्हां केव्हां फुकील तेव्हां फुको, पण ती सुरू होतांच हें माझें पुस्तक हातांत घेऊन मी त्याच्यापुढे उभा राहीन आणि धट्टपणाने म्हणेन “ माझीं कृत्यें हीं अशी आहेत, माझे विचार हे असे आहेत, मी हा असा आहें, माझ्या हातून झालें तें बरें असो की वाईट असो, तें मी सारख्याच मोकळेपणानें सांगितलें आहे, वाईट म्हणून कांहीं सोडले नाही, की मुळांत चांगल्याची भेसळ केली नाही अधून मधून शोभेसाठीं कांहि पदरचेंच लिहिले असलें तरी ते इतकेंसें

महत्त्वाचे नाही, आणि तें लिहिले याचे कारण तरी इतकेच की विस्मरणाने पडलेले खळगे भरून काढावयास कांहीं लिहिणें प्राप्तच होतें ! ज्या गोष्टी खऱ्या असाव्या असे मला वाटत होते त्या खऱ्या होत्याच असे मी म्हटले असेल, पण ज्या खोट्या आहेत हे मला ठाम माहित होते त्या खऱ्या आहेत असें मात्र मी म्हटलेले नाहीं मी जसला कसला होतों तसलाच या पुस्तकांत दाखविलेला आहे, नीच, तिरस्कार्य, भला, उदार, थोर जसा जेव्हां वागलों तसा यांत दिसेन हे सर्वद्रष्टि अनता ! तुला माझें अतरग जसलें दिसलें असेल तसलेंच मी यात व्यक्त करून दाखविले आहे माझ्या असख्य बांधवांना माझ्याभोवती जमा कर, त्यांनीं माझें हें जीवित—रहस्य ऐकावें, अप्रशस्त दिसेन तिथें त्यांना दुःख व्हावे, आणि हिणकस दिसेन तेथें त्यांना ओशाळल्यासारखे वाटावें, मग आपली पाळी आतां आली आहे असे समजून त्यांच्यांतील प्रत्येकाने माझाच मनमोकळेपणा धारण करावा आणि तुझ्या सिंहासनापुढें आपल्या चित्तातील किल्मिषें प्रकट करावी व छाती असेल तर म्हणावें कीं ‘ या रूसोपेक्षां मी खचित चांगला होतों ’

इ स १७१२ साली जिनिवा येथें माझा जन्म झाला माझ्या बापाचें नांव इझॅक् रूसो व आईचे सूसान बर्नार्ड, आई व बाबा अगदी जन्मापासून एकत्रच वाढली होती लहानपण सपून थोडे कळू लागल्यावर सूसानशी लग्न करावें असें इझॅक यांना वाटू लागलें आई बुद्धिमान् व देखणी होती, बाबा गरीब असून घड्याळजीचा धदा करीत असत सूसानशी जमवितां येणे कठिण आहे असें त्यांना दिसू लागले उभयतांचे परस्परांवर प्रेम होते, पण जमून येण्याचा योग दिसेना शेवटी सूसाननें त्यांना सांगितले की तुम्ही कुठें तरी दूर जा म्हणजे माझा विसर पडेल. बाबा गेले, पण दूर जावें तो तो त्यांचे प्रेम जास्तच दृढ होत चाललें शेवटी ते परत आले, आई त्यांच्यासाठी तिष्ठतच बसली होती इकडे माझ्या मामांचे माझ्या आत्याबाईवर प्रेम

बसले, पण त्या मामाना म्हणाल्या की तुमच्या बहिणीने जर माझ्या भावाशी लग्न केले तर मी तुमच्याशी करीन शेवटी, सगळी प्रेमासक्तच असल्यामुळे दोन्ही लग्ने झाली पहिला मुलगा, म्हणजे माझा मोठा भाऊ, तो होतांच बाबांना इस्तबूलची नोकरी आली तेथील सुलतानाला घड्याळजी हवा होता बाबा तिकडे गेले इकडे आईचे रूप, बुद्धिमत्ता, आणि हुशारी पाहून अनेकांनी तिला भलतीच गळ घातली; त्यांत फ्रेंच मन्त्री सुद्धां होता ! पण आईचे बाबांच्यावर भारी प्रेम होते तिने त्यांना परत या म्हणून पुन्हां पुन्हां लिहिले त्यांनी तेथला धंदाबिंदा सर्व सोडले व ते परत आले मग दहा महिन्यांनी मी झालो. झालो तो अगदी दुबळा आणि रोगा, अन् शिवाय आईच्या मुळावर आलों माझा जन्म म्हणजे माझ्या दुर्दैवांतील पहिले दुर्दैव होय

माझ्या आईबापाना देवानें जे देणे दिले होते त्यांत कोवळे मन हे एक देणे होते, माझ्या वाटणीला तेच आले या कोवळ्या मनामुळें त्यांना जन्मभर सुख लागले, मला मात्र त्यामुळेंच जन्मभर आपत्ति सोसाव्या लागल्या मी जन्माला आलों तो अगदी मरतुकडा होतों, मी जगेन असेही कुणाला वाटले नव्हते. माझी एक आत्याबाई मोठी प्रेमळ, आणि सद्‌गुणी बाई होती, तिनें माझा चांगला प्रतिपाळ केला म्हणून मी जगलो ती अजूनही, म्हणजे हा ग्रंथ मी लिहित असतां, जिवत आहे, तिचे वय ऐंशी वर्षांचें आहे तरी दारू पी–पिऊन खगलेल्या आणि आपल्याहून वयानें लहान असलेल्या नवऱ्याची सेवाचाकरी ती करीतच असते आत्याबाई ! मला तू वांचविलेस याची मी तुला क्षमा करतो, पण मला याचेच वाईट वाटतें की माझ्या बाळपणांत तू जी माझी शुश्रूषा केलीस ती मला तुझी तुझ्या वार्धक्यांत करतां येत नाही माझी म्हातारी सुईण जॅक्लीन ही अजून जिवत आहे भली धष्टपुष्ट आहे उपजतांच माझे डोळे जिने उघडिले तीच मी मरतांनाही माझे डोळे मिटील असे वाटते

लहानपणी माझे लालनपालन फारच चांगले झाले, राजपुत्रांचे तरी असें होतें की नाही कुणास ठाऊक ? ज्यानें त्यानें माझे चोज करावे आणि लाडावलेलें पोर म्हणून नव्हे तर आवडत असलेले पोर म्हणून जो तो मला घेई असे क्वचित् घडते वयाला अनुसरून माझ्यांत कांही वैगुण्ये होतीच मी भारी बटबट करीत असे, खादाडही होतों व केव्हां केव्हा खोटेही बोलत असे मी खाऊ चोरला असता ! पण दुसऱ्याला त्रास देणे, कोणाचे नुकसान करणें, 'कुणावर आळ घेणे किंवा मुक्या प्राण्यास छळणे यांत मला कसलाहि आनद वाटत नसे मी स्वभावाने दुष्ट होईन कसा ? माझ्यासमोर भलेपणाचीच उदाहरणे होती आणि भोवतालचे सर्व लोक उत्कृष्ट होते बाबाच्यापाशी लिहा-वाचावयास मी जो काय बसत असेन किंवा दाईबरोबर हिंडावयास जात असेन तेवढे सोडले तर मी सारखा आतेपाशी असे तिच्यापाशी घोटाळत असावयाचे ती कशीदा काढी किंवा गाई तिची उल्हसित वृत्ति, तिचा सौम्य स्वभाव आणि तिचा गोजिरवाणा चेहरा याचा ठसा माझ्या मनावर इतका खोल उमटला आहे की आणि ते स्मरण इतकें ताजें आहे की तिचे उभे रहाणे, तिचे पहाणे, आणि तिची विशेष प्रकारची लकब ही सगळी माझ्या डोळ्यांपुढे दिसत आहेत ती एकदा गाणी म्हणू लागली म्हणजे मला असे वेड लागून जाई की त्यांतली किती तरी मला अजून आठवतात, ती आता मरून गेली आहे आणि मी मोठा होत गेलो तसतशी त्यांतली कांही जरी विसरली तरी आतां ती पुन्हा आठवतात त्यांची गोडी वर्णन करून सांगतां यावयाची नाही कुणाला खरें सुद्धां वाटणार नाही पण मी आतां थेरडा झालो आहें आणि काळज्यांनी आणि अपेष्टानीं मला खाल्ले आहे, तरी त्यांतलें एकादे गाणे अडखळत आणि कांपत कांपत जरी माझ्या तोडीं आले तरी लहान पोरासारखें मला रडू येते

*　　　*　　　*

भयानें भ्रांत होऊन जेव्हां मी पळून जावयाचें ठरविले तेव्हां मला फार वाईट वाटले, पण प्रत्यक्ष पळालो तेव्हां मला तितकाच आनद वाटला जे स्वतत्रपण मिळाले आहे असें मला वाटले त्यानेच मन अगदी भरून गेले मला वाटले आतां आपण मोकळे झालो, आपले आपण धनी आहो ! मला वाटले आतां मला वाटेल ते करतां येईल, वाटेल ते साधतां येईल उडी झोकण्याचा अवकाश की हवेत उड्डाण केलेच म्हणून समजावे ! अफाट जगतांत मी एकाकी शिरलों पण मला कसलीही दरद वाटली नाही आपल्या कर्तबगारीच्या कीर्तीने जग भरून टाकू असे मला वाटले वाटले की जिकडे जाईन तिकडे उत्सव चाललेले दिसतील, वाटेल तितके धन हाताला लागेल, हातून शौर्याची कृत्येच होतील, माझ्या दिमतीला मित्र उभे राहातील, आणि मला विरगुळा वाटावा म्हणून सौंदर्यलतिका पुढें पुढे करतील मी जगताच्या पुढे उभा ठाकण्याचा अवकाश की सगळ्या जगाचे लक्ष माझ्याकडे लागलेच पाहिजे—पण सगळे जग काय करायचे आहे ? इतकें नकोच, इतके काय करायचे आहे ? जगातला रम्य समाज तेवढा मला पुरे, बाकीच्याकडे पहाण्याची तसदी कोण घेतो ? मी माझा हव्यास आखडताच घेतला थोडीच पण आपल्या पसतीची हास्यविनोदी मित्रमडळी आपल्याला पुष्कळ झाली, त्यांच्यांत आपला वरचष्मा राहिला म्हणजे झाले एकाद्या किल्ल्यावर जरी आपल्याला प्रवेश मिळाला तरी रगड झाले, तेथल्या मालकाचा आणि मालकिण-बाईचा मी जसा कांही आवडता होणार, त्यांच्या मुलीवर जसे कांही माझे मन बसणार, नाहीतर त्यांच्या मुलाचा मित्र मी होणार किंवा—हे इतके झालें म्हणजे पुरे, आपल्याला जास्त काय करावयाचे आहे ?

*　　*　　*

होतां होतां नवी प्रुफे किंवा इतर कांही अडचणी यांचें नेहमीचें गाणे कानावर न येतांच ‘ एमिली ’ हा माझा ग्रथ प्रसिद्ध झाला

आतांपर्यंत असं होत आलें होतें की माझें पुस्तक प्रसिद्ध झालें की त्याचा खूपच गाजावाजा व्हावा, पण ' एमिली ' च्या बाबतीत मात्र यांतलें कांहीएक घडलें नाहीं लोकांनी खाजगी रीत्या या पुस्तकाची इतकी स्तुति केली की कोणत्याहि ग्रंथाला यापूर्वीं स्तुतीचें एवढें भाग्य लाभलें नसेल पण प्रसिद्धपणे मात्र ' एमिली ' संबंधानें एकहि बरा शब्द कानावर येणें अवघड होऊन बसलें ज्यांना कांहीं कळत होतें ते जे कांहीं बोलले किंवा त्यांनी जे कांहीं मला लिहून धाडलें त्यावरून माझी खात्री होऊन चुकली कीं, मी आजवर लिहिलेल्या सगळ्या पुस्तकांत माझें हें पुस्तक केवळ चांगलेंच नव्हे तर अत्यंत महत्त्वाचें असें आहे पण या लोकांनी आपलें हें मत मला कळवितांना इतकी चमत्कारिक दक्षता बाळगली होती की, या पुस्तकासंबंधानें बरें बोलणें तें गुप्तांतच बोललें पाहिजे, असें त्यांस खास वाटत असावें, असें दिसून आलें मदाम डी बोफ्लर्स म्हणाल्या की, या पुस्तकाच्या कर्त्याचे पुतळेच उभारावयास हवेत आणि सर्व मानव योनीनें याला नम्र भावानें प्रणाम करावयास हवें पण या स्त्रीनें ज्या पत्रांत हें आपलें मत नमूद केलें होतें त्याच पत्राच्या शेवटी कसलाहि संकोच न धरतां तिनें लिहिलें होतें की, " मी आपणांस हें लिहिलेलें पत्र मला आपण परत पाठवून द्यावें " ! ' डी अलेंबर्ट ' यांनी लिहिलें की, " आपण फार श्रेष्ठ दर्जाचे लेखक आहां ही गोष्ट या ग्रंथानें सिद्ध झाली आहे आणि आजकालच्या सर्व पंडितांच्या शिरोभागीं बसण्याचा मान या ग्रंथानें आपणांस प्राप्त करून दिला आहे " पण हें सगळें लिहिलें तरी या गृहस्थानें पत्राच्या शेवटीं आपली सही मात्र केली नाहीं ' ड्युक्लॉस ' हा माझा मित्र मोठा सच्चा माणूस होता, आणि माझा त्याच्यावर विश्वासहि फार असे, पण हा भारी सावध असे माझ्या पुस्तकाविषयीं त्याचें मत फारच चांगलें होतें पण या बाबतीत कागदाला टांक लावण्याचें साहस मात्र त्याच्याच्यानें करवलें नाहीं

'क्लायरॉट' याने मात्र मला निर्भयपणे कळविले की, "आपले पुस्तक वाचून माझा जीवात्मा अत्यंत संतुष्ट झाला" पण मी इतक्या लोकांना पुस्तकें पाठविली त्यांत हा एकच गृहस्थ असा निघाला की, ज्याने अगदी उघडपणे आणि कसलीहि काचकूच न करितां सगळ्या लोकांना माझ्या पुस्तकाबद्दलचे आपले मत सांगण्याचे साहस केले

माझा एक मित्र 'मॅथास' याने 'डी ब्लेअर' याला 'एमिली' प्रसिद्ध होण्याच्या आधीच त्याची एक प्रत वाचावयास दिली होती पुस्तक वाचून परत करताना डी ब्लेअर म्हणाला, "हे फार छान पुस्तक आहे पण लवकरच या पुस्तकाचा बोलबाला इतका होईल की, ग्रंथकर्त्याच्या तो अंगी लागणार नाही" मॅथास याने जेव्हा ब्लेअरचे हे शब्द मला सांगितले तेव्हां मी नुसताच हसलो, आणि मनांत म्हटलें, "हे ब्लेअर म्हणजे एक बडे मॅजिस्ट्रेट आहेत तेव्हां आपणांला कांहीतरी जास्त कळत आहे हे दाखवण्यासाठी त्यांना असे कांहीतरी गूढ बोललेच पाहिजे" हळूहळू माझ्या कानावर अशाच तऱ्हेचे चित्तविक्षेप करणारे लोकांचे उद्गार मधूनमधून येऊ लागले पण मला त्याचे फारसे कांहीच वाटले नाही वास्तविक पाहातां संकट माझ्या अगदी नजीक येऊन ठेपले होते, तरी मला त्याची यत्किंचितहि कल्पना आली नाही उलटपक्षी, आपला ग्रंथ किती सुंदर आहे, आणि किती उपयुक्त आहे, असेच माझे मत बनत गेले 'मदाम डी लक्झेंबर्ग' यांचा दबदबाट सगळीकडे मोठाच होता आणि मंत्रिमंडळ सुद्धां माझ्यासंबधाने बरे मत बाळगून आहे असेच मला वाटत होतें आणि म्हणून आपण जो एकदां निश्चय केला आहे तोच बरोबर आहे असे माझ्या मनाने घेतलें— निश्चय हा की, माझ्याशी ज्यांनी आजपर्यंत मत्सरबुद्धि बाळगली त्यांचा सपशेल पराभव झालेला पाहावयाचा, स्वतःची कीर्ति दुम-

दुमून राहिली आहे हें भाग्य भोगावयाचे, आणि मग सार्वजनिक जीवनांतून निवृत्त व्हावयाचे

थोडेसे दिवस गेल्यावर वादळाच्या आधी ज्याप्रमाणें खोलांतून कांही घरघर ऐकावयास येऊ लागते तशी ऐकू येऊ लागली चाणाक्ष लोकांच्या हें स्वच्छ ध्यानांत येऊन चुकलें की, मी स्वतः आणि माझा ग्रथ यांच्या विरुद्ध कांहीतरी शिजत असावें, आणि लौकरच भडका उडणार आहे मला स्वतःला मात्र कसलाच धाक वाटला नाही सगळें कांही ठीक आहे अशीच वेड्यासारखी कल्पना मी करून बसलो आपल्यापुढें काय वाढून ठेवले आहे त्याचा यत्किंचितहि कानोसा मला घेतां आला नाही इतकेंच काय, पण हे सगळें प्रकरण मला चांगले शेकू लागल्यानतर सुद्धा हे असे कां घडत आहे याचा सुगावा मला लागला नाही माझे जे दावेदार होते त्यानी सांगावयास आरभ केला कीं, "जेसुइट लोकांना जर इतका छळ सोसावा लागतो तर ज्या पुस्तकांत प्रत्यक्ष धर्मावरच हल्ला होतो त्या पुस्तकाला आणि त्याच्या कर्त्याला कोणी दयामाया दाखवील असे वाटत नाही" कोणी म्हणाले, "ग्रथकर्ता मूर्ख माणूस असला पाहिजे त्याने आपले नाव तरी या ग्रथावर घालावयास नको होतें" एकदरीनें असे दिसूं लागले की, मला कांहीतरी शासन केले पाहिजे, कारण माझा मीच त्याला कारण झालो होतों असेच लोकांचे मत बनत चालले होते बरे, शासन करावे तर ते उगाच केले असे पुढें वाटू लागण्याचा प्रसग यावा, अशा कांहीशा चमत्कारिक परिस्थितीनें माणसांची मने व्यग्र झाली होती या गोष्टी हळूहळू माझ्या कानावर येत पण त्यामुळें मला कसलेंच अस्वास्थ्य उत्पन्न झाले नाही.

मी गप्पच राहिलों दिवसेदिवस जास्त जास्त भुमका उठू लागल्या आणि त्यांना निराळाच दर्प येऊ लागला मी जों जो गप्प बसावे तों तों

लोक जास्तच चिडू लागले आणि लोकांपेक्षा सुद्धा पार्लमेंट फारच बिथरलें थोड्याच दिवसात मोठी खळबळ माजली, लोक मुठी वळू लागले, आणि त्यांचा रोख पुस्तकावरला सुटून प्रत्यक्ष माझ्याकडेच वळला खुद्द पार्लमेंटचे सभासद चारचौघांदेखत असे धडधडीत बोलू लागले की, " असली पुस्तकेच केवळ जाळून भागण्यासारखे नाही, त्याबरोबर त्याचे कर्तेसुद्धां जाळून टाकले पाहिजेत " असले शब्द जेव्हा पहिल्याने माझ्या कानावर आले तेव्हां मला खचितच वाटले की मला केवळ भिवचावे आणि देशांतून पळवून लावावे यासाठी ही हिकमत योजली असावी पण ही दहशत हळूहळू इतकी वाढली की, हे प्रकरण खरोखर गंभीरच असले पाहिजे असे मला वाटू लागले तथापि मला वाटे की, मदाम डी लक्झेंबर्ग आणि डी मॅलेशर्ब यांचें छत्र माझ्यावर असतांना माझ्या शत्रूचा हात माझ्यापर्यंत कसा पोंचेल ? तथापि वादळ अधिकच जोराने वाहू लागले

पुढे थोड्याच दिवसांनी माझ्या एका स्नेह्याला एक पत्र आले त्यांत लेखकाने स्वच्छ म्हटले होते की, " रूसो यांच्यावर पार्लमेंट आपले शस्त्र उगारणार हे निश्चित आहे आणि अमुक एका तारखेस त्यांना पकडण्यासाठी त्यांच्या घरावर धरणेंहि येईल " शेवटी या राज्यांत आपल्याला पुष्कळ शत्रू आहेत, आणि ते महाप्रबल असून गुप्तांतून कारवाई करतात हे माझ्या ध्यानात आले म्हणून जरी फ्रान्स देशा-वर माझे भारीच प्रेम असलें तरी तो आतां सोडून जाण्याचें मी ठरविले मला प्रथम वाटले की आपण जिनीव्हा येथें जावे पण थोडासा विचार करतां मला कळून चुकले की, हा मोठाच मूर्खपणा होईल फ्रेंच मंत्रिमंडळाची पॅरिसवर जितकी हुकमत होती त्यापेक्षां जिनीव्हावर जास्त होती अर्थात् त्यांना जर मला छळावयाचेच असलें तर या दोन शहरांमध्यें मी केवळ थारेपालट केल्यानें ते मला तेथें गुण्यागोविंदाने राहूं देतील असे मुळीच नाही तसेंच जिनीव्हा

शहराच्या लोकांच्या मनांतहि . मग ते वरकरणी कांहीहि दाखवोत . माझ्यासबधानें थोडासा आकसच वागत होता अर्थात् मी तेथें गेलो तर मला छळण्याची त्यांना आयतीच सधि सांपडण्यासारखी होती शेवटी जिनीव्हाला नाही तर त्याच्याच शेजारी स्वित्झर्लंडमध्ये जाऊन राहावे असे मी ठरवले मदाम डी बोफ्लर हिला हा माझा बेत मुळीच आवडला नाही तिनें मला पुनः पुन्हा म्हटले की, तुम्ही इग्लडला कां जात नाही ? पण माझा निश्चय मी कायमच ठेवला, कारण मला इग्लड देशहि आवडत नाही आणि इग्लडचे लोकहि आवडत नाहीत !

सकाळ होतांच मुक्काम हलवावयाचा असा मी निश्चय केला होता पण लोकांत मात्र अशी समजूत करून दिली होती की, मी आदल्या दिवशीच निघून गेलो आहे ला रोशी याला मी माझे कागदपत्र आणावयास घरी पाठविले होते, त्याला बायकोनें पुष्कळदां विचारले, पण मी परगांवी गेलो आहें कां येथेच आहे यासबधाने तो तिला एक चकार शब्द सुद्धां बोलला नाही मला माझे आत्मचरित्र केव्हां-तरी लिहावयाचे असल्यामुळें मी पुष्कळ कागदपत्र सांठवून ठेवले होते याची मी बरीचशी निवड केलेली होतीच, पण उरलेले चाळून पाहण्यांत मी कांही वेळ घालविला, अशा साठी की उपयोगाचे वाट-तील ते बरोबर घ्यावे आणि उरलेले जाळून टाकाव पण हे निवड करण्याचे काम माझ्या एका मित्राने पत्करले त्यामुळे मी येथून निघा-वयास जे काय दोन तीन प्रहर राहिले होते ते माझ्या प्रिय माणसांना भेटण्याच्या कामी, आणि मी आतां कायमचाच जात असल्यामुळे त्यांचा निरोप घेण्याच्या कामी मला खर्चावयास सांपडले

दरम्यान आमच्या मावशीना-मी माझ्या बायकोला विनोदानें मावशी म्हणत असें -मीं बोलावणे पाठविलें होते ती काळजीने अगदीं खगून गेली होती माझे काय झाले आहे आणि काय होणार आहे, याची तिला कांहीच कल्पना नव्हती सरकारचें धरणे वाटेल तेव्हां येईल

आणि आलें तर आपण तेव्हां काय करावयाचे आणि त्यांना काय सांगावयाचे या विचाराने ती अगदी भांबावून गेली होती लॉ रोशी परत आला तो तिला घेऊन आला पण त्याने माझ्याविषयी तिला एक अक्षरही सांगितलेले नव्हतें तिला वाटत होते की मी येथून आधीच झुकांडी देऊन गेलों आहे तथापि मला प्रत्यक्ष पाहतांच ती अगदी जोराने किंचाळली आणि माझ्या अंगावर जशी कांही कोसळली आज जवळजवळ सतरा वर्षे झाली आम्ही एक दिवसभरसुद्धां एकमेकांपासून कधी दूर झालो नव्हतो त्यामुळें या वियोगाचें दुःख मला अगदी जहरासारखे वाटले आणि एकमेकांच्या संगतीत आम्ही जो अतिशय सुखाचा, स्वास्थ्याचा, गोड आणि नाजुक असा काळ घालविलेला होता त्यांतील सर्व स्मृति माझ्या मनांत भराभर जमा झाल्या आम्ही एकमेकांस मारलेली मिठी पाहून माझा मित्र डी लक्झेबर्क् यालाही रडू कोसळले आणि तो तेथून निघून गेला थेरेसी म्हणाली, मी तुम्हांला मुळीच सोडणार नाहीं मी तिची समजूत घालून म्हणालो की “ तू आतांच माझ्याबरोबर येण्याचा हट्ट धरलास तर मला बसलेला पेच वाढतच जाईल शिवाय कोणाकडून कांही पैसे यावयाचे आहेत ते वसूल करावयास आणि सामानसुमानाची निरवानिरव करावयास तू घरीच असावयास हवीस सरकारचें धरणें आलें म्हणजे ते धरणेकरी नेहमी कागदपत्र जप्त करतात, त्यांच्या याद्या करतात आणि ते कोणाच्या तरी हवाली करतात, तेव्हां हें सर्व कसकसे होतें हे पाहून योग्य ती व्यवस्था करावयास तू घरीच असावयास हवीस ” मी तिला सांगितलें की मी तुला लवकरच तिकडे घेऊन जाईन, पण मी कोठें जात आहें हे मात्र मी तिला सांगितलें नाही, कारण की, धरणेकरी येऊन मी कोठें आहे असे त्यांनी विचारलें असतां, “ मला माहीत नाहीं,” असें तिला बिनधोक म्हणतां यावें प्रत्यक्ष वियोग होतांना जेव्हां मीं तिला पोटांशी घेतले तेव्हां माझी भावना अगदी उचबळून

आली आणि मी अगदी गद्‌गदून तिला म्हणालों —आणि दुर्दैवानें माझे ते शब्द अगदी खरेखरे ठरले--“ पोरी, तू धीर धरला पाहिजेस मी सुखांत होतों, तेव्हां तू माझ्या सुखाची वांटेकरी झालीस, आतां माझ्यावर दु:खाचा प्रसग येणार आहे आणि तुझीच इच्छा आहे तेव्हां तुला त्या दुःखाचीही वाटेकरीण व्हावयास हवें तू माझ्या सगतीत असलीस तर अपमान आणि आपत्ति याशिवाय तुला दुसरे काही लाभणार नाही आजचा हा दिवस मला अतिशय उदासवाणा वाटतो, आणि तुला खचित सांगतो आज सुरू झालेले माझे भोक्तृत्व मरेपर्यंत माझा पिच्छा सोडणार नाही ”

आतां प्रत्यक्ष निघावयाचें एवढेच काय ते राहिलेलें होतें सरकारचे प्यादे दहा वाजतां येणार होते, म्हणून मी चार वाजतांच निघालो माझा मित्र मार्शल याने माझ्या प्रवासाची सगळी व्यवस्था केली होती शेवटी मदाम मार्शल, मदाम डी बोलफर्स, मदाम डी मिरेपॉय् या सर्वांनी मोठ्या जड अतःकरणानें मला निरोप दिला खुद्द मार्शल याने मात्र तोंड सुद्धा उघडिलें नाही. त्याच्या तोंडावर जशी काही प्रेतकळा आली होती तो म्हणाला, “ ओढ्याच्या काठीं गाडी तयार करून ठेवली आहे तेथपर्यंत मी येणारच.” आम्ही दोघे निघालो पण बागेच्या फाटकाशी येईपर्यंत आम्ही एकही शब्द बोललों नाहीं मी फाटकाचे कुलूप उघडले आणि बाहेर पडल्यावर फाटक बद करून किल्ली खिशांत टाकावयाच्या ऐवजी अर्थातच ती मी मार्शलच्या हवाली केली–कारण मला आतां ती किल्ली ठेवून काय करावयाचें होतें?–माझ्यानें एक शब्दही बोलवला नाहीं. शेवटी आम्ही दोघांनी एकमेकांस मिठी मारली बराच वेळ आम्ही तसेच राहिलो कोणाच्याच तोंडून शब्द उमटेना दोघांनाही वाटले की, आतां आपली गांठ पुनः पडत नाही

गाडी चालू होऊन ती पुष्कळ पुढें गेल्यावर एका भाडोत्री गाडीत बसलेले चार आसामी समोरून येत आहेत असें मी पाहिले त्यांनीं काळे डगले घातले होते गाडी शेजारून जातांना थोडेसे हंसून त्यांनी मला रामराम केला पुढें थेरेसीने मला सर्व हकिगत सांगितली, तीवरून माझी खात्री होऊन चुकली कीं, मला धरावयास सरकारनें जे लोक पाठविले होते ते हे गाडींत बसलेले लोकच होते! मी पॅरिसच्या भर रस्त्यातून चाललों होतों आणि माझी गाडी उघडी असल्यामुळें मला लपताही येण्यासारखें नव्हते वाटेने अनेक लोकांनीं मला रामराम केला, ते मला ओळखीत असावे असें वाटते पण माझ्या ओळखीचे मात्र मला कोणीही भेटले नाही माझी गाडी मोठी गैरसोयीची होती आणि माझी प्रकृतीही बरी नसल्यामुळे दिवसच्या दिवस तसल्या त्या वाहनांत बसण्याने मला भारी उपद्रव झाला शिवाय मी दिसण्यांत मोठासा रुबाबदार नाही त्यामुळें नोकर लोक माझ्याशी आदबीने वागत नाहीत मी या लोकांना चांगले चळचळीत पैसे दिले कारण, मला वाटले की, दरडावून बोलण्याच्या ऐवजी, याचाच उपयोग जास्त होईल पण याचा भलताच परिणाम झाला त्यांना वाटले की मी कोणी सटरफटर माणूस आहे आणि असल्या गाडीत सगळ्या जन्मांत पहिल्यानदांच बसलो आहे, त्यांनी माझ्या गाडीला कसली तरी खुरटी तट्टे जोडली आणि ती दामटणारे गाडीवान तर माझी उघड उघड टर उडवून हसू लागले अशा परिस्थितीत मी तरी काय करणार? अगदी गप्प बसलो, आणि ते जे काय करतील तें करू दिलें

शेवटी स्वित्झर्लंडमधील बर्न परगण्यांत येऊन दाखल होतांच "गाडी उभी कर" म्हणून मी मोतद्दारास सांगितले गाडीतून मी खाली उतरलो आणि त्या भूमीवर दंडासारखा आडवा पडलो, त्या भूमीचे मी चुंबन घेतलें, तिला कवटाळले, आणि आनंदाने बेहोष होऊन

उद्गारलों, “ हे परमेश्वरा, तू सद्‌गुणाचा पाठीराखा आहेस, मी तुझें स्तवन करितो, स्वातंत्र्याच्या या भूमीस आतां माझा पाय लागला आहे ” त्या तट्टूवाल्यांना वाटले की हे गिऱ्हाईक वेडेच असावे मी पुनः गाडीत बसलों प्रहर दीड प्रहरांत माझा मित्र रोगिन् याच्या घरी जाऊन पोचलों तेव्हां माझ्या मनाला अत्यंत सात्विक आनंद वाटला, आणि गोड समाधान झाले

---

५ : : ईश्वरें तृणेंकरून रक्षण केलें !

नाना फडणवीस या सुविख्यात मुत्सद्याचें नाव हिन्दुस्थानच्या अितिहासात अजरामर झालेले आहे अठराव्या शतकाच्या आरभी जी थोडीशी कुळें कोकणातून वरघाटे आली त्यात भानूचेहि कुळ होते भट घराण्याशी–की ज्यातून पुढे पेशव्याची भव्य परपरा उत्पन्न झाली–भानूच्या कुळाचा चागलाच ऋणानुबध होता, आणि भानूच्या घराण्यातील लोक पेशव्यान्च्या कुळाशी शेवटपर्यंत निष्ठेनें वागले नाना फडणाविसाचा आजा, बाळाजी विश्वनाथ पेशव्याबरोबर, दिल्लीस गेला होता, आणि स्वराज्यान्च्या सनदा घेऊन येताना बाळाजीवर जो अचानक प्रसग गुदरला त्या चकमकीत हा भानू ठार झाला होता यामुळें तर भानू घराण्यातील पुरुषाना अतर न देणे हें पेशव्याना अगत्याचें बनलें भाऊसाहेब पेशवे पानिपतच्या लढाईसाठी दिल्लीकडे गेले तेव्हा नाना त्यान्च्याबरोबरच होते पण या वेळी ते अगदी पोरसवदा माणूस होते पानपतास वाताहात झाल्यानतर नानावर मोठाच प्रसग आला त्यान्च्या आअीस गिलच्यानी धरून नेलें आणि शेवटपर्यन्त तिचा पत्ता लागला नाही झालेल्या धावपळीत कोणी कोणाचा नव्हे अशी स्थिति झाली नाना कित्येक दिवसपर्यन्त अेकाकी व निर्धन स्थितीत जीव लपवीत लपवीत दक्षिणेचा मार्ग आक्रमीत होते.

ते गिलच्याच्या हाती पडले नाहीत हा केवळ योगायोग होता दक्षिणेंत आल्यानतर माधवरावान्या कारकीर्दीपासून जी नवीन घडी बसत चालली तिचें अवलोकन या बुद्धिमान् पुरुषाने फार बारकाअीनें केले, आणि पेशव्याच्या घराण्याचा लौकिक व त्याच्या द्वारा मराठ्यान्या राज्याचे हित ही साधण्याची त्यानी मरेतोपर्यंत शिकस्त केली मराठी राज्यान्या सोयीसाठी बारभाअीचा कारभार करणें जेव्हा अवश्य वाटलें तेव्हा तोहि केला, आणि त्या राज्याच्या उत्कर्षासाठी आपल्याच हाती सत्ता वागवणें अवश्य आहे असें दिसले तेव्हा तीहि वागविली राज्यातील प्रजान्या सुख-सोयीकडे नानानी पूर्ण लक्ष दिलें आणि म्हणूनच अिग्रज अितिहासकाराना लिहिता आलें की, नानासाहेब पेशव्यापासून तों नाना फडणविसाच्या मृत्यूपर्यंत महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्ग अगदी सुखी होता नाना फडणवीस अत्यत चाणाक्ष, सावध आणि मराठी राज्याचे हितसबध रक्षण्याच्या कामी अत्यत दक्ष असत तेव्हाच्या काळी अिकडे आलेल्या अिग्रज मुत्स-द्याना जर पोटातून कोणाचा धाक वाटत असेल आणि कोणान्या चतुरा-अीवर दृष्टि ठेवणे अवश्य वाटत असेल तर तें नानाच्याच होय नाना चतुर राजकारणी असले तरी त्याना रणागणावरले कसब कधीच साधलें नाही, आणि ही गोष्ट त्याची त्याना उत्तम माहीत होती अिग्रज हा हावभरू झाला आहे, आणि तो आज ना उद्या या राष्ट्राचा ग्रास करून टाकणार हें नानानी उत्तम ओळखलें होते अशा स्थितीतहि सुमार पचवीस वर्षे-पर्यंत या मुत्सद्यानें मराठी राज्याच्या रक्षणासाठी मोठ्या शिताफीचे यत्न केले आणि म्हणून पोवाडेवाल्यानी म्हटलें की, "खूप शर्थि राज्य रक्षिलें यशवत फडणिस नाना।" नानानी आपलें अेक लहानसे आत्मचरित्र लिहिलें आहे त्यात त्यानी आपल्या अवगुणाची जी चर्चा केली आहे आणि त्या दोषाबद्दल जी खत मानिली आहे तिचें वर्णन वाचलें म्हणजे या थोर गृहस्थाविषयीचा आपला आदरभाव द्विगुणित होतो त्यातच निर-निराळ्या सकटाच्या वेळी परमेश्वराने आपलें रक्षण कसे केलें व पानपता-

वरून आपण कसे परत आलों याचें नानानी केलेलें वर्णन खरोखर वाचण्यासारखे आहे अखिल भारतातील श्रेष्ठ लोकात अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अत्यत श्रेष्ठ पद्वीचा मान सपादून नाना इ स १८०० साली मरण पावले]

* * * अस्ति, जायते, वर्धते, विपरीणमते, अपक्षीयते, नश्यति–हे षड्भाववत् विकार असा देही जो मी त्याला, लहानपणी अज्ञानें करून आवृत, परतु पूर्वसस्कारें करून देवाची पूजा करावी हा छद् फार याजकरितां मातोश्रींनी मारही दिला परतु सस्कार दृढ विद्याभ्यासाकरितां मातापितर जे यांची शिक्षा, तेणे करून लहानपणी अज्ञानाकरतां चित्तास फार वाईट वाटून त्यांचेही अनिष्ट चिंतीत असे दहावे वर्षी विवाह झाला विघ्नें पडली असतां निर्विघ्न केलें पुढे अकरा बारा वर्षानतर कामाविर्भाव शरिरी होऊ लागला तेणेकरून व असत्समागम किंचित् झाला तेणेकरून पाप–प्रवृत्ति होऊ लागली . मध्यें घोड्यावरून पडलों अति व्यवस्था कठिण, दोन दिवस शरिरभान नाहीं याप्रमाणें जाले असतां गोविंद् जो त्याचे कृपेनें बरे केलें पुढें पधरावे वर्षी पित्याचा काळ झाला त्यांचे और्ध्वदेहिक ईश्वरें करविले त्यांत पापदृष्टि एक समयी झाली हा अपराध झाला पाप व शरिरनाश समजू लागलें तेव्हां सोडून देऊन निश्चय केला. परतु कामाविर्भाव विशेष, येणे करून पापबुद्धि होत असे

पुढें परपरा–सेवाधर्म चालावा यायोगें, व श्रीमंतांची कृपा पुत्रवत् असें जाणून, कर्नाटक प्रांती श्रीरगपट्टणपर्यत गेलों घरी आल्यावर रमणीयोग झाला परतु पापबुद्धि निःशेष सुटेना तेव्हां चित्तांत विचार केला कीं, पितामह याची बुद्धि धर्मशील असतां व सत्यवचनी, एकनिष्ठ, देवब्राह्मणाचे ठायीं परम भक्ति, सात्विक आणि निषिद्ध कर्म

करणेंच नाहीं: असें असतां माझें चित्त पापाकडे थोडेसें कां जातें ? याचा विचार करतां मातामह पक्ष अतिव्यभिचारी तो सस्कार आहे; बुद्धीचा निश्चय करावा तत्रापि स्थिरता राहू नये, तेव्हां सस्कार बलवत्तर (असें वाटलें) पुढें टोक्यास अतिरुद्र करावयास गेलों तेथें देवतार्चननेम धरिला परतु शरिरी पीडा, तेणेंकरून वैराग्य असें कीं परस्त्री मनांतही येऊ देऊ नये, मग पहाणे कोठील ? मातोश्री व कुटुब सहवर्तमान भाऊबरोबर हिंदुस्थानांत जाऊन स्वर्गगा त्रिपथ भागीरथीचें स्नान, त्रिस्थळी यात्रा करावी, अन्तःकरणशुद्धि होईल, या भावनेकरून गेलों त्याकाळी चित्तास अति वैराग्य याचें कारण शरिरी किंचित् पीडा तेणेंकरून चित्त अतिवैराग्यशील जहालें की, एक भगवताची पूजा व ध्यान मात्र करावे उष्णशीत यांचीही पीडा परतु चित्तास नाही मातेचे ठायी भक्ति होत्साता चाललो ते नर्मदा महा गगेमध्यें स्नान करून एका वृत्तीनें ध्यान केलें. त्या दिवसापासून उत्तरोत्तर वैराग्य, अन्तःकरणशुद्धीच होत चालली. भाऊची ममता विशेष व आवेची व्यथा बहुत जहाली, उठावयास शक्ति नाही, रेचन बहुत, ग्लानी फार, तेव्हां कूच जहाले असतां मुक्काम श्रीमतांनी करवावा त्याकाळी ईश्वरे आरोग्य केले पुढें दर-मजल चरमण्वतीतिरीं गेलों तेथें ग्रहण पडलें स्नानध्यानादिकें करून आत्मा पवित्र होत्साता ध्यानें करून कालक्षेप चालत असे पुढें .. गौघाटाजवळ गेलों तेथें स्नानसध्या करून श्रीमथुराक्षेत्रीं गेलों तेथें क्षौर प्रायश्चित्त श्राद्धादिक करून वृदावनास गेलों तेथें कदबवृक्षा-खाली जाऊन स्नानतर्पण करून तदनतर गोपीचदनाचे टिळे व तुळशीच्या माळा घालून भगवताचें ध्यान करीत होत्साता भगवताच्या मूर्तींची दर्शनें घेतली चोपाळ्याची दोरी आपले हातीं ओढून भगवान् जो यास आन्दोलन–लीला केली....अनेक जन्माचें पुण्य कीं असें वृदावन दृष्टीस पडलें तेण करून भगवताच्या मूर्ति व

भगवत्भक्त त्यांचें दर्शनें करून नेत्र पवित्र जाले, पादेंकरून चालत गेलों तेणें करून पायांचे सार्थक जाले, हस्तें करून नमस्कार करता झालो तेणें करून हस्त पवित्र झाले, मुखे करून नामस्मरण केले तेणें-करून मुख पवित्र जाले, कर्णेंकरून भगवत्कथा-श्रवण केलें तेणेंकरून श्रोत्र पवित्रता पावले, स्नानेंकरून सर्व देह पवित्र झाला .. एका बैराग्याने कृपा करून एक मत्र भगवताचे नामाचा सांगितला, कीं याचा जप करीत जावा तो भगवतेच सांगितला असा मानून, सर्वांसि यथाशक्ति देणे देऊन सतोषातें पावलो

पुढें दिल्लीस गेलों तेथें पृथ्वीपतीचे दर्शन श्रीमतांचे आज्ञेवरून घेतले त्याणी बहुत कृपायुक्त भाषण करून आशीर्वाद देऊन आपले जवळील वस्त्रें दिली ती घेतली किंचित् सतोष जहाला की भगवताचे कृपेचे अन्तर्वर्ती ही कृपा आहे . श्रीमतांजवळ बसलों असतां भूमिकप जाहला परतु भगवताचें ध्यान चित्तांत आणिता झालों दिल्लीतील चित्रे वगैरे विषय ज्यांत पाप नाही असेही घेतले, पाहिले . पुढें कुजपुरा श्रीमतांनी शौर्येंकरून घेतला मीही युद्धांत होतो ईश्वरें राक्षिलें. तों इतक्यांत यवन अलीकडे आला गाठ पडली . गोळे प्रत्यहीं शत्रूचे राहुटीवरून जात मातोश्री व स्त्री भयभीत होत ..कीं कसे होईल ते ते समयी मातुश्रीस विनति करीत गेलों की मी विनति करतो एक ईश्वरी लक्ष असावे, त्यांत मातुल युद्धांत होते ते पडले. मातोश्रीस श्रम फार झाले युद्धास गोळागोळीचा प्रारभ झाला. श्रीमत अतिबुद्धिवान्, धैर्यवान्, शूर, कृतकर्मे, गर्व मात्र विशिष्ट परतु तर्तूद फारच सैन्याची वगैरे केली . मी श्रीमतांसन्निध ईश्वरस्मरण किंचित् करून असें.. तोडातोडी होऊ लागली श्रीमत दिसेनासे जाले तेव्हां ईश्वरें बुद्धि दिली माघारें फिरलों पूर्वीं युद्धांत बापूजीपती बोध केला माघारें फिरावें त्यास उत्तर केलें की अशा समयीं श्रीमतांस सोडणें ठीक नाही परतु पुढें याप्रमाणे झालें. सर्व वाताहात झाले

मी सायकाळचे दोन घटिका दिवसास घोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या देशाचा मार्ग अगदी ठाऊक नाही तेथें परमेश्वरें वाट दाखवावयापुरते रामाजीपत उभे होते सांगू लागले घोडे वस्त्रें टाकून द्यावीं त्यावरून सर्व टाकून शुद्ध लगोटी लावून बसलों रात्र झाल्यावर चाललों तो एका कोसांत तीन चार वेळ शरीरास हात लावून टोपीवाल्यांनी झाडा घेतला दर खेपेस समागमेचे दहावीस तोडून टाकीत त्यांत मी राहिलों ही ईश्वराची सत्ता असे जातां दहा बारा कोस पश्चिमेकडे गेलो तो तेच शत्रू येऊन रामाजीपत • बापूजीपत, वगैरे यांस जखमी भारी केले पडले मी एकटा राहिलो तो गवतांत गेलों. ईश्वरें तृणे करून माझें रक्षण केले त्यास मोहनी घातली सर्वास मारिलें असतां मी जवळ असतां न मारिलें, व गवत लांब असतां जाऊ दिलें पुढें ते गेल्यावरी जाऊ लागलो तो पुढे दोन कोशांवर दुसरे मागती दृष्टीस पडले तेव्हां मागती तृणांत जाऊन बसलों तो जवळ येऊन काढू लागले ते समयी ईश्वर त्यातीलच एका वृद्धाचे मनात सचार करता झाला की कशास मारतां ? मग गेले तदनतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहुत क्षीण, आमविकारादि विकारयुक्त अन्न चालेना, असा मी त्यांजवर दयासमुद्र साबसदाशिव जो त्याणे कृपा करून, शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेच नाही व पादचारी, अभ्यास नसतां, सोळा सतरा कोस अन्नउदकाव्यतिरिक्त आलो क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली तेव्हां बोरीचा पाला सापडला तो खाऊन पाहिला तो तोंडांत जाईना तसाच सायकाळी एका ग्रामाबाहेर आलों तो एका बैराग्याने पीठ आणून दिलें त्याची भाकर खादली ती अमृतप्रमाण लागली नतर निद्रा केली प्रातःकाळीं गगासहस्रनाम म्हणत ईश्वरस्मरण करीत चाललों तों एका गांवामध्यें गेलों

तेथें एक साहुकार होता, त्याने घरी नेले भोजन, एक ब्राह्मण होता व यशवतराव चाबुकस्वाराकडील भेटला, त्याजकडून स्वयपाक

करवून भोजन केलें तो शत्रूचे स्वार गांवांत आले, हें वर्तमान कळलें तेव्हां साहुकार म्हणाला की आम्ही गाडी करून जयनगराकडे पावते करतां गाडीत बसून चाललों तो पाहिले की हा फसवितो. असे बुद्धीस येऊन गाडी टाकून पाय उताराच होऊन चाललों बरोबर दोन तीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसें, याप्रमाणे दहा बारा कोश गेलों असे सात दिवस पायी चाललों नित्य भोजनाचे साहित्य ईश्वर देववी तेणेंकरून समागमाचे मडळी सुद्धां भक्षून रेवडीपावेतों आलो तों लष्करचे पळे त्या वाटेनें गेले त्यास गांवांत बाळोराव म्हणून चौघे भाऊ असत ते माझे नांव ऐकुन पुसत कसे आहेत? चेहरा कसा? खुणाखाणा सर्व त्यानी पुसून घेतले मागाहून हे येतात हें जाणून मार्गावर नेहेमी पहात बसत आम्ही आलो तो त्यांणीं रेवडी बाहेर ओळखले पुसू लागले नांव न सांगावे हा निश्चय, परतु तो आंगीच नांव लावू लागला त्याचे बोलण्यांत वाकडी गोष्ट नाही. आम्हांस साहित्य करून द्यावें, उपकार करावा हे पाहिलें तेव्हां नांव सांगितल्यावर आपले घरास मडळीसुद्धां नेऊन उत्तम प्रकारे भोजनाचें साहित्य करून दिलें भोजन केल्यावर वस्त्रे दिली तदनतर रामजी दास जोशी मातबर रेवडीत असे त्यास वर्तमान कळल्यावर त्याणें आपले घरी नेऊन ठेविले सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रें दिली पुढे आमचे मानस दीक भरतपुरास जावयाचे परतु तो म्हणे सोबत चांगली लावून गाडी करून देऊन पावतें करीन त्यावर एक लग्न निघाले त्याबरोबर गाडी करून देऊन बराबर पेढे साहित्य करून दिले

आम्ही निघालों तों वाटेंत कृष्णभट वैद्य आले त्यांणीं सांगितलें की स्त्री विरोजी बारावकर यांणी सभाळून आणिली ती जिगनीस नारोपंत गोखले यांचे घरी आहे तेथें त्या गृहस्थाने साहित्य वस्त्रपात्रांचें केलें आम्ही तेथें गेल्यावर भोजन क्षिरेचे घातलें तेव्हां

आनद् झाला मग स्त्रीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालों तों दिंगेस आलो तेथे पुरुषोत्तम महादेव पाणिपताहून आले होते ते वानवळे यांचे गुमास्त्याचे बिऱ्हाडास राहिले होते त्यांस कळतांच त्याणी आपलें बिऱ्हाडास नेले तेथें कुटुबसुद्धा कमकसर महिनाभर होतों क्षुधा फार लागत असे त्याणी वस्त्रे वगैरे साहित्य भोजनाचे चांगले केले तेथून मातोश्रीचा शोध फार फार केला परतु घरचा खिजमतगार बराबर होता त्याणे सागितलें की, घोड्यावरून जखम लागून मेली हेच ठिकाण लागले अन्तःकरणा-पासून होते की श्रीकाशीस जाऊन नेहमी वास करावा प्रपचांतील विषयमात्री दुःख हे पुरते समजले परतु देहप्रारब्ध बळवत ग्वालेरीस आल्यावर सर्वांनी निषेध केला एकदां देशी जावे, मातोश्रीचा विधि करावा, वगैरे कित्येक प्रकार काशीत गेल्यावर कसें होईल पाणिपत जालें तव्हां काशीही कसी होते, असे चित्तांत येऊन लष्कराबरोबर येऊ लागलो पाणिपताचे वर्तमान श्रीमत नानासाहेबांनी ऐकून माझें स्मरण फार गुरुजीजवळ केले की त्याचें शरीर अशक्त, कसा निभाव होईल ? परतु ईश्वरकृपेने व त्यांचे आशीर्वादे महत्सकटांतून पार पडलों

श्रीमत टोक्यास आले एक दिवस प्रदोष पडला ते दिवशीं थोरले राव यांचे श्राद्ध म्हणून मला भोजनास बोलाविलें एकीकडे श्रीमत माधवराव व एकीकडे मला बसाविलें आणि दुसरे स्त्रीकडून वाढविलें अर्थात् मातोश्रीकडून लेकरास वाढविले . श्रीमत कूच करून पुण्यास गेले शेवटील समय लवकर यावे म्हणून पत्रें आली त्याचे अन्नाचें शरीर, समयी जवळ असावे याकरतां पुण्यास येऊ लागलो तो पारनेराअलीकडे वर्तमान ऐकलें की कैलासवास केला ...श्रीमत दादा राजश्री माधवराव साहेब यांस सातान्यास पेशवाईचीं वस्त्रे घ्यावयाकरतां घेऊन गेले समागमें मलाच घेऊन गेले राजद्वारी वस्त्रे घ्यावयास समागमे येणें म्हणून बहुत आग्रह केला विनति केली की आम्हांस गरज काय ?

आमचे खावद आपण म्हणोन गेलों नाही त्यावर श्रीमती राजआज्ञा घेऊन पुण्यास यावयास निघाले समागमेच होतों वाटेत चालतां एक गाडदी शेतांतील कुणब्याचे बायकोवर बलात्कारे सर्वादेखतां जाऊन पडला तो एका राउताने भाल्याने मारला तेव्हां कामाची दशा पाहिली नतर श्रीमत निरा उतरोन पलीकडे गेले आम्ही उद्यां उतरोन जाऊ म्हणोन शिरोळ गांवांत राहिलो नदीस पूर आला, याकरतां नावेंत बसलों मध्य धारेत नाव आली ती प्रवाही पडली नावाड्यांनी सागितले की आमचा उपाय नाही तेव्हां पुढे खडक जवळ आला, फुटली, म्हणजे शेवटीलच पक्ष तेव्हां ईश्वरस्मरण केले तो दोन मनुष्यांनी उड्या टाकून नाव ओढून काढिली हे रक्षण क्षीराब्धिशयन महाविष्णु याने केले पुढे पुण्यास आलों तो श्रीमतांनी कृपा करून यासमयी कार्यात मन घालावे हे आज्ञा केली

---

६ : : मला गाझी व्हावयाचें होतें !

तैमूरलंग हा चेंगीझखान, सीझर, नेपोलिअन, अलेक्झँडर अशा प्रकारच्या मोठमोठ्या दिग्विजयी लोकांपैकी अेक होता अि. स १३३६ साली याचा जन्म झाला लहानपणी हा फार सौम्य स्वभावाचा दिसे त्याची वृत्तिही चागली अभ्यासू होती परतु शरीराला आणि मनाला अठरा वीस वर्षाच्या वयात थोडा निबरपणा येताच त्याच्या प्रकृतीत प्रसुप्त असलेली साहसाची प्रवृत्ति जागृत झाली, आणि ज्या तुर्कस्थानात त्याचे राज्य होतें तेथून त्यानें पश्चिमेकडे स्वाऱ्या करावयास सुरवात केली तुर्कस्थान म्हटलें म्हणजे आज आपल्या डोळ्यापुढे आशियामायनरमध्यें जें तुर्कांचें राज्य आहे तें येतें पण तैमूरलगाचें तुर्कस्थान ते नव्हे काश्मीरमधून आपण जर सरळ उत्तरेकडे गेलों तर समरकद अित्यादि जी अनेक शहरें लागतात तेथे त्याचें तुर्कस्थान होते आणि अजूनहि त्या प्रदेशाला तेंच नाव आहे परतु तुर्कांच्या आधुनिक कालातील प्रतापाचें स्थान आशियामायनरमध्यें झालें असल्यानें त्यालाच मुख्य तुर्कस्थान म्हणण्याची चाल पडली आहे आपल्या अितिहासात मात्र समरकद अित्यादीकडील भागालाच तुर्कस्थान म्हणण्याची चाल होती असो या प्रदेशात तैमूरलग यानें स्वारीचा जो झपाटा सुरू केला तो पश्चिमेला थेट उरल पर्वतापर्यंत

गेला, त्याच्या फौजा कॅस्पियन समुद्रापर्यंतही पोहोंचल्या, आणि मग हा पर्वत आणि हा समुद्र मागें टाकून तो प्रत्यक्ष व्होल्गा नदीपर्यंत जाऊन पोहोंचला. अिराणांतही तो शिरला, आणि तेथून मिसर देशात, म्हणजे अिजिप्तमध्येंही त्याने प्रवेश केला त्याची मुलुखगिरीची हौस अेवढ्यानेंच न भागता तो दक्षिणेकडेही वळला आणि दिल्लीपर्यंत चाल करून आला. दिल्लीच्या बादशाहतीची आणि दिल्ली राजधानीची त्याच्या मान्यापुढें काय दैना उडाली आणि त्याने कसली क्रूर कर्में केली याची हकीकत लहान मुलाच्या अितिहासातसुद्धा वाचावयास सापडते हिंदुस्थानातून परत जाताना त्याने जशी अगणित सपत्ती नेली तशी शेकडो कसबी माणसेंही नेली यातील काहीच्या वशजानी, शहाजहानच्या आमंत्रणावरून हिंदुस्थानात परत येऊन ताजमहाल बाधला असें काही अितिहासकाराचे मत आहे तैमूरलग हा जरी दिल्लीच्या प्रलयामुळेच माहीत झालेला असला तरी त्याची तेवढीच बाजू ध्यानात ठेवणें युक्त नाही त्याने लिहिलेलें आत्मचरित्र वाचलें म्हणजे खऱ्या खऱ्या मध्यआशियापासून भूमध्य समुद्राच्या रेषेपर्यंत जिकडे तिकडे पुडाअी माजविणाऱ्या या पराक्रमी माणसाच्या चरित्राला दुसऱ्याही काही बाजू होत्या हें दिसून घेतें आपण हिंदुस्थानावर स्वारी का केली याचे त्याने आपल्या चरित्रात सविस्तर वर्णन केले आहे स्वतःच्या धर्माचा हिंदुस्थानात प्रसार करावा आणि ज्या हिंदुस्थानातील लोकाना तो काफीर समजत असे त्याना मुसलमान करावें यासाठीच त्यानें स्वारी केली होती. त्याने आपलें हे मनोगत, कसलाही आडपडदा न ठेवता अगदी मोकळेपणे सागून ठेवलें आहे. पुढील थोड्याशा पानात तें मनोगत वाचावयास सापडेल तें वाचलें म्हणजे त्याच्या स्वभावाचा प्राजलपणा आणि त्याच्या हेतूचें खरेंखरें रूप आपल्या ध्यानात भरतें.

अि स. १४०५ साली हा जगज्जेता मृत्यु पावला.]

* * * याच सुमारास माझ्या चित्तांत वासना उत्पन्न झाली की नास्तिकावर चाल करून जावे आणि 'गाझी' ही पदवी प्राप्त करून घ्यावी मी असे ऐकले होतें की जो नास्तिकांना ठार मारतो तो गाझी होतो आणि या कामांत जर त्याचाच घात झाला तर त्याची गणना हुतात्म्यांत होते हे लक्षांत घेऊनच मी माझा निश्चय कायम केला, पण चीन देशांतील नास्तिकांवर चाल करून जावें, का हिंदुस्थानांतील नास्तिकांवर आणि बहुदेव लोकांवर जावें याचा मनाशी निकाल होईना शेवटी या प्रकरणी कुराणांतूनच कांही शकुन सांपडतो का हे पाहावें म्हणून ते उघडलें तो पुढील श्लोक निघाला "हे द्रष्ट्या, जे नास्तिक आहेत आणि अश्रद्धाळु आहेत त्यांच्यावर हत्यार उचल आणि त्यांना जालिम शासन कर"

माझ्या पदरच्या मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांनी मला सांगितलें की, हिंदुस्थानचे रहिवासी हे नास्तिक आणि अश्रद्धाळु आहेत मग सर्व शक्तिमान् परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणें मी त्यांच्यावरच चाल करावयाचें ठरविलें आणि केले–सवरलेले अमीर आणि शूर योद्धे यांना पाचारण केलें ते जमतांच मीं त्यांच्यापुढे प्रश्न टाकला की, मी हिंदुस्थानवर स्वारी करावी का चीन देशावर करावी? आणि म्हणालों कीं, "परमेश्वराच्या आणि पैगंबराच्या आज्ञेप्रमाणें जे लोक नास्तिक असतील आणि बहुदेव असतील त्यांच्यावरच शस्त्र उपसणें मला अगत्याचें वाटतें" माझ्यापुढें गुडघे टेकून त्यांनी माझें शुभ चिंतिलें पण मी त्यांना जरबीनें विचारिलें की हिंदुस्थानांतील नास्तिकांवर, का चीनमधील नास्तिकांवर मीं हत्यार धरावें याचा जबाब मला तुमच्याकडून हवा आहे प्रथम त्यांनी मला कांही अन्योक्तिपर कथा सांगितल्या आणि कांही सुभाषितें म्हणून दाखविली आणि मग ते म्हणाले कीं, "हिंदुस्थानच्या रक्षणाची चार साधनें आहेत त्या देशावर स्वारी करणारानें जर हीं चारीही उच्छिन्न करून टाकलीं तर त्याने हिंदु-

स्थान जिंकले असे होईल पहिले बचावाचे साधन म्हणजे तेथें पांच मोठाल्या नद्या आहेत त्या काश्मीरच्या पर्वतांतून उगम पावतात. पुढें सर्व एक होतात, आणि सिंध देशांतून वाहत जाऊन अरबी समुद्रास मिळतात नावा आणि पूल यांशिवाय या नद्या ओलांडणें अशक्य आहे दुसरे साधन म्हणजे रानें, अरण्यें आणि झाडी हें होय बुध्याला बुधा लागून झाड असल्यामुळें आणि फांद्यात फांद्या गुतून गेल्यामुळे त्यांतून त्या देशात शिरकाव करणे महाकर्म कठीण आहे तिसरें साधन म्हणजे तेथील लढवय्ये शिपाई, जमीनदार व राजेरजवाडे हे होत हे त्या अरण्यातील आडवळणी मकाणांत राहतात आणि हिंस्र श्वापदांसारखे वागतात बचावाचे चवथे साधन म्हणजे तेथील राजांचे हत्ती हें होय लढाईच्या वेळी या हत्तीना चिलखते घालतात, आणि सैन्याच्या आघाडीवर त्यांना ठेवतात त्यांच्यावर या राजांची मोठी मदार असते कारण त्यांनीं या हत्तीना असें तरबेज केलेलें असते की, ते आपल्या सोंडेनें स्वाराला घोड्यासकट अल्लाद उचलतात आणि हवेत गरागर फिरवून ते त्याला जमिनीवर जोरानें आदळतात ”

यावर कांही उमराव उद्गारले, “सुलतान महमद सबक्तगीन याने ३०,००० स्वारांनिशी हिंदुस्थान देश पादाक्रान्त केला, आपल्या नोकरांच्या हवाली तेथलें राज्य केले, सोनें, रुपे, हिरेमाणकें यांची सहस्रावधि ओझी वाहून नेली, आाणि वर वार्षिक खडणीहि बसविली मग आमचे अमीर सबक्तगीनपेक्षां तुम्ही हलके समजतां काय? देवाच्या दयेनें असे मुळीच नाही, आज अमीरसाहेबांच्या रिकिबीपाशी एक लाख पराक्रमी तार्तार घोडेस्वार सज्ज उभा आहे त्यांनी स्वारी करावयाचे ठरविले तर देव त्यांना यश देईल, ते ‘गाझी’ होतील आणि देवापुढें मुजाहिद म्हणून उभे राहतील गाझी बनलेल्या अमीराचे सेवक म्हणून आम्ही राहू, खाजिना सर्वोत्तम धनाने गडगज

भरेल आणि हिंदुस्थानच्या या पैशावर आमचे अमीर सगळें जग जिंकतील आणि पृथ्वीवरील राजांत त्यांचा डका वाजेल ”

तेव्हां राजा शहा रुख म्हणाला, “हिंदुस्थान हा विस्तीर्ण देश आहे. जो सुलतान हा देश जिंकील तो चारहि दिशांचा स्वामी होईल, आमच्या अमीरांच्या निशाणाखाली जर आम्ही तो जिंकला तर आम्हीहि सप्तखंडाचे राजे होऊ ” तो पुढें म्हणाला, “ मी पर्शियाच्या इतिहासांत वाचले आहे की, पर्शियन सुलतानांच्या दिवसांत हिंदुस्थानच्या राजाला दराई असे वैभवाचे व प्रतिष्ठेचे नांव होतें त्याच्या थोरवीमुळें त्याला दुसऱ्या नांवाची आवश्यकताच वाटत नसे रोमच्या सम्राटाला नुसतेच सीझर म्हणत आणि पर्शियाच्या सुलतानाला किश्र म्हणत, तार्तारच्या सुलतानाला ‘खाकान्’ आणि चीनच्या सम्राटाला ‘फगफूर’ अशी नांवें असत पण इराण आणि तुराण इकडील राजाला ‘शाहमशाह’ ही पदवी असे आणि या शाहमशाहाच्या आज्ञा हिंदुस्थानच्या राजेरजवाड्याना बधनकारक असत आम्ही सध्यांच्या काळी इराण-तुराणचे शाहमशाह आहोत आणि जर आम्ही हिंदुस्थानावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली नाही तर आमची किंमत काय उरली ? ” राजा शाह रुख याच्या या उद्गारानीं मला अपरिमित आनंद झाला यानंतर राजा महमद सुलतान म्हणाला, “ सगळा हिंदुस्थान देश सोन्यानें आणि हिऱ्यामाणकांनी भरलेला आहे सोने, रुपे, हिरे, माणके, पाचू, जस्त, लोखड, पोलाद, तांबे, आणि पारा इत्यादीच्या सतरा खाणी तेथें आहेत, तेथलि वनस्पतीत कांही अशा आहेत की, ज्यांची वस्त्रे बनवितां येतात, कांहीं वनस्पति सुगधित आहेत, तेथें ऊस पिकतो, तो देश नेहमीं हिरवागार असतो आणि त्याची सगळी चर्या मोठी आनदकारक आणि सुखकारक वाटते आतां, ज्या अर्थी तेथील रहिवासी मुख्यतः अनेक देव मानतात, आणि नास्तिक आहेत, आणि मूर्तिपूजा करतात आणि

सूर्याची पूजा करतात, त्या अर्थी, परमेश्वराच्या आणि पैगंबराच्या आज्ञेवरून, आपण त्यांना जिंकून टाकावे हे अगदी योग्य आहे ”

माझ्या वजिरांनी मला सांगितले की, हिंदुस्थानचा सर्व वसूल सहा अब्ज आहे एक अब्ज म्हणजे शंभर कोटि, एक कोटि म्हणजे शंभर लक्ष, आणि एक लक्ष म्हणजे चांदीची १,००,००० नाणी होतात मग कांही उमराव म्हणाले, “ परमेश्वराच्या कृपेनें आपल्याला हिंदुस्थान जिंकतां येईलहि, पण आपण जर का तेथे कायमचे राहिलों तर आपला वंश खालावत जाईल व आपली प्रजा तेथील लोकां-सारखी बनेल आणि थोड्या पिढ्यांच्या अवकाशांत त्यांचे बळ आणि शौर्य नष्ट होईल ” हे शब्द ऐकून माझ्या सेनानायकांना गडबडल्या-सारखे झाले, पण मी त्यांना म्हणालो, “ हिंदुस्थानवर स्वारी करण्यांत माझा हेतु असा आहे की, तेथील नास्तिकांवर आक्रमण करावे, पैगंबरांच्या (त्यांच्यावर व त्यांच्या घराण्यावर देवाची कृपा असो !) वचनाप्रमाणे तेथील लोकाना सत्यधर्माची दीक्षा द्यावी, नास्तिक्य आणि बहुदेवत्व ही तेथील घाण झाडून टाकावी, त्या लोकांची देवालये व त्यांच्या मूर्ति मोडून फोडून टाकाव्या आणि आपण गाझी आणि मुजाहिद ही पदवी पावावी ” पण त्या सेनानायकानी आपली समति कचरत कचरतच दिली आणि मीहि ती तितकीशी खरी मानिली नाही

याच वेळी आमच्या धर्माचे कांहीं जाणते लोक माझ्याकडे आले आणि नास्तिक व बहुदेव अशा लोकांवर शस्त्र उचलणें योग्य की अयोग्य याविषयीं आमचे बोलणे सुरू झाले ते म्हणाले, “ आमचें स्वच्छ मत असें आहे की, इस्लामी धर्माचे सुलतान आणि “ अल्ला-शिवाय देव नाही, आणि महमद् हा अल्लांचा प्रेषित आहे ” हे सूत्र ज्यांनी ज्यांनीं पतकरले आहे ते, याचें हें कर्तव्यकर्मच आहे कीं, आपल्या धर्माच्या शाश्वतीसाठी आणि आपलें शासन बलिष्ठ व्हावे म्हणून, आपल्या धर्माच्या शत्रूना दडपून टाकण्यासाठी त्यांनी आपली

पराकाष्ठा करावी तसेच प्रत्येक मुसलमानाचें व सद्धर्मीयाचे हें कर्तव्यच आहे की, त्याने आपल्या शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणे वर्तण्याची शिकस्त करावी' त्या ज्ञात्या लोकांचे थोर नीतिकथन करणारे हे उद्गार जेव्हां त्या सेनानीच्या कानी पडले तेव्हां मात्र हिंदुस्थानभर धर्मयुद्ध पुकारण्याच्या वासनेनें त्यांचीं मनें भरून गेली आणि गुडघे टेकून त्यानीं कुराणांतील विजयाध्यायाचें आवर्तन केले या स्वारीला मी कबर कसली तेव्हां हजरत शेख झायनुद्दिन यांना पत्र लिहून कळविले कीं, धर्मासाठीं हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याचें मी ठरविलें आहे त्यांनीं माझ्या पत्राच्या समासांत लिहून धाडिलें की, अबुल गाझी तेमूर (देव त्याचें भलें करो!) यांस कळावे कीं, या त्यांच्या कृत्याने त्यांना इहलोकी व परलोकी मोठेच वैभव प्राप्त होईल आणि या स्वारीवरून ते सुखरूप परत येतील" माझ्या सर्व मुलुखांतून मी शिपाई गोळा केले, राजा उमार याला समरकद्चा सुभेदार नेमले, सुमुहूर्तावर रिकिबीत पाय ठेवला आणि माझ्या समरकद् राजधानीचा निरोप घेऊन हिंदुस्थानच्या दिशेला तडक निघालों (डॉसन)

---

७ : : माझ्या जीविताची सोडत !

[एडवर्ड गिबन या सुविख्यात इतिहासकाराचा जन्म इ. स. १७३७ साली झाला 'रोमन साम्राज्याचा ऱ्हास व अंत' या नावाचा एक प्रचंड इतिहास-ग्रंथ त्याने लिहिला आहे शिक्षण संपलें म्हणजे निदान यूरपखंडात तरी थोडा प्रवास करावा अशी तिकडे वहिवाट आहे या वहिवाटीस अनुसरून, गिबन हा, शिक्षण संपल्यानंतर थोड्या उशीरानेंच, रोम शहर पहावयास गेला तेथील तें प्राचीन वैभव पाहून त्याला मोठा विस्मय वाटला व या वैभवाचा ऱ्हास व अंत कसा झाला याचा इतिहास आपण लिहावा ही बुद्धि त्याला तेथेच झाली. इतिहास-रचनेचें साहित्य जमविण्यात व तिची कल्पना बसविण्यात बरीच वर्षें गेली आणि प्रत्यक्ष लेखनाचें काम १७७२ त सुरू झालें लेखनाचें काम सुरू झालें तरी त्या कामात हात बसावयास व सराईतपणा यावयास त्याला पुष्कळच कष्ट पडले आणि १७७६ त या इतिहासाचा पहिला खंड त्यानें प्रसिद्ध केला साहित्याची चालना, लेखनाचे श्रम व आत्म-पसंती आणि शेवटी विद्वानांचे अभिप्राय याविषयी आत्मचरित्रात त्यानें मनमोकळेपणानें पुष्कळच लिहिलें आहे हें सर्व लिहिणें एकत्र करून वाचण्यासारखें आहे प्रत्येक खंड प्रसिद्ध झाला की निरनिराळे अनुभव येत व मनाची बरीच चलबिचल होई इ. स. १७८७

यावर्षी या ग्रथाचा शेवटचा खड त्यानें प्रसिद्ध केला आपल्या हातून हें प्रचड कार्य तडीस गेलें हें पाहून, हातातील लेखणी खाली ठेवताच, त्याला आनंदाचें भरतें आलें, आपला जन्म कारणी लागला असें त्याला वाटलें, कीर्तिमदिरात आपली कायमची स्थापना झाली हें मनात येऊन, मानव-प्राण्याला स्वाभाविक असा अभिमानही त्याला वाटला, आणि त्या स्फुरणाने प्रसन्न होऊन आपल्याला केवढी धन्यता वाटली याचें अत्यन्त उदात्त वर्णन त्यानें आत्मचरित्रात केलें. ग्रथरचनेच्या कामातील अनुभव व हें शेवटचें आत्मसमाधानाचें वर्णन पुढील थोड्याशा पानात वाचावयास सापडेल हा इतिहासकार १७९४ त वारला

' रोमन साम्राज्याचा ऱ्हास व अत ' या ग्रथाची इतिहास म्हणून जी किमत आहे ती बव्हशी कायमच राहिली आहे, आणि जगातील महत् ग्रंथात त्याची अजूनही गणना होते पण भाषेच्या व प्रतिपादनाच्या दृष्टी-नेंही हा ग्रथ केवळ अमोलिक आहे त्याच्या भाषेचा डौल व प्रौढपणा, आणि तिची गजगति ही जितकी मनोरम वाटतात तितकेंच त्यातील विवेचनाचें समर्पकत्व, वर्णनाचें सुरसत्व, आणि प्रदर्शित मताचे उचितत्त्व हेंही आल्हादकारक वाटतें }

* * * या घरांत येऊन सामानसुमान आणि पुस्तकें ही नीट लावून होतांच माझ्या इतिहासग्रथाचा पहिला खड मी लिहावयास घेतला ग्रथाला नांव काय द्यावे, रोमन साम्राज्याच्या ऱ्हासाचा कोणता कालखड उचलावा, प्रस्तावनेत काय सांगावें- न सांगावें, प्रकरणें कोणती पाडावी, आणि कथानुसधान कसे ठेवावें, याचा मनाशी उलगडाच पडेना, प्रत्येक कामांत विकल्प उत्पन्न होई सात वर्षेपर्यंत या विषयावर केलेले सर्व परिश्रम चुलीत घालावे असें कित्येकदां वाटलें पहिलें प्रकरण मीं तीन वेळां लिहिले व दुसरें व तिसरे ही दोनदां लिहिली, तेव्हां कोठें हीं बरीं जमली आहेत

असे मला वाटले बाकीची प्रकरणें मात्र मग लिहावयास सोपी गेली तरी पण पधरा व सोळा ही प्रकरणे म्हणजे मुळांत एक स्वतत्र जाडा ग्रथच झाला होता तीन वेळां हात फिरवून त्यांचा सक्षेप केला, तेव्हां ही सध्याच्या आकाराची झाली मजकूर किंवा मतें यांची हानि न करताही हीं प्रकरणे अजून लहान करतां येतील पहिल्या पहिल्यानें माझी हस्तलिखिते विनयबुद्धीनें मी माझ्या मित्राना वाचून दाखवीत असे, पण मला लवकरच त्याचा वीट आला कारण त्यांतले कोणी शिष्टाचार म्हणून माझी तारीफ करीत व कोणी उगाचच टीकाकाराची ऐट आणीत मला वाटतें, आपल्या कृतीची परीक्षा आपल्यालाच चांगली करतां येते, कारण आपल्या विषयाचा इतरांनी आपल्या इतका खोल विचार केलेला नसतो आणि कोणी इतकें मनापासून त्यांत लक्षही घालीत नाहीं

पुस्तकाची शेवटचीं प्रुफे मी स्वतःच पाहिली, हस्तलिखितांत भाषेचे जे दोष मला दिसले नव्हते ते छापील मजकुरांत दिसून आले विक्रीविषयीं बुकसेलरचा व माझा अदाज अगदी बेताचा होता, म्हणून आम्ही पांचशे प्रतीच काढावयाचें ठरविलें, पण मुद्रकाच्या धोरणाला मान देऊन आम्ही हजार काढल्या दरम्यान कीर्तीच्या अपेक्षेनें मी हुरळूनही गेलो नाही, की लोक झिडकारून टाकतील म्हणून खट्टू होऊनही बसलों नाही माझी दक्षता आणि कसोशी याविषयी माझें मनच मला साक्ष देत होतें माझ्या ग्रथाचा जो जयजयकार झाला त्याचें वर्णन करावयाचे म्हणजे माझी अहता प्रगट होणारच पहिली आवृत्ति थोड्याच दिवसांत उडाली, दुसरी आवृत्ति काढली, तिसरी काढली, तरी मागणी म्हणून हटेना पुरुषांच्या टेबलापासून स्त्रियांच्या फणीकरड्यापर्यंत प्रत्येक ठिकाणीं त्याचा प्रवेश झाला ज्यांना कळत होते, त्यांनी माझें पुस्तक अर्थातच वाचलें, पण ज्यांना कळत नव्हते त्यांनी हौस म्हणून तरी तें विकत

घेतलें टीकाकारांची भुक कोठेही कानावर आली नाही जयजयकार सार्वत्रिकच होता, पण मला खरे समाधान, मर्मज्ञाची पसती कानीं आली, तेव्हाच झाले माझे गुरु डॉ राबर्टसन् यांनी उदारपणाने मला कवटाळिले, आणि ह्यूम यांनी पाठविलेले पत्र मी जेव्हां वाचले तेव्हां तर दहा वर्षाच्या परिश्रमांचे सार्थक झाले असे मला वाटले

पहिला खड प्रसिद्ध झाल्यावर दुसरा खड लिहावयास घेण्यास मला दोन वर्षे लागली ही दोन वर्षे थोडीबहुत सकारणच गेली मीं इतर कांही विषयांत मन घातले, कांही अभ्यास शुद्ध वायां गेला, कॉन्स्टाइन्‌च्या काळाची नीट परीक्षा होईना, त्या काळावर लिहिलेले पन्नास बद माझे मलाच इतके गचाळ वाटले की, मी ते जाळूनच टाकले, पुढें हा खड लिहावयास घेतल्यावर आपल्यांत पुष्कळच सुधारणा झाली आहे असे मला दिसून आले विषय व भाषा ही हस्तगत झाल्यासारखी वाटू लागली, रोजचे लिखाणही अधिक होऊ लागले, आणि मजकूर खोडण्याचे व दुरुस्त करण्याचे प्रसग कमी येऊ लागले माझी नेहमीची पद्धति अशी आहे की, एक मोठा लाब परिच्छेद लिहून काढावयाचा, तो आपला आल्याला ऐकायला येईल अशा बेतानें वाचावयाचा, तो मनांत घोळत ठेवावयाचा, आणि मग त्याची साफसफाई होईपर्यंत लेखणी बद ठेवावयाची हेही सांगतो की, पार्लमेंटची बैठक व इतर गडबडी हे हिंवाळ्यांतले प्रकार चालू असले म्हणजे माझ्या मनाला जितका हुरूप येई व माझें लिखाण जितके सुरस वठे, तितके इतर कोणच्या दिवसांत होत नसे ! दुसरा व तिसरा असे दोन खड मीं एकदमच प्रसिद्ध केले पोप व त्यांचे हस्तक यांच्या पक्षपात्यांनी आपल्या दुरभिमानास अनुसरून जे लिहिले ते सोडले तरी, ट्रॅव्हिसने केलेला हल्ला फार भयकर होता, पशुच तो ! पण पोर्सन् यांनीं त्याचा परस्परच असा कडकडून समाचार घेतला की, त्याला तिडका देतच बसावयास लावले मी स्वतः मात्र अगदी गप्प बसत

असल्यामुळे माझी हजेरी घ्यावयास उठलेल्या लेखणीबहाद्दरांची निराशा होई पण एकदरीनें माझ्या ध्यानांत आले कीं, माझे हे खंड लोकांच्या फारसे पसतीस उतरले नाहीत, त्यांचें स्वागत सुमारच झाले पुष्कळ वाचकांच्या मतानें पहिल्या खडाच्या मानाने माझे हे लिखाण अगदीच सपक झाले आहे पण यांतही मला कांही विशेष वाटले नाहीं, कारण लेखकाला पूर्वीपेक्षां आपल्या लेखनाची कमान जर चढती ठेवतां आली नाही तर तो मूळच्यापेक्षांही खाली जात आहे असें लोकांस वाटतें बिशप न्यूटन यांनी लिहिले आहे की, ‘ गिबनच्या पाल्हाळानें, रे-रे करीत बसण्यानें व निष्कारण दिमाखखोरपणानें अगदी वीट येऊन जातो ’ पण कांही कांही देशी व परदेशी लेखकानी माझी वाहवा केली आणि हळूहळू खप व कीर्ति या दोनही दृष्टींनी हे खड पहिल्याच्या पायरीला जाऊन बसले

लडनहून लॉसान् येथे राहावयास गेल्यावर लवकरच मी चवथा खड सपविला त्याच्या शेवटी अनेक धर्मविषयक विवादाचे सारांश मी दिलेले आहेत पाचव्या व सहाव्या खडांत वर्णन केलेले रोमन साम्राज्यांतील व जगाच्या इतर भागांतील उत्पात झपाट्याने घडत असलेले,विविधरूप, आणि बोधप्रद असे आहेत पुष्कळ प्रकारच्या योजना करून आणि प्रयोग करून पाहिल्यावर माझ्या मनाने असें ठाम घेतले की, निरनिराळ्या राष्ट्रांची चित्रे निरानिराळी काढावी, कालानुक्रम साधण्यासाठी ती एकमेकांत मिसळू नयेत अर्थात् कालानुक्रम राहिला नाही असें वरवर पाहतांना वाटते, पण तो नसला तरी त्या राष्ट्रांचीं चित्रें मनोवेधक आणि सुस्पष्ट निघाल्यामुळें हीच पद्धति मला अधिक ग्राह्य वाटली माझ्या पहिल्या खडाची भाषा कांहींशी अनगड आहे आणि लिहितांना लेखकाला कष्ट होत आहेत असे तीवरून दिसतें; दुसऱ्या व तिसऱ्या खडांत पक्क होऊन तिला सोपें, शुद्ध आणि नादमधुर असें रूप प्राप्त झालें आहे शेवटच्या तीन खडांत मात्र लेखणीला

सफाई आलेली असल्याने मी तिच्या नादानेच चालत आहें असे दिसतें शिवाय घरीदारी स्विस् भाषा बोलावयाची व लिहिताना इंग्रजी लिहावयाची, यामुळें माझ्या इंग्रजीत स्विस वाक्प्रयोगांची कांहीशी भेसळ झालेली असणे शक्य आहे

सूर्य मावळला की मी पुस्तक मिटतो यामुळें माझे डोळे बरे राहिले आहेत, आणि शरीराला व मनाला कसलाही शीण न येऊ देतां एवढे सुदीर्घ पण सौम्य परिश्रम मला शेवटास नेतां आले पण माझी उरलेली हयात आणि माझ्या हातातील कामाचा पल्ला यांचा एकत्र विचार केला म्हणजे मला दिसून येई की, खडाच्या प्रसिद्धीकरणाच्या कामी जर एक महिना उशीर केला तर सगळें काम सपण्याच्या मुदतीत आणखी एक वर्ष वाढणार. म्हणून कळस दिसू लागताच मी जलदीनें चालू लागलो आणि गेल्या थडीत तर दिवस मावळल्यावर सुद्धा कोणाच्या गांठी-भेटीच्या भानगडीत न पडतां कार्यव्यापृतच राहिलो मग मला दिसून आलें कीं पुनर्वाचनास हाताशी पुरेसा वेळ राहिला आहे कामाला मुळारभ कसा झाला हे सागितलेंच आहे, तर आता त्यांतून उत्तीर्ण केव्हां झालो हेहि सांगतो इ स १८८७ च्या जून महिन्याच्या सत्ताविसाव्या तारखेस रात्री अकरा ते बाराच्या दरम्यान माझ्या उपवनांतील वसतकुजांत शेवटच्या पानावरील शेवटच्या ओळी मी लिहिल्या

लेखणी खालीं ठेवली आणि झाडांच्या गर्द राईतून अनेकदां हेलपाटे घातले तेथून डोगर, सरोवर, आणि समोरचें विशाल भूपृष्ठ स्वच्छ दिसत होतें हवा सौम्य होती, आकाश स्वच्छ होतें, चद्रबिंब खालीं पाण्यांत स्पष्ट उमटलें होते आणि जिकडे तिकडे शात झालेलें होतें हातीं घेतलेल्या कामांतून मुक्त झाल्यामुळे व आपल्या कीर्तीचा पाया भक्कम झाला याच्या जाणिवेनें जी हर्षभावना मनांत एकदम

उसळली, ती दडविण्यांत कांही अर्थ नाही पण इतक्यांत माझा अभिमान क्षीण झाला आणि मनावर सौम्य औदासिन्याची छाया पसरली मला वाटू लागले, हा इतक्या दिवसांचा आपला प्रियकर मित्र आपल्यापासून आतां कायमचा दुरावला आणि त्याचे आयुर्मान किती का ठरेना, आपले स्वतःचे आयुष्य मात्र आतां अल्प आणि अस्थिरच असणार दोन बाबी मात्र सांगतो माझे पहिले कच्चें हस्त-लिखितच, दुसरे चांगले न करतां, मी छापखान्यांत धाडीत असे; आणि माझ्या लिखणाचा एकही चतकोर मी व मुद्रक यांच्याशिवाय कोणी तिऱ्हाइताने पाहिलेला नाही ग्रथाचे गुण व दोष सर्वथा माझेच आहेत गेल्या चार वर्षांत माझ्या घरापासून दहा मैलांच्या पलीकडे मी फिरकलो नव्हतो आतां पर्वत व समुद्र यांच्या पलीकडे असलेल्या मित्रांकडे जावयास निघालो तों मनाला थोडी भीति वाटूं लागली!

माणसाच्या जीविताचा सामान्यतः विचार करतां मला हें मान्य केलेच पाहिजे की जीवितरूप सोडतीत मला मोठेंच बाक्षीस मिळाले आहे पृथ्वीवरील बहुतेक देशांत जिकडे तिकडे रानटीपणा आणि दास्य हीच भरली आहेत जे देश सुधारलेले आहेत त्यांतील बहु-सख्य लोक अज्ञान व दारिद्र्य यांत बुडालेले आहेत अर्थात् एका स्वतत्र आणि ज्ञानशील देशांत, आणि त्यांतहि एका सन्मान्य आणि सधन घराण्यांत, जन्मास यावे हें माझें दुहेरी भाग्य लाखांत एखाद्या-च्याच वांट्यास येतें मी मनानें नेहमीं आनदी असतो, मला डॉक्ट-रच्या सल्ल्याची विशेष आवश्यकता कधीच भासलेली नाही, मन आणि शरीर ठीक असल्यामुळें मला गाढ आणि स्वप्नावांचून झोंप लागते, स्वित्सरलडच्या मानाने पाहातां मी चांगला सधन आहे, कारण खर्चापेक्षां माझा आदा मोठा आहे आणि खर्चहि मनाप्रमाणें सर्व करतों इतिहासग्रथाच्या परिश्रमाने माझ्या वयाचीं वीस वर्षें

उल्लसित झालेली आहेत व त्यांत मला यश लाभल्यामुळें जगतांत मला कीर्ति, प्रतिष्ठा, आणि मान ही प्राप्त झाली आहेत राजेमहाराजे यांच्या मैत्रीचा किंवा कृपेचा दिमाख मला करतां आलेला नाही, पण इंग्लिश विक्रेते हेच वाङ्मयाचे पोशिंदे बनले आहेत भूतकाळ गेलेलाच आहे, वर्तमान पायाखालून निसटत आहे, आणि भविष्यत् हा तिमिरमय आणि शंकास्पद आहे माझे आजच कशावरून सपणार नाही? पण संभवशास्त्राच्या नियमाप्रमाणे पाहता–जे नियम सामान्याचा विचार करतां लागू पडतात पण विशेषाचा विचार करतां दगा देतात–मला अजून पधरा वर्षे जगावयास हरकत नाही आणि मन व शरीर अकालीच थकतील असेहि वाटत नाही

---

८ : : भय्या दार उघडीना !

[**लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक** याचे नाव माहीत नाही असा मनुष्य विरळाच सापडेल १८५६ साली याचा जन्म झाला शाळेत आणि कॉलेजात बुद्धिमान् विद्यार्थी म्हणून याची प्रसिद्धी होती विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यानी चालू केलेल्या निबध-मालेतील लिखाणाचा याच्या मनावर मोठाच परिणाम झाला आणि म्हणून शिक्षणक्रम सपताच काही लोकोपयोगी कामच करावे इकडे त्याची बुद्धि वळली विष्णुशास्त्रयाच्या पुरस्काराने त्यानी पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली आणि पुढें दहा वर्षेपर्यंत डेक्कन अेज्युकेशन सोसायटीत त्यानी प्रोफेसरशिपचें काम केलं गणित आणि सस्कृत हे दोन विषय त्याना फार आवडत आणि त्यातील त्याचें प्राविण्य पुढें लोकाच्याहि निद-र्शनास आलें शिक्षणाचा उद्योग करीत असतानाच ते केसरी पत्राचे सपादक झाले होते, आणि तो उद्योग सपल्यानतर तर केसरी पत्राचें सपादकत्व हाच त्याचा मुख्य व्यवसाय बनला या पत्रात त्यानी ज्या कल्पना प्रसृत केल्या आणि राज्यकर्त्याशी झगडण्याच्या कामी जो नवा माड माडला त्यातून त्याचें पुढारीपण उत्पन्न झालें आणि १९२० साली जेव्हा त्याना मृत्यु आला तेव्हापर्यंत हें पुढारीपण त्यानी अखड गाजविलें

त्याच्या सामाजिक मताचा कल थोडासा जुन्या बाजूकडे असे ही गोष्ट काही खोटी नाही पण ज्या सामाजिक सुधारणाची आवश्यकता राजकारणान्या क्षेत्रात त्याना पटत असे त्या सुधारणाचा पुरस्कार मात्र ते निर्भयपणें करीत असत पण परकी सरकाराशी जन्मभर खडा सामना करणें हेच त्यान्या जीविताचे सारसर्वस्व होते १८९७ साली प्लेगच्या धामधुमीत सरकाराने जे धोरण स्वीकारलें त्या बाबतीत त्याचें व सरकारचे प्रथम बिनसलें आणि त्याना शिक्षा झाली तेव्हापासून जवळजवळ शेवटपर्यंत दड, शिक्षा, क्वारंटाइन्, मुस्कटदाबी इत्यादि जे जे काही सरकारन्या पदरी शिक्षेचे प्रकार होते त्या सर्वाचे प्रयोग टिळकावर झाले परतु दरवेळी या प्रयोगातून बाहेर पडून त्यानी आपला राजकारणाचा लढा जवळ जवळ यशाच्या मार्गावर आणून सोडला अिग्रजी राज्याच्या सुखाच्या तंद्रीतून लोकाना जागृति आणून देऊन त्याच्या ठिकाणी उग्र अस्वास्थ्य उत्पन्न करण्याचा मान लोकमान्य टिळक याचाच आहे तसेच या अस्वास्थ्याला निर्भय आणि चाल करून जाणान्या अशा चळवळीचे रूप कसें द्यावें याचें हिंदुस्थानच्या लोकाना शिक्षण दिल्याचा मानहि त्याचाच आहे पण या राजकारणाच्या जोडीला त्याची विद्वत्ता जर नसती तर हिंदुस्थानातील बुद्धिमान लोकाच्या मनावर त्यान्या चारित्र्याचा अितका परिणाम झाला नसता गणित आणि खगोलशास्त्र या विषयाचा त्याचा व्यसग जबर होता 'मृगशीर्ष नक्षत्र' व 'उत्तर ध्रुवावरील आर्याचें वसतिस्थान' या त्यान्या ग्रथानी पाश्चात्य पडितवर्गाच्या मनात मोठेच कुतूहल उत्पन्न केलें आणि 'गीतारहस्य' या ग्रथानें तर आर्यावर्तातील तत्त्वज्ञानी आचार्यांत त्याची कायमची गणना होऊन गेली १९०८ साली त्याना शिक्षा झाली व १९१४ साली ते परत आले तेव्हापर्यंतची हकीगत त्यानी स्वमुखानें सागितलेली आहे ती अशी :-]

* * * शिक्षा झाल्यानतर हायकोर्टात मला कोणास भेटू न देतां लागलीच पोलिसांनी खाली आणून तेथें पूर्वीच तयार ठेवलेल्या मोटारगाडीत बसविले मोटार गाडीतून आम्ही बी बी सी आय च्या स्टेशनानजीक बाजूला उभ्या असलेल्या स्पेशल ट्रेनमध्यें बसलो पोलिसांचा व ड्रायव्हरचा जो सवाद झाला त्यावरून ही आमची स्पेशल ट्रेन येथे कांही तासांपूर्वी आणून ठेविलेली होती असे समजले मला कोठे नेणार हे त्यावेळी कोणीही सांगितले नाही मीहि विशेष चवकशी केली नाही दुसरे दिवशी सकाळी सात वाजतां अहमदाबादच्या पुढें साबरमती स्टेशनवर जेलच्या पुढे गाडी उभी राहिली अहमदाबादचे कलेक्टर तेथे आले होते त्यांनी व पोलिसांनी लागलीच गाडीतून मला उतरून घेऊन साबरमतीच्या तुरुगाकडे नेले

त्या ठिकाणी माझी खाण्यापिण्याची वगैरे व्यवस्था इतर सक्तमजुरीची शिक्षा झालेल्या कैद्यांप्रमाणेच होती अन्न व वस्त्र जेलचेंच मिळत होतें पण त्यामुळे माझें वजन दहा दिवसांत सुमारें दहा पौंड कमी झाले तेव्हां जेलांत मिळणारे अन्न मी खात नसून उपास करीत असल्यामुळें वजन तुटले अशी तेथील अधिकाऱ्यांस शका येऊन त्यांनी मी अन्न खातों कीं नाही हे पहाण्यास दोन तीन दिवस पहारा ठेवला ! तेव्हां त्यांची शका खोटी आहे असे त्यांस आढळून आले आणि डॉक्टरच्या सल्लुचाने अन्नांत फरक होऊन तेव्हांपासून रोज दोन पौंड दूध व दोन औंस तूप देण्यास सुरवात झाली व त्याचप्रमाणें एका वेळेला गव्हाची रोटी व एक वेळेला भात देऊ लागले त्यामुळें पुढें एक महिन्यांत वजनांत थोडा फरक पडला, व मग तेंच अन्न पुढें चालू ठेवले शिक्षा सक्तमजुरीची होती तरी वजन कमी भरल्यामुळें अहमदाबादेस कांही काम दिलें नाहीं

माझी शिक्षा काळेपाण्याची असल्यामुळे मला अहमदाबादेसच फार दिवस ठेवणार नाहीत हे मी समजूनच होतों एके दिवशीं

(ता १३-९-१९०८) रात्री आठ वाजतां जेलर, मी खोलीत निजत होतों तेथे, आले व दाराचें कुलूप काढून ते मला हापिसांत घेऊन गेले तेथें माझी रवानगी करण्याची सर्व तयारी करून ठेविली होती व एक आगगाडी जेलच्या बाहेरच उभी होती तथापि आम्हाला कोठे पाठविणार हे यावेळी कोणीही सांगितले नाही बरोबर स्वयपाक करण्याकरतां एक गुजराथी ब्राह्मण होता त्यासही पुढे कोठे जावयाचे हे माहीत नव्हते एक पोलिसांची पार्टी आमचेबरोबर होती पैकी एक युरोपियन इन्स्पेक्टर होता आणि दुसरे आठ मुसलमान होते यापैकी एक जमादार व सात कॉन्स्टेबल होते त्यांनाही कोठें जावयाचें हे कळविलें नव्हते निघण्याच्या दिवशी सध्याकाळी त्यांना बोलवून आणून प्रवासाची तयारी करण्यास सांगितलें नाशिकबिशिककडे जावयाचे आहे अशी त्याची समजूत झालेली होती कोणाला न्यावयाचे आहे हें सुद्धां त्यांस समजलेले नव्हते मला बाहेर काढताना पोशाख जेलचा नसून माझा पूर्वींचा धोतर, अगरखा, पगडी वगैरे दिला होता यापूर्वी सक्तमजुरीची शिक्षा सरकारने साधी केल्याचा ठराव जेल सुपरिंटेंडटकडे दोन तीन दिवस आला होता पण मला त्यावेळी तो कळविला नाही तो मडालेस गेल्यावर मला समजला या ठरावालगतच मडालेस रवानगी करण्याचा हुकूम असावा अशी माझी समजूत आहे

एवढ्या बदोबस्ताने व गुप्तपणानें साबरमतीहून जरी रवानगी झाली तरी बडोद्यापुढील मियागांव स्टेशनवर आल्याबरोबर बाहेरच्या कांहीं लोकांनी ‘ टिळक महाराज की जय ’ अशी ओरड केल्याचें माझे कानी आलेच ! लोक माझ्या दृष्टीस पडले नाहीत, कारण गाडीचे दरवाजे बद होते सकाळी सुमारे ६।-६॥ वाजतां मुबईच्या बदरावर गाडी उभी राहिली मुबईचे पोलिस अधिकारी तेथें हजर होतेच त्यांनीं आम्हांस गाडीतून उतरून घेऊन तेथें तयार असलेल्या स्टीम

लोचमध्ये बसविले, आणि लागलीच ' हार्डिंग ' नांवाच्या सरकारी मिलिटरी ट्रान्सपोर्टच्या मोठ्या बोटीवर चढविले बोट कोठें जाते हे बोटीवरील कप्तानाखेरीज दुसरें कोणास माहीत नव्हते बोट मोठी होती खरी, पण अपराध केलेल्या खलाश्यास कोंडून ठेवण्याच्या अशा ज्या लहान खोल्या तळमजल्यांत असतात त्यांपैकी एका खोलीत मला व दुसऱ्या खोलीत स्वयपाक करण्याकरतां बरोबर आलेल्या दुसऱ्या कैद्यास कोंडून ठेविले होते दिवसातून सकाळी किंवा सध्याकाळी एक तास गोरा इन्स्पेक्टर मला डेकवर फिरावयास नेई बाकीचा वेळ खोलीतच काढावा लागे ! खोलीत बारा आणि बारा चोविस तास एकसारखे उकडत असे

हार्डिंगबोट मुबईहून निघाली ती मध्ये कोठेही न थांबतां नवव्या दिवशी रगूनच्या बदरांत उभी राहिली मी रगूनास येणार ही बातमी रगूनच्या लोकांस आधीच कळली होती त्यामुळें मी आगबोटीतून बदरावर उतरण्याच्या वेळी तेथें सुमारे एकदोन हजार लोक गोळा झाले होते ! आगगाडी पूर्वी बदरावरच आणून ठेविली होती, आणि हार्डिंग बोटीतून उतरल्याबरोबर जवळच असलेल्या या गाडीत मला, पोलिसच्या इतर लोकांना, व बरोबर स्वयपाकाकरतां आणलेल्या कैद्याला बसविण्यांत आले त्यावेळी सध्याकाळचे तीन किंवा चार वाजले होते दुसऱ्या दिवशी सकाळी आठ वाजतां आम्ही मडालेच्या स्टेशनवर येऊन पोचलों तेथून बरोबर आलेल्या अहमदाबादच्या पोलिसानें मला तेथील सुपरिटेंडटच्या ताब्यांत दिलें व ते परत गेले मंडाले जेल सु० ला पूर्वी तार गेली असल्यामुळें मला कोठें ठेवावयाचें याची त्याने आगाऊच योजना करून ठेविली होती व मी तेथें गेल्यावर योजून ठेवलेल्या कोठडीत जेलर मला घेऊन गेला जेल मडालेच्या किल्ल्यांतच एका बाजूला नैर्ऋत्य कोपऱ्यांत बांधलेला आहे मी तेथे असेपर्यंत मला या जेलाबाहेर केव्हांही काढले नाही !

एकदां मंडाले जेलांत जेव्हां कॉलरा बराच वाढला तेव्हां मात्र दोन-अडीच महिने मंडाले जेलांतून काढून मिकाट्टिला येथील जेलांत तेवढ्या-पुरतें मला नेऊन ठेविले होतें

मला ज्या कोठडीत ठेविले होते ती कोठडी दुसऱ्या मजल्यावर असून दोन खणांची (२० × १२) फूट होती एका आठ खणाच्या मोठ्या बराकीतून हे दोन खण मध लाकडी भिंत घालून निराळे काढलेले होते व त्याप्रमाणें सभोवारचे कांपाऊड विटांच्या भिंती घालून मोठ्या बराकीच्या कांपाउडपासून वेगळें करून टाकलेले होतें ही व्यवस्था केवळ माझ्याकरतां नवीन केली होती असे नाही गोऱ्या कैद्यांकरतां हें आवार व कोठडी तुटक केलेली असून मी गेल्यावर मला तेथेंच ठेवण्यांत आलें खोलींत प्रथम कांहीं दिवस साध्या शिक्षेचे दुसरे कांही कैदी असत, पण पुढें सरकारच्या हुकमाने म्हणा किंवा दुसऱ्या कांही कारणाने म्हणा, मी व माझ्याबरोबर स्वयपाका-करतां असलेला दुसरा कैदी या दोघांखेरीज तिसरे कोणासही तेथें ठेविलें नाहीं आमच्या खोलीभोवतालचे आवार सुमारें १२० फूट लांब व ५० फूट रुद होतें तेवढ्यांतच हिंडण्याफिरण्यास आम्हास मोकळीक होती शेवटी शेवटी जवळच्या आवारांत सध्याकाळी एक तासभर सोडू लागले होते आमचे आवारांत, जेलर बरोबर असल्या-शिवाय दुसऱ्या कोणास येण्याची परवानगी नव्हती दिवसरात्र आवाराचे दरवाजास कुलपे लावीत; व रात्री खोलीसही कुलूप असे. पुढें पुढें म्हणजे अखेर, रात्री आवाराचे दरवाजास कुलूप लावण्याचें सोडून दिले होतें आम्हांस दिलेली खोली पिंजऱ्याप्रमाणे लाकडी गज लावलेली होती, व त्या तुरुगांत इतर सर्व बराकीही तशाच होत्या खोलीत सामान एक टेबल, एक खुर्ची, एक कापडी ईझीचेअर, एक लोखडी कॉट व बुके ठेवण्याकरतां दोन कपाटें इतके होतें स्वयपाकासाठीं बरोबर दिलेला गुजराथी ब्राह्मण कैदी, त्याची मुदत

सपल्यामुळें, एक महिन्याचे आंतच परत पाठवावा लागला व त्याच्या-ऐवजी येरवडा जेलमधून सातारा जिल्ह्यांतील एक कुलकर्णी आला. त्याची शिक्षा पांच वर्षाची होती पण ज्युबिली वगैरे कारणासाठीं त्यास एकदर सुमारे १॥ वर्ष माफी मिळून त्याचीही पुढे माझ्यापूर्वींच सुटका झाली तेव्हां तिसरा एक ब्राह्मण पाठविण्यांत आला पण तोही दोन वर्षानी परत पाठवून दिला ब्रह्मदेशाच्या तुरुगात त्यावेळी शिक्षा होऊन आलेला उत्तर हिंदुस्थानातला एक ब्राह्मण कैदी अखेर मजबरोबर होता

अमदाबादेस दूध व तूप सुरू केलें होते तें मडालेस कायम राहिलें एक वेळ गव्हाचा आटा व एक वेळ तादूळ व त्याखेरीज डाळ मिळत असे पुढें कांही दिवसांनतर इन्स्पेक्टर जनरल ऑफ प्रिझन्स यांचे हुकुमाने दर आठवड्यास थोडीं फळे देऊ लागले पण विशेष फरक म्हटला म्हणजे मधुमेह वाढल्यानतरचा होय

ब्रह्मदेशांतील जेल मॅन्युएलप्रमाणे साध्या शिक्षेच्या कैद्यांस आपल्या घरचा पोषाख वाळगण्याची परवानगी आहे शिवाय मला ‘ फर्स्ट क्लास मिसडिमींनट ’ प्रमाणे वागवावें असाही हुकूम होता. त्यामुळें धोतरें, सदरे वगैरे मी घरी वापरीत असे त्याप्रमाणेंच तेथेंही वापरण्यास, व अथरूण पांघरूणही घरचें नेण्यास मोकळीक होती. यास लागणारा खर्च, व स्वयपाकाकरतां भाडीकुडी विकत घ्यावीं लागली त्याचा खर्च मला आपल्या पदरचा करावा लागे तथापि कोणचीहि वस्तु जेल सु०नें पास केल्याखेरीज मिळत नसे या वस्तू-खेरीज पुढें पुढें चहा, कॉफी किंवा सुपारीही माझ्या खर्चानें मला देण्याबद्दल हुकूम झाला होता.

मला ग्रथ बाळगण्याची परवानगी मिळाली नसती तर हे दिवस जाणे अत्यत दुर्घट होतें कारण मघां सागितलेली खोली आणि आवार याचे बाहेरील जग आम्हांस शून्य झालें होतें असें म्हणण्यास

हरकत नाही ग्रथासबधीही तीनदा तीन हुकूम झाले पहिल्याने मी जितकीं बुकें मागितली तेवढी, त्यांचा विषय काय आहे हे तपासून, माझ्या ताब्यांत दिली वर्तमानकालीन पॉलिटिक्स या विषयावरील कोणचेंही बुक ठेवण्याची परवानगी नव्हती व तें मिळतही नसे तसेंच वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें इग्लडातील असोत किंवा हिंदुस्थानांतील असोत, इग्रजीत असोत किंवा देशी भाषेत असोत, सर्व बद केलेली होती कदाचित् एकादें कोणी पाठविले असल्यास ते मजकडे केव्हाही आलेले नाही ही सर्व पुस्तकें माझ्याजवळ ठेवण्याचें कांहीं दिवसांनी बद होऊन, फक्त चार पुस्तकेच मजजवळ एका वेळी ठेवावीं असा हुकुम झाला त्यावर बर्मा सरकारकडे मी अर्ज केल्यानतर ग्रथलेखनासाठी म्हणून सर्व पुस्तकें पुन्हा मजजवळ ठेवावी असा हुकूम झाला तथापि प्रत्येक पुस्तकात पानें किती आहेत तीं तपासून व त्याची सख्या मुखपृष्ठावर लिहून त्याच्यावर खालीं सु० ची सही होऊन ती पास व्हावी लागत अशा रीतीने सर्व पुस्तकें तपासून झाल्यावर ती माझे ताब्यांत आली पुस्तकांची सख्या मी तेथून निघालों तेव्हां सुमारे ३॥ शेपासून ४ शेपर्यंत झालेली होती ग्रथलेखनासाठी जे कागद देत तेही सुटे न देतां बाधलेली बुकें—आतील पाने मोजून—देत असत व लिहिण्याकरतां शाई न देतां फक्त शिसपेनसिलीच व त्याही करून देत असत कारण जेलचे नियमाप्रमाणे चाकू बाळगण्याची परवानगी कैद्यास नाहीं फक्त घरी दर महिन्यास जे पत्र मी लिहीत असें तेवढ्यापुरता मात्र सुटा कागद, शाई व पेन मिळत असे

भगवद्गीतेवर हल्लीं जी भाष्ये व टीका उपलब्ध आहेत त्यांत गीतेचें रहस्य सांगावें तसें सांगितलेले नाहीं अशी माझी शिक्षा होण्यापूर्वी पुष्कळ वर्षे समजूत झालेली होती या समजुतीस व्यवस्थित रूप देऊन, पाश्चात्य व पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाच्या तुलनेसह गीतेवर माझ्या

मताप्रमाणें मी एक ग्रथ मराठी भाषेत लिहून तयार केला आहे हा ग्रथ सुमारें चारसहा महिन्यांत लिहून काढला पण त्याचे पूर्वविभागांत व पुढे, सुधारणा करण्यांत बराच काळ गेला सध्यां तो ग्रथ सरकाराकडे पाहण्याकरतां गेला आहे मजजवळ सुटकेचे वेळी दिला नाही

मडाले शहराची हवा उष्ण असल्यामुळे हिंवाळ्याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही ऋतूत ग्रथलेखनाचें काम चांगले करतां आले नाही त्याशिवाय व्यवसाय म्हटला म्हणजे फ्रेंच, जर्मन आणि पाली या तीन भाषांच केवळ स्वतःचेच अभ्यासाने जे थोडेबहुत ज्ञान सपादन करतां येणे शक्य आहे ते सपादन करणे हे होय शिवाय गणित, ज्योतिष, वेदांत वगैरे विचारांच्या विषयांतही कांही काळ गेला असून दुसऱ्या कांही किरकोळ विषयांवर टिपणे केली आहेत फ्रेंचपेक्षां जर्मन व पाली भाषाचे ज्ञान मी जास्त सपादन केले

पुण्याहून दर महिन्यास एक पत्र मला येत असे, व मी त्यास एक उत्तर पाठवित असे तथापि, या पत्रात घरच्या बातमीखेरीज पर्यायानेही दुसरी कांही बातमी आल्यास ती कापून काढीत असत व मलाही तशा प्रकारचा मजकूर उत्तरात लिहिण्याची परवानगी नव्हती सुप०स शुष्क शका येण्यासारखा एकाददुसरा शब्द उत्तरांत गेल्यास मला तें फिरून लिहावे लागे वरील दोन प्रकारच्या पत्रांखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचे माझे नांवे आलेलें पत्र मला दिलें नाही व हा पत्रव्यवहार अद्याप माझे हाती न आल्यामुळें बाहेरच्या किती लोकांनी पत्रे धाडली हेही मला आतां सांगतां येत नाही तीन महिन्यांतून एकदां बाहेरच्या माणसाची भेट घेण्याची मोकळीक होती पण या सवलतीचा उपयोग घरच्या माणसांखेरीज मी दुसऱ्या कोणासाठीही केलेला नाही एकदां मात्र मुबईचे सॉलिसिटर राघवैय्या व पुढें विलायतेहून परत आल्यावर दादासाहेब खापर्डे व रगूनचे वकील

रा विजापूरकर हे लीगल अड्व्हायझर या नात्याने भेट घेण्यास आले होते या मुलाखतीतील सर्व सवाद किंवा भाषण इग्रजीत सुप०च्या हपिसांत त्याचेसमोर करावे लागत असे

हिंदुस्थानांतील अधिकारी तिकडे भेटावयास येणें शक्यच नव्हतें व ते आलेही नाहीत मडाले जेलासाठी ब्रह्मदेशच्या सरकारने नेमलेल्या ऑफिशियल व्हिजिटरांत ज्या सरकारी इग्रजी अमलदारांचीं नांवें होती ते जेलच्या तपासणीकरितां आले म्हणजे माझ्या आवारांत येऊन माझी चौकशी करींत आणि याच नात्यानें बर्माचे ले गव्ह-र्नर एकदां माझ्या आवारांत आले होते पण असल्या भेटीत महत्त्वाचा कांही सवाद झालेला नाही व एका प्रसगाखेरीज त्यांत कांही खोंचही नव्हती दुसरा कोणी म्हणजे ऑफिशिअल व्हिजिटरांखेरीज इग्रजी अमलदार अगर गृहस्थ जेल पाहण्यास आल्यास जेलचे सुपरिंटेंडेंट त्यास माझ्या खोलीत आणत नसत

एकदर प्रकृति बरी होती वर्षांतून एकाददुसरा वेळ साधा ज्वर येई पण तें साधारणच असे मोठे दुखणे असे कधी आले नाही. डायबिटीस मात्र वाढली मधुमेहानें व वयोमानानें माझे पाचसहा दांत पडले आहेत ऐकूही कमी येऊ लागले आहे व दूरचे पदार्थ नीट दिसत नाहीत ‘ कृतांतकटकामलध्वजजरा ’ अधिक फडकू लागली आहे आणि त्या प्रमाणाने काम करण्याची पूर्वीची उमेद व शक्ति थोडी मदावलेली आहे आणि वजनही थोडें कमी झालेले आहे. यांखेरीज शरीरावर किंवा मनावर दुसरा कांही परिणाम घडला आहे असें मला वाटत नाहीं मग तुम्हांला काय दिसेल तें खरें

प्रिव्हि कौन्सिलचा निकाल झाल्यावर दोनतीन वर्षांनी मुबई सरकारकडे व विलायत सरकारकडे मी एक अर्ज केला होता मला मूळची झालेली शिक्षा सक्तमजुरीची होती व ती तशीच राहिली असती तर इतर सक्तमजुरीच्या कैद्यास जेल नियमाप्रमाणे मिळते तशी

मलाही माफी मिळाली असती ती आतांही द्यावी असा त्या अर्जा-तील मतलब होता, पण मुबई किंवा विलायत सरकारनें ही विनंति मान्य केली नाही

शिक्षेची मुदत सपत आली तेव्हां आतां सुटका होईल हें दुसऱ्या कोणी मला सांगावयाची जरूर नव्हती व म्हणूनच मजजवळ जीं पुस्तके होती ती मी मे महिन्याचे आरभीच इकडे रवाना केली होती जेलच्या नियमाप्रमाणे काळ्या पाण्यावर पाठविलेल्या कैद्यास शिक्षा सपण्यापूर्वीं दोन महिने अगोदर आपल्या मुलखी पाठवावे लागते, त्याप्रमाणे माझीही व्यवस्था होईल असा माझा अदमास होता त्यामुळे सोमवार ता ८ जून रोजी सकाळी आठ वाजतां मडाले जेलचे सुपरिटेंडेंट यांनी माझ्या खोलीत येऊन एकाएकी सामानाची बाधाबांध करण्यास जेव्हां मला सांगितले तेव्हां पुढला प्रकार माझ्या लक्षांत आला त्याच दिवशी दुपारी एक वाजतां रगून व मडाले पोलीस अधिकाऱ्यांच्या पाहऱ्यांत देऊन जेलांतून मोटारमधून माझी स्टेशनावर रवानगी झाली तेथून मेल ट्रेन दोन वाजतां निघते, व त्यांत आमच्यासाठी एक डबा रिझर्व केला होता स्टेशन आले की डब्याची दार लावून घेत डोक्यास घालण्यास तांबडी पगडी मजजवळ होती पण त्यावेळी प्रथम टोपी व रगूनच्या पुढे रुमाल घालण्याबद्दल हुकूम झालेले होते ! अशा बदोबस्ताने मगळवारी सकाळी सहा वाजतां रगूनच्या पलीकडे एक लहान स्टेशन आहे तेथें आम्ही येऊन पोचलों स्टेशनवर रगूनचे सी आय् डी पोलिसचे डे कमिशनर तयारच होते त्यांनी लागलीच गाडीतून उतरवून मला मोटारीत बसविले आणि बदरावर घेऊन गेले सका-ळचीच वेळ असल्यामुळे तेथें कोणीही मला ओळखले असेल असें वाटत नाहीं शिवाय बातमी न फुटू देण्याचा या वेळचा बदोबस्तही बरा होता हा बदोबस्त मुबईच्या सी आय् डी चे डे इ जनरल

यांनी यापूर्वी तेथें जाऊन केला होता असे मला मागाहून समजले त्याप्रमाणे बंदरावर आणल्यानंतर मंडालेहून मजबरोबर सैपाकासाठी दिलेला एक कैदी व सामान मागाहून घोड्याच्या गाडीने बंदरावर आले तेव्हां त्यालाही मागाहून स्टीम लॉचमध्ये घेऊन तेथे पूर्वीच तयार करून ठेविलेल्या सरकारी लष्करी खात्यांतील 'मेयो' नांवाच्या बोटीत आम्हांस चढविले पण ही बोट आम्हांस कलकत्यास नेणार का मद्रासेस उतरविणार, किंवा एकदमच मुंबईचा प्रवास करावा लागतो, त्याबद्दल मला काही माहिती कळविली नाही, आणि मीही, कांही झाले तरी आतां घरच्या रस्त्यास लागलों हे ओळखून, त्याबद्दल जास्त विचारपूस केली नाही

"आगबोटीवर चढल्यावर पुणेकर पोलिसाचे चेहरे माझे दृष्टीस पडले, तेव्हां ती मंडळी मला नेण्यासाठी पूर्वीच तेथे आलेली असावी असे मी ताडले मुंबईच्या या पार्टीत पो इ रिंग व सार्जंट जोन्स हे दोघे गोरे पोलीस असून सी आय् डी मधले पो इन्स्पेक्टर सदावर्ते, जमादार मारुतिराव, व कान्स्टेबल दाते हे इसम होते या पंचकाने मला आणि माझ्याबरोबर असलेल्या कैद्यास व सामानास आपले ताब्यांत घेतले व रंगूनचे पोलीस आपल्यापैकी दोन कान्स्टेबल ठेवून परत गेले पुढें चौकशी करता पुण्याच्या पोलिसाची ही पार्टी आद-ल्याच दिवशी रंगूनास पोचली होती व त्यांस इकडेतिकडे कोठे संचार करू न देतां त्याच दिवशी संध्याकाळी या आगबोटीवर चढवून ठेविले होते असे कळलें

"ही बोट सामान्यतः ४।५ दिवसांत मद्रासेस जाते व समुद्र शांत असल्यामुळे शुक्रवारी व शनिवारी आम्ही मद्रासेस पोचावयास पाहिजे होतें पण दोन दिवस समुद्रांत बोट मुद्दाम अर्ध्या वेगानें चालविल्या-मुळे सोमवारी संध्याकाळी ६ वाजतां आम्ही मद्रासच्या बंदरांत येऊन पोंचलों सरकारनें मद्रासेस बोट लावण्याची वेळ पूर्वीच ठरवून

दिलेली असल्यामुळे ही दिरगाई झालेली असावी असे वाटतें मज-बरोबर सैपाकाकरितां जो मनुष्य दिला होता तो बोट लागून सारा वेळ पडून राहिलेला होता व पोलिस पार्टीपैकीही पो इन्स्पेक्टर सदावर्ते यांचेखेरीज इतरांना वरुण महाराजानी थोडाबहुत हात दाख-विला होता त्यामुळे बरोबर बरेच लोक असूनहि जेवणखाणाची थोडी गैरसोय झाली मला बोट लागत नाही आमच्या खेरीज बोटीवर दुसरे कोणीही उतारू नव्हते

माझ्याबरोबर मडालेहून पाठविलेल्या कैद्यास मद्रासेसच सोडण्यांत आलें रात्री आठ वाजतां बोटीतून रगूनाहून बरोबर आलेल्या दोन पोलिस शिपायांस आणि पुणे पोलिसांसह मला, मचव्यांत उत-रून धक्क्यावर आणले आणि तेथे मद्रास पोलिसांनी तयार ठेवलेल्या मोटारीत बसवून लागलीच मद्रासच्या मोठ्या स्टेशनवर नेले तेथें मेलगाडीला ब्रेकचे मागे जोडलेला एक सेकड क्लासचा डबा आमच्या करतां रिझर्व केला होता त्यात आणून मला बसविल्यानतर डब्याचे दरवाजे बद करण्याचा पूर्वप्रघात पुढेंहि चालू होता अद्यापही मला कोणत्या स्टेशनवर उतरणार याची बातमी देण्यांत आली नव्हती !

गाडी पुण्यास बहुतेक राइट टाइमलाच आली असेल पण मी मात्र पुण्यास उतरलो नाही ही सर्व व्यवस्था पूर्वी करून गेलेले सी. आय डी चे डे इ जनरल दौंडापर्यत आले होते व त्यांनी हडपसर स्टेशनावर गाडी मिनिटभर थांबावी वगैरे व्यवस्था पूर्वीच करून ठेविली होती हडपसर स्टेशनावर आम्हांस उतरावयाचे आहे हें आम्हास त्याचे मागच्या स्टेशनावर कळविण्यांत आले, व त्याप्रमाणे आम्ही तयारीही ठेवली होती हडपसर स्टेशनावर गाडी थांबते न थांबते इतक्यांत पुण्याचे डे पो सुपरिंटेडट हे तेथें आले व त्यांनीं मला व पो इ सदावर्ते यांस खाली उतरविले, व लागलीच मि गाय-डरहि तेथें आले स्टेशनाबाहेर पूर्वीच दोन मोटारगाड्या तयार ठेवल्या

होत्या त्यात लागलीच आम्ही जाऊन बसलो ही गाडी हडपसरावर कां थांबली हें स्टेशनमास्तरासहि माहीत नव्हते असे दिसले, कारण मी स्टेशनाबाहेर पडतांना त्यानें मजजवळ तिकीट मागितले ! साहेबांकडे बोट दाखविणे येवढेंच माझें त्यास उत्तर होतें !

" शिक्षेची मुदत सपत आली होती तेव्हां आतां नाही तर महिन्यानें तरी मी सुटणार येवढे मी निश्चित समजलो होतो परतु असेंही वाटे की येवढ्या बदोबस्तानें व गुप्तपणाने पुण्यांत आणून येरवड्याचे जेलांत महिनाभर ठेवल्यास बोभाटा झाल्याखेरीज राहणार नाही तेव्हां एकपक्षी आतांचे आतां सोडून देतील पण निश्चित काहीच नव्हते म्हणून ' तुका म्हणे उगी राहा, जे जे होईल तें ते पहा ' या भगवद्भक्ताच्या वचनावर भरवसा ठेऊन मी स्वस्थ बसलो होतों पहिल्यानें डे पो सुपरिटेंडेंटची पायलट (बिनीची) मोटार आणि मागून आमची मोटार याप्रमाणे चालू होऊन येरवड्याकडची दिशा जेव्हा सुटली तेव्हां सशय दूर झाला बिनीची मोटार मध्येच अर्ध्या मार्गावरून परतली आणि मगळवार ता १६ रोजी मध्यरात्रीनतर सुमारे एक घटकेने मागची मोटार गायकवाडाचे वाड्यासमोर येऊन उभी राहिली मागची म्हणजे जीत मि गायडर, इ सदावर्ते व मी होतो ती मोटार होय आणि तेथें गायडरसाहेबांनी शिल्लक राहिलेली (सुमारे १ महिन्याची) शिक्षेची मुदत सरकारने मेहेरबान होऊन बिनशर्तीनें माफ केल्याची गोष्ट मला कळविली, व मीही त्यांस त्याबद्दल माझे आभार सरकारास कळविण्यास सांगितलें पोलिसांबरोबर मध्यरात्रीं घरी आलेल्या मालकासही दरवाजा उघडून आंत घ्यावें की नाही याची दरवानास शंका पडली ! म्हणून त्याने धोंडोपतास बोलावून आणलें आणि मग सत्तेच्या घरांत आमचा प्रवेश झाला ! "

---

९ : :

पड खाऊन जिंकलें !

[**लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर** याचें नाव महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गात जसें तसेच वारकरी पथाच्या अनुयायी-वर्गातही महशूर आहे त्याचा जन्म अि स १८७२ साली झाला पुणें येथील न्यू अिंग्लिश स्कूलच्या जुन्या विद्यार्थ्यापैकी ते अेक होते, आणि त्या वेळच्या आठवणीही ते फार सुरसपणें सागत असत ते शेवटपर्यंत अगदी कट्टे सनातनी राहिलेले असले तरी आगरकराच्याविषयी त्याच्या मनात अत्यत गाढ आदर वसत होता सस्कृत भाषेत विद्यार्थीपणापासूनच ते चागले प्रवीण असत त्याचा शिक्षणक्रम थोडासा रेंगाळत झाला, आणि शिक्षकाचा धदा करीत करीत ते पदवीधर झाले विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यानी आपल्या लेखनाने महाराष्ट्रातील ज्या तरुण लोकाना स्फूर्ति दिली, त्यात पागारकराची गणना होते " मोरोपताची कविता " या चिपळूणकराच्या निबधाचा त्याच्या मनावर मोठा हितकर परिणाम झाला आपल्या जुन्या कवींचें आणि विशेषत: सन्त कवींचे अध्ययन नवीन तऱ्हेनें शिकलेल्या लोकानी केलें पाहिजे आणि त्याच्या वाङ्मयाचें संशोधनहि केलें पाहिजे, हा विचार पागारकर याच्या मनात अगदी तरुणपणी स्थिर झाला, आणि तेव्हा-पासून अिहलोकची यात्रा सपेतोंपर्यंत त्यानी हा आपला उद्योग सतत चालू

ठेवला वयाच्या पहिल्या अमदानीत सशोधनाचे आणि अभ्यासाचे खरें काम त्यानी केलें आणि पोक्त वयात आपल्या या ज्ञानाचा लाभ त्यानी मुख्यतः वारकरी पथातील लोकास दिला "मोरोपताचे चरित्र" हा त्याचा पहिला ठळक ग्रथ होय या ग्रथाच्या जुळणीसाठी त्यानी फारच कष्ट केले व अभ्यासहि केला, आणि या ग्रथानें महाराष्ट्रातील विद्वान् मडळीत त्याची जागा अेकदम्च कायम झाली 'तुकारामाचें चरित्र' हाहि त्याचा ग्रथ तितक्याच योग्यतेचा होता 'मराठी वाङ्मयाचा अितिहास' त्यानी पुढें लिहावयास घेतला, आणि ज्ञानेश्वरापासून रामदासापर्यन्त तीन खड प्रसिद्ध केले या ग्रथाना अितिहास असें नाव जरी त्यानी दिलेलें असले तरी त्या त्या काळच्या वाङ्मयाची जी सविस्तर ओळख त्यानी या खडात करून दिली आहे तीच या खडाची खरी उपयुक्तता आहे पागारकर हे मोठे मिठ्ठास बोलणारे होते, आणि भक्तिरस आळवावयास ते उभे राहिले म्हणजे श्रोते केवळ तल्लीन होऊन जात त्याच्या या वक्तृत्वाच्या गुणामुळेंच श्रीमत तुकोजीराव महाराज होळकर आणि श्रीमत प्रतापशेट यानी त्याना फार मोठाल्या देणग्या दिल्या 'भक्तिमार्गप्रदीप' या त्यान्च्या वेंन्याच्या पुस्तकानेंहि त्याना बरीच मोठी प्राप्ति करून दिली सर्व जन्मभर त्यानी नोकरी अशी कोणाचीच केली नाही केवळ विद्येच्या बळावरच त्यानी आपला प्रपच केला. "चरित्रचन्द्र" या नावाचें त्यानी आपले आत्मचरित्र लिहिले आहे तें वाचलें म्हणजे सशोधनाची आवड, चिकित्सेचा मगदूर, विद्येची अभिरुचि आणि भावनेची श्रद्धा याचे मोठें चमत्कारिक मिश्रण त्याच्या स्वभावात झालें होते असें दिसून येतें वर त्याच्या चारपाच पुस्तकाचीच नावें जरी दिली असली तरी त्याची ग्रथरचना मोठी विपुल होती ज्ञानेश्वर, अेकनाथ, मुक्तेश्वर अित्यादिकाची चरित्रें त्यानी लिहिलेली आहेत आणि स्वतः चालविलेल्या 'मुमुक्षु' पत्रात अनेक सुदर लेख त्यानी लिहिले तथापि त्यान्च्या मनाचा ओढा पाडित्य आणि चिकित्सा यावरून भक्ति आणि श्रद्धा याकडे जास्त जास्त होऊं लागला आणि

शेवटी शेवटी तर त्याच्या अनुयायांचें आणि चहात्याचे मडळही अगदीच बदलेलें तथापि अिग्रजी शिकलेल्या पदवीधरानी जुन्या सत वाङ्मयाचा अभ्यास सशोधनपूर्वक आणि आस्थेनें केला पाहिजे हा विचार महाराष्ट्रात कायम करावयास पागारकराचे सक्रिय श्रमच कारणीभूत झाले आहेत

हे इ स १९४१ साली दिवगत झाले]

* * * आण्णा विजापूरकरांकडे दहा–वीस माणसें रोज दोनदां जमत व तेथे ' विद्वद्गोष्ठी ' चालून रोज माझे २।३ तास विद्वज्जनसमागमांत आनदांत जात ह्या मडळींत व बाहेरही दाजीबा पुजाऱ्यांविषयी मी चौकशी चालविली होती शेवटी दाजीबा पुजारी निपुत्रिक वारले व त्यांचा सर्व सग्रह कोल्हापूर येथेच एका वैद्याकडे गेला असे कळल्याचे मी वरील मडळांत सांगितले तो वैद्य स्वभावाने मोठा विक्षिप्त व तामसी असल्याचे सर्वांनी मला सांगितले दाजिबाचा सग्रह त्याजकडे आहे हें कळतांच मी त्यांजकडे जाण्याचें ठरविले आण्णा म्हणाले : ' तो मनुष्य म्हणजे एक पिशाच आहे तो तुम्हांला शिव्या देईल व खवळला तर मारील सुद्धां ! तुम्ही आमच्या गांवांत येऊन अप्रतिष्ठा भोगून जावे हें आम्हांला योग्य वाटत नाही ' मी आण्णांना म्हणालो : ' तुम्ही मला सावध केलेंत हे फार चांगले झाले मी, पहा, यश घेऊन येईन मानापमान मी ओळखीत नाही, पतांच्या हातची एक चिठ्ठी मिळाली तरी शिव्या व मार खाण्यांतही मला अत्यानद होईल ' असे बोलून मी मनाने घट्ट बनून घराबाहेर पडलो व शोध करीत त्या वैद्याचे घरी गेलों सकाळचे १० वाजले होते पतांच्या हातचे कागद पहायला मिळणार या कल्पनेने माझी भूकतहान नाहीशी झाली कार्याचें वेड माझ्या अगांत भरलें मी वैद्यराजांच्या अगणांत प्रवेश केला ! ऊन कडक पडलें होतें घरकामावर सुतार, गवडी लावून त्यांच्या कामावर देखरेख करीत वैद्यराजांची स्वारी

उभी होती ! त्यांच्या चेहऱ्याची ठेवणच एकाद्या मारकट बैलासारखी होती !

मी हळूच पायांवर डोकें ठेऊन वदन केलें !

कर्कश आवाजानें व क्रुद्ध मुद्रेनें वैद्यराज बोलले: 'अरे ! हें काय मांडलें आहेत ? माझ्या पायां काय पडतां ! मी काय साधु आहें काय ? '

'होय ! साधूचे भक्त साधूच असतात आपण मोरोपतांचे परमभक्त आहांत मला त्याच्यासारखे गुरुतुल्य वाटतां '

'मला तुमच्याशी बोलायला वेळ नाही (सुतार-गवड्याकडे बोट करून) मी बोलत राहिलो तर हे माझे बाप काम करितील काय ? ह्या चोरांवर सारखी नजर ठेवायला पाहिजे '

'माझ्याशी बोलायला आपणांस केव्हां सवड मिळेल ? म्हणाल तेव्हां येईन (जरा विचार करून) 'तेथें उभे रहा ' असे म्हणून वैद्यराजाने मला उन्हांत उभे केलें ! दोन तासाचे हें उन्हांत उभे राहण्याचें एक तपच झाले ! तपश्चर्येशिवाय कोणत्याहि कामांत यश नाही. 'वीर्य मे दुस्तर तपः '

बारा वाजले सुतार-गवडी जेवायला निघून गेले वैद्यराज जिन्याच्या तळच्या पायरीवर उभे मी भीत भीत जवळ गेलों

'तुम्ही मोरोपतांच्या कवितेचा अभ्यास केला आहे काय ? '

'हो थोडाफार केला आहे '

यावर वैद्यराजांनीं एकामागें एक अशा पांच आर्यांचा अर्थ व कथासदर्भ मला विचारला सुदैवानें त्या पांचही आर्या मला पाठ होत्या ! त्यांनी प्रथम चरण म्हणतांच मी सबंध आर्या म्हणावी रसालंकारांचीही त्यांनीं जी जी माहिती विचारली ती ती मीं सांगितली वैद्यराजांच्या परीक्षेंत मला शभरांतले शभर गुण मिळाले ! ते प्रसन्न झाले पण ती

प्रसन्नता त्यांनी मुद्रेवर बिलकूल दिसू दिली नाही ! आपण जिना चढू लागले व मला पाठोपाठ येण्यास खूण केली आम्ही वरती गेलों. ते एक सतरजी होती ती पसरू लागले मी सतरजीचें दुसरें टोंक (त्यांना मदत म्हणून) धरू लागलों तोंच ते खेंकसले—

' काय करितां हें ! मी काय गद्धा आहें काय ? माझ्या घरचें मला काम करतां येत नाही ? '

' चुकलों क्षमा असावी '

दोघेही सतरजीवर बसलो वैद्यराजांनी एकेक दप्तर आणावें, सोडावें, मी त्यांतील काव्ये पहावी त्यांनी पांच दप्तरें सोडली त्यांत पतांची कविता दाजीबानें लिहून घेतलेली पण छापलेली सांपडली त्यांनीं पृष्ठ हातांत घेतलें की हे भारत आहे, हे मन्त्ररामायण आहे, हे कुश-लव चरित आहे, ही भागवती प्रकरणे आहेत असें मी म्हणावें वैद्य-बुवांनी नुसते गुरगुरत होकार द्यावा पतांच्या हातची दाजीबांना आलेली कांही पत्रें सांपडतील अशा मोठ्या आशेने मी होतों, पण निराशा झाली सहावे दप्तर त्यांनीं सोडलें मात्र तोच पहिलें पृष्ठ पाहतांच मी ओरडलो ' हे पतांचे अक्षर आहे ! ' वैद्यराज उद्गारले ' कशावरून म्हणतां ? ' ' मी दीड वर्ष सतत पतलिखित पतकाव्यें पहात आहे त्यांचे लहान, मोठें, बालबोध, मोडी, कोणतेही अक्षर मी स्वप्नातही ओळखीन ! इतके तें माझ्या डोळ्यांत भरले आहे '

' बरोबर आहे हें पतांचें काव्य शेवटी दाजिबांकडे आलें ' त्यांनी केलेली नक्कल व मूळ पत्र अशा दोन्ही प्रती वरच होत्या. त्या मी हातांत घेऊन पाहिल्या ती पतांच्या हरिश्चंद्राख्यानाची मूळ प्रत होती ती पाहून माझ्या तोंडाला पाणी सुटलें !

' पतांचे हरिश्चंद्राख्यान मूळाबरहुकूम छापलें तर काय मौज होईल ! '

'इंग्रजी शिकलेले लोक मूर्ख असतात ही प्रत किती जपून ठेवली आहे ! दप्तराच्या फळ्या पहा किती सुंदर आहेत ! जुन्या लोकांना हस्तलिखिताची किंमत असे पुस्तकें छापायला लागल्यामुळें यांना पोथ्याची किंमत वाटत नाही !'

'आपण म्हणतां तें खरें आहे !'

म्यां हळूच म्हटलें, ही प्रत मूळाप्रमाणें तपासून घ्यायची परवानगी मिळेल तर—

'तुम्ही येथें महिनाभर रहायला तयार आहांत काय ?'

'मी नोकर आहें मला उद्यांला येथून निघाले पाहिजे रजा भरत आली !'

'नोकर कोठें आहांत ?'

'मी पंढरपूर हायस्कुलांत मास्तर आहें'

'इंग्रजी शिकलात काय ?'

'होय मी बी ए आहें येथें प्रो विजापूरकरांकडे उतरलो आहे'

'पंतांच्या किती आर्या तुम्हांला पाठ आहेत ?'

'फार नाही, पण पांचचार हजार आर्या आतां माझ्या तोंडांत आहेत'

'तुमचें पाठांतर दांडगें आहे ही माझी खात्री झाली अभ्यास चांगला केला आहे'

'येथें म्हणाल तर येथे बसून मी प्रत लिहून तपासून घेईन'

'पण तुम्हांला तर येथें रहायला सवड नाही तुम्हांला या कामाला पंधरा दिवस–चांगला महिना लागेल'

'मी प्रत प्राणांपलीकडे जपून ठेवीन पंधरा दिवसांनी परत करीन'

'तें होणार नाही महिना दोन महिने लागतील ! तुम्ही मोरोपंतांचे खरे भक्त आहांत तुमच्यासारखा मयूरभक्त मी दुसरा पाहिला नाही ही पोथी मी तुम्हांला बक्षीस देत आहे !'

मी पोथीला वंदन केलें व वैद्यराजांच्या पायावर डोकें ठेवून तो प्रसाद घेतला व घर गांठलें !

दुपारी आण्णांच्या घरी मंडळींना हा सारा प्रकार सांगितला सर्वांनी माझें अभिनंदन केलें आण्णा म्हणाले: 'तुम्ही पिशाचाला वळविलेत खडक फोडलात ! तुम्ही आपल्या कामांत यशस्वी व्हाल यांत शंका नाही तुम्ही वाङ्मयप्रांतांतले वीर आहांत मोरोपतांचे चरित्र लिहावयास तुम्ही सर्वतोपरी योग्य आहांत तुमच्या हातून स्वभाषेची मोठी सेवा होवो !' आण्णांचे अंतःकरण सद्गदित झाले त्यांच्या व माझ्या नेत्रांतून अश्रू वाहिले मी त्यांचा शुभाशिर्वाद अभिवादनपूर्वक घेतला आण्णा प्रेमळ, सात्त्विक व थोर पुरुष होते, ते खरोखरीचे साधु होते

पंतांची हरिश्चंद्राख्यानाची मूळ प्रत माझे घरी आहे ते एक माझें छोटेसे विजयस्मारक म्हणून मी राखून ठेवले आहे !

वैद्यराजांच्या स्वभावाचें चिंतन करीत मी पंढरपुरास गेलों बाहेरून रागीट पण अंतःकरणाचे प्रेमळ व उदार अशा बळरामदादांच्या स्वभावाचें जे चित्र पंतांनी 'सुभद्राख्यानांत' काढले आहे त्याचें मला स्मरण झाले 'रागीट पण प्रेमळ, राग यायलाही उशीर नाही व जायलाही उशीर नाही, रागावल्यावर कृतांतानेही त्यांजकडे पाहू नये व राग ओसरल्यावर मेघानेही त्यांच्या औदार्याशी स्पर्धा करू नये ! संतप्त झाले की फाडून खातील, प्रसन्न झाले म्हणजे ढुगणाचें सोडून देतील !' (मोरोपंत चरित्र पृ० २२६) बळरामदादांच्या जातीचे आमचे वैद्यराज होते एवढेच मला येथे सुचवायचे आहे

मी चार दिवस पन्हाळगडावर राहून आलों तेथें मिळालेल्या माहितीचे व स्फुरलेल्या विचारांचें संकलन मी मोरोपंत-चरित्रांत पहिल्याच प्रकरणांत केलें आहे

पन्हाळ्याहून परत आल्यावर कोल्हापुरांस वाचनालयांत माझें मोरोपंतावर रात्रीं एक व्याख्यान झालें न्यायाधीश पडितराव अध्यक्ष होते. गर्दी खूप झाली होती अध्यक्ष शेवटी म्हणाले, "विद्यापीठांतून बाहेर पडल्यापासून जें आम्ही करायला पाहिजे होते ते केलें नाहीं असा अनुताप मला हें व्याख्यान ऐकल्यापासून झाला आहे ! रा पांगारकर आपल्या आयुष्याचें व विद्येचे सार्थक करीत आहेत हे पाहून मला अत्यत आनद झाला आहे !" कोल्हापूरच्या समर्थ पत्राने एक अग्रलेख लिहून, व्याख्यानाचे वेळी श्रोतृसमाज कसा नागासारखा दोन तास डोलत होता व प्रसगोपात्त निघालेल्या शेकडों आर्या व त्यांचें स्पष्टीकरण ऐकून कसा तन्मय झाला होता, याचें रसभरित वर्णन केलें होतें

द्रव्यदृष्टीनें पाहतां १९२३ साल माझ्या आयुष्यांतील अत्यत भाग्याचें होय पहिली देणगी तीन हजारांची जानेवारींत मिळाली त्या देणगीनें बाळपणापासून माझ्यामागे लागलेल्या कर्जातून मी कायमचा मुक्त झालो दुसरी तीन हजारांची देणगी आगस्टमध्यें मिळाली व तिनें तितक्याच किमतीचें सोनेनाणे घरांत आणलें व तिसरी देणगी पचवीस हजारांची नोव्हेंबरमध्यें हातांत आली व या देणगीनें परिस्थिति सुधारली व पुढील दहा वर्षें निश्चिंतपणांत गेली ! हे ३१ हजार रुपये सारे इदूरचे महाराज तुकोजीराव होळकर यांजकडून आले हें सांगावयास नकोच महाराजांचे माझे सबध आगत्यप्रेमाचे होते. इंदोर सोडलें १९१९ च्या मे महिन्यात १९२० च्या मे महिन्यांत महाराजांनी १५०० रुपये स्वसतोषानें पाठविले व त्यानतर चार वर्षांनीं महाराजांनीं स्मरणपूर्वक बोलावून वरील रकमा दिल्या यावरून त्यांच्या अतःकरणाचा उदारपणा तर दिसतोच पण त्यांच्या मनांत माझ्याविषयीं ह्या सर्व काळांत केवढा सद्भाव जागृत होता हेही स्पष्ट दिसून येतें १९२२ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत मी ग्वाल्हेरची फेरी

काढली ग्वाल्हेरीस शिरगांवकरांच्या मठांत दासबोधाची फार जुनी अस्सल प्रत आहे, तिच्यावरून दासबोध अक्षरशः तपासून घ्यावा व तो सार्थ छापावा या उद्देशानें मी ग्वाल्हेरीस गेलों तेथें माझें राहणें तीन महिने झाले तेथे गेल्यावर १५ दिवसांनी मथुरेला गेलो व मथुरेस यमुनापूजनाचा थाट पाहून वाटले की हा आनद आपल्याही मडळीस भोगावयास मिळावा म्हणून तारेने बायकामुलांस बोलावून घेतले मथुरा, वृंदावन, गोकुळ, गोवर्धन, मधुवन, कृष्णचरित्रानें पावन केलेली पवित्र स्थळें कुटुबासमवेत १५ दिवस पाहून पुन्हा ग्वाल्हेरीस आलो तेथे नतर दोन महिने राहून दासबोध तपासण्याचे काम केले व तेथून निघण्यापूर्वीं महाराजांस पत्र पाठविलें : " महाराजानी तुकारामचरित्राच्या प्रसिद्धीच्या कार्यात मला सर्वतोपरी साह्य केले हें चरित्र प्रसिद्ध होऊन लोकप्रिय झाले आहे चरित्र महाराजांनी पाहिलेच आहे ग्रथशोधनाचे, लेखनाचे व प्रसिद्धीचें काम लोकहिताचें आहे व या कार्यास केव्हाही मदतीची अपेक्षा असते महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या इतिहासाचें ४–५ खड काढून त्यांत सपूर्ण इतिहास देण्याचे प्रचड कामही अगावर घेण्याची मनीषा आहे देव करील तें खरे येताना उज्जनीस चार मुक्काम करून पुढें जावयाचा बेत आहे " यानतर आम्ही मडळी उज्जनीस आलों तेथे महाराजांची बढवाईहून तार आली की उद्यां आम्ही इदोरास जात आहोत आपण परवां तेथें यावें अवश्य यावे भेटल्यावाचून पुढें जाऊ नये हाऊसहोल्ड ऑफिसर यांस कळविलें आहे ते स्टेशनवर येऊन आपली फर्स्टक्लास गेस्ट म्हणून सरबराई ठेवतील त्याप्रमाणें मंडळी उज्जनीसच ठेवून मी एकटाच इदोरास तिसरे दिवशीं गेलों आठ दिवस राहणे झालें. व्यवस्था अगदी चोख होती महाराणींची भेट झाली त्यांना खूप आनद झाला 'आतां येथेंच राहायचें, परत पुण्यास जायचें नाही पहिल्यापेक्षां उत्तम व्यवस्था ठेवण्यांत येईल. आपणांस

अगदी त्रास व्हायचा नाही ' असे उत्साहपूर्वक बोलल्या मी म्हटलें माझी कामे तिकडे सुरू आहेत, मुमुक्षु मला तेथेच राहून चालविला पाहिजे महाराजाची भेट झाली, पुष्कळ इकडचे तिकडचे बोलणें झाले यानतर दुसऱ्या दिवशी भेट होऊन मी उज्जयिनीस येण्यास निघालों महाराजांनी ए डी सी बरोबर तीन हजार रुपये पाठवून दिले व आणखी तीन हजार आपले लिहून येईल तेव्हां पाठविण्यांत येतील असे कळविले मी पुण्यास सहकुटुब आलो व तीन हजार रुपये देऊन कर्ज निवारण केले ' डोक्यावर आज कोणाचे देणे नाहीं हा विचार मनात येऊन समाधान वाटले मुबईस दासनवमीच्या उत्सवांत ब्राह्मणसभेमार्फत प्रवचन झाले गोरेगावकर बिल्डिंग व विलेपारले येथें कीर्तनें झाली ' महाशिवरात्रीचे कीर्तन जगन्नाथाच्या चाळीत झालें व दुसरे दिवशी ब्राह्मण सभेत झाले ' एप्रिल १९२३ मध्यें मुमुक्षु-कचेरी पुण्यास ठेवून आम्ही नाशकास राहू लागलो

माझा मुक्काम पचवटीत होता सकाळी दहा वाजतां एक तांगा दारापुढें येऊन उभा राहिला मी माडीवरून डोकावून पाहिले तो इदोरचे दृढपरिचित असे सीतारामपत गवारीकर ' भोजनोत्तर ते म्हणाले : " महाराजसाहेबांनी आपल्याला इदुरास नेण्यासाठी मला मुद्दाम पाठविले आहे मला हुकूम झाला व लगेच निघालों उद्यांपासून नवरात्र सुरू होत आहे नऊ दिवस आपल्या तोडून एखादा परमार्थाचा विषय ऐकावा अशी महाराजाची इच्छा झाली व त्यांनीं मला पाठविले आहे आपणांस आजच निघाले पाहिजे आपण आज रात्री निघालों म्हणजे उद्यां सकाळी दहा वाजतां इदुरास पोहचू आपली समति मिळाली की तार करितो म्हणजे सर्व व्यवस्था होईल " मी समति दिली व दुसरे दिवशी सकाळी दहा वाजतां इदोरास पोचलों फर्स्टक्लास गेस्ट या नात्याने सर्व व्यवस्था उत्तम राहिली, माझें राहणे २१ दिवस झालें लछमनअय्या हा नामांकित

आचारी–रोजी १० रुपयांवर–आमचे तैनातीस दिला होता त्याचे हाताखाली ४० रुपयांचा एक दुसरा ब्राह्मण होता दोन हडपी उर्फ हडपेकर, एक हुजऱ्या–इतर चार नौकर–स्पेशल मोटार तैनातीला दोन पक्वान्ने दुपारी व दोन रात्री सकाळी आठ वाजतां व दुपारीं तीन वाजतां दूध, बदाम, पिस्ते, केळी व इतर फळे खरे राजैश्वर्य भोगावयास मिळाले महाराणींनी दुपारी चार वाजता भेटावयास बोलविले भेट झाली–आनद झाला रात्री ९ ते १०॥ पर्यंत राजवाड्यांत प्रवचनें सुरू झाली दासबोधाच्या आधारे–११ दिवसांत नवविधा भक्तीवर ११ प्रवचने झाली महाराज, उभयतां महाराणी, बाळासाहेब व इतर निवडक ३०।४० स्त्रीपुरुष मडळी येत एक दिवस देवासचे महाराज येऊन बसले होते चारपाच दिवस केवळ विश्रांतीत गेले. रोज प्रवचनोत्तर मडळी गेल्यावर महाराज एकटे अर्धा पाऊण तास बोलत असत अगदी घरोब्याचे सर्व वागणे होतें कोजागिरी पौर्णिमेच्या रात्री स्वतत्र प्रवचन झाले एकवीस दिवस सर्वांचे आमचे अत्यानदांत गेले मी २।३ महिने रहावे अशी महाराजांची इच्छा होती, पण मी २० व्या दिवशी महाराजांस कळविलें की, ‘एकदोन दिवसांत मोकळीक झाल्यास बरे’ दुसऱ्या दिवशी (ता २९।८) महाराजांची दीड तास बैठक झाली

‘पुणें सोडून नाशकास कां राहतां ?’

‘उत्तरवय क्षेत्रात घालवावे अशी बालपणापासून इच्छा होती नाशिक क्षेत्र आहे व शहरही आहे मध्यवर्ती आहे गगामाई व राम यांमुळें नाशकास पावित्र्य आलें आहे’

‘आपले नाशकास घर आहे ?’

‘नाही’

‘मग काय पुण्यास घर आहे ?’

‘नाही पुण्यासही नाही’

‘ मग आपले घर कोठे आहे ? ’

‘ हा साडेतीन हातांचा देह बसेल, पडेल येवढेंच माझे घर ! ’

‘ नाशकास राहणे आवडते मग नाशकास घर कां बाधीत नाही ? ’

‘ रामाची इच्छा असेल तेव्हां घर होईल ’

महाराज जरा थांबले विचार करून म्हणाले:—

‘ नाशकास घर बांधायला काय खर्च येईल ? ’

‘ मध्यम स्थितीच्या चांगल्या घराला २०।२५ हजार रुपये लागतील ’

‘ मग ही रक्कम पधरा दिवसांनी आपल्याला मिळाली तर चालेल काय ? ’

‘ होय चालेल ’

‘ मग मी पधरा दिवसांनी चेक पाठवितो, आपण आलांत, मोठे उपकार झाले ’

पधराव्या दिवशी (ता १५।११) नाशकास सकाळी २५ हजारांचा चेक पूना इपीरिअल बॅकेवर दिलेला माझ्या हाती पडला तो चेक बरोबर घेऊन मी कार्तिकीसाठी पढरपुरास गेलो येतांना पुण्यास उतरून चेकचे २५ हजार रुपये घेतले व मुबईस इपीरिअल बॅकेंत ठेवले. वयाच्या ५१ व्या वर्षी निष्कर्ज होऊन पैसे बॅकेत ठेवतां आले

---

१० : : मला हिंदुस्थानानें जवळ ओढलें !

[**मॅक्समुल्लर** : हा अिंग्लंडचा रहिवासी झालेला जर्मन पंडित होय १८२३ साली याचा जन्म झाला लायप्झिग आणि बर्लिन येथील विश्वविद्यालयात त्याचें शिक्षण झालें आणि हळूहळू भाषा-शास्त्राच्या अभ्यासाकडे त्याच्या मनाचा कल झाला त्यावेळी या शास्त्राला येवढें महत्त्व प्राप्त झालेलें नव्हतें किंबहुना त्यानें या शास्त्राचा अभ्यास केला म्हणूनच त्या शास्त्राला येवढें महत्त्व आलें असें म्हणता येअील पण या अभ्यासाची त्याला जी येवढी गोडी लागली आणि त्यात त्यानें जी येवढी चिकाटी दाखविली तिचें उगमस्थान निराळेंच आहे हिंदुस्थानात अिंग्रजांचें राज्य प्रस्थापित होत असता वॉरन हेस्टिंग्जसारख्या काही मोठ्या अधि-काऱ्यांना हिंदु लोकांचे धर्मग्रंथ, त्यांचें धार्मिक तत्त्वज्ञान, त्यांचें वाङ्मय आणि त्यांची संस्कृति याविषयी बरेंच कुतूहल वाटू लागलें होते हेंच जलदीनें वाढत जाऊन ज्या लोकांचा देश आपण जिंकला आहे, ते लोक जीविताच्या काही काही शाखात तरी आपल्या बरोबरीचे, अितकेंच नव्हे तर क्वचित् प्रसंगी आपल्याहून श्रेष्ठही आहेत ही जाणीव प्रथम अिंग्लंड-मध्यें व मग खुद्द युरोप खंडात पसरू लागली. हिंदु लोकांचें हें वैभव मान्य करणें अिंग्रजांना फार कठिण गेले पण खुद्द युरोपमध्यें मोठमोठाल्या पंडितांच्या मनात विजेतेपणाची भावना नसल्यामुळे त्यांनी हें वैभव खुषीनें

मान्य केलें आणि त्याच्या अभ्यासाकडे आपली बुद्धि वळविली ग्रीस व रोम हीच काय ती पृथ्वीवरील सर्व ज्ञानाची मूलस्थानें आहेत आणि जगातील प्राचीनतम ज्ञान तेथेंच काय तें सापडते असा युरोपात सार्वत्रिक समज होता वरील पडितानी हिदु लोकाच्या वैभवाचा अभ्यास सुरू केल्याबरोबर युरोपातील हा समज डळमळू लागला, आणि थोड्याच दिवसात साफ ढासळला युरोपातील लोकाच्या मतात घडून आलेली क्रान्ति ज्याच्या प्रयत्नानें घडली त्या लोकात मॅक्समुल्लर हा अग्रगण्य होय ह्यानें सस्कृत भाषेचा फार गाढ अभ्यास केला ऋग्वेदाचे यानें अिग्रजी भाषेंत उत्कृष्ट भाषातर केले आणि सर्व वैदिक वाङ्मयासबधानें अत्यत खोल विचाराची आणि पाडित्यानें भरलेली अशी चर्चा केली अर्थात् त्याच्या भाषाशास्त्र-विषयक व्यासगाची उपपत्ति अशा रितीनें लागते मॅक्समुल्लर याला सस्कृत विद्येच्या अभ्यासाला अिग्लड हा देशच जास्त सोयिस्कर वाटला हिदु-स्थानातील ज्या पडितानी, मग ते नव्या तऱ्हेनें पढलेले असोत वा जुन्या तऱ्हेनें पढलेले असोत, गीर्वाण वाणीचा आणि हिदु सस्कृतीचा अभ्यास केला होता त्याच्याशी ओळख करून घेणें आणि ते जर खरे विद्वान् असतील तर त्याना आदर दाखविणें ही बुद्धिही मॅक्समुल्लरच्या ठिकाणी होती १८९७ साली टिळक हे बदिवासात असता या पडितानें ऋग्वेदाच्या आपल्या भाषातराची अेक प्रत त्याना नजर म्हणून पाठविली होती व त्याच्या सुटकेसाठी व्हिक्टोरिया राणीपाशी रदबदली केली होती असें सागतात. यानें आत्मचरित्र लिहिलें आहे पण त्यातील एक भाग आपल्या वारसानें प्रसिद्ध करू नये अशी त्याची इच्छा होती तथापि प्रसिद्ध न करण्यासारखें त्यात काहीच नाही असें वाटल्यावरून वारसानें तोहि भाग प्रसिद्ध केला त्यातील काही मनोरजक परिच्छेद पुढें दिले आहेत. त्या-वरून स्वकर्तव्याविषयीची त्याची कल्पना दिसून येईल हा अि स १९०० साली मरण पावला]

* * * एक आरोप मला पतकरलाच पाहिजे, न्याय करणारे माझे मित्र असोत की शत्रु असोत, त्यांच्या हातून माझी सुटका व्हावयाची नाही मी आजवर 'केले' असे कांही एक नाही, नेहमीच्या अर्थाने खटपस्या, गिऱ्हाइकी पैदा करणारा, बाहुली नाचविणारा, किंवा दिवाणजी असा मी कधीहि झालेला नाही मी कोणत्याहि चळवळीत पाऊल टाकलेले नाही, कधी एखाद्या क्लबाचा मेंबर किंवा चवकडीतला चडाळ झालेला नाही, इतकेच नाही पण अतिशय सन्मान्य अशा सस्था किंवा मडळ्या यांतहि मी गेलेला नाही पुष्कळ माणसें म्हणतील की हा एक आळशी, अजागळ, आणि खुशालचेंडू असामी आहे, आणि माझ्या जीवितांतील थोडेसुद्धां प्रहर जरी मी वायां घालविले नसले तरी ही गोष्ट मला नाकारतां यावयाची नाही, की मी कधी लढाया खेळलो नाही, की नवे देश जिंकण्याच्या कामी हात उचलला नाही, की अगडबब पुजी जमा करायला एकाद्या कपनीचा चालक झालो नाही मी आपला एक व्यासगी माणूस राहिलों आहे '

एका गांवाहून दुसऱ्या गांवाला रस्ता करायला आपल्या कॉलेजांतील मित्रांना उत्तेजन यावे व साह्य करावे म्हणून रस्किनने जेव्हां हातांत खोरे–कुदळ घेतलेली मी पाहिली तेव्हां मला त्याचे कौतुक वाटले, पण मी स्वतः मात्र केव्हांहि कुदळीनें खणलें नाही, खोऱ्याने माती ओढली नाही, की ती गाडीत भरून ढकलली नाही रस्किन एकदां म्हणाला, " आपण जें मनन करतों, जें ज्ञान सपादितों, किंवा जें श्रद्धेने पत्करतों त्याचा शेवटी कसलाही उपयोग नसतो, उपयोगाची जर एकादी गोष्ट असेल तर आपण काय करतों ही आहे. " हे त्याचे उद्गार ऐकतांना मला नेहमीसारखेंच सुख वाटत होतें, पण त्याचे म्हणणे मला मुळींच मानवलें नाही माझी जीविताची कल्पनाच मुळी साफ निराळी आहे आपण जें काय करतों किंवा काडीला

काडी लावून रचतो त्यांत मला कसलेंही तात्पर्य दिसून आलेलें नाही येवढे मोठें निनवी शहर पण तेथें सध्यां नुसते रेताड आहे, आणि आपल्या रस्किननें बांधलेला नवा रस्ता तर केव्हांच धुपून गेला आहे! मला वाटतें, तात्पर्य जर कशांत असेल तर आपले मनन काय आहे, ज्ञान काय आहे, आपली श्रद्धा काय आहे, यांत आहे! मला माहीत आहे की असले शब्द कानी पडतांच 'अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्' म्हणून रस्किन् कानांत बोटें घालील आणि विशेषतः इंग्लडांत तर बहुतेक लोक असल्या बोलण्याला केवळ धादांत पाखड म्हणाले नाहीत तरी अत्यत धोक्याचें म्हणून त्याचा निषेधच करतील माझा मित्र चार्ल्स किंग्ज्ले 'कष्टाळू खिश्चियानिटी'चे प्रतिपादन करी म्हणजे असे की तो कांही ना कांही तरी शरीरकष्टाचे काम करीत राही माझा आणखी एक मित्र म्हणजे कार्लाइल सर्व जन्मभर सांगत मेला की "जर प्रत्यक्ष हातानें कांही होईना तर नुसतें बोलणें वृथा आहे " तथापि मी जरी शरीराने कष्ट करणारा नसलों तरी माझें सुदीर्घ आणि शांत जीवित केवळ आळशी मैदासारखें गेले आहे असे मी कधीहि म्हणणार नाही

विद्याव्यासग हा मी इहलोकचा स्वर्ग समजतों, केवळ मीच असे मानतों असें नाही इमर्सनने म्हटलें आहेच ना कीं व्यासगी पडित हा युगंधर पुरुष होय? सबध जन्मभर ज्याने अव्याहत धडपड केली त्या मॅझिनीला, असें म्हणावें लागलें की 'एक दिन जाना रे भाई', पण या भाईनें जें सत्य सशोधिलें असेल तें मात्र त्याच्याबरोबर कधीही मरावयाचें नाहीं आणि कार्लाइलनें काय केलें? तो स्वतः कधीं पार्लमेंटच्या निवडणुकीला उभा राहिला काय? कधीं एकाद्या कपनीचा तो भागीदार झाला काय? ट्रॅफल्गार चौकाचे खास शिपाई किंवा चार्टिस्ट्स यांच्यांत त्यानें कधी नांव दाखल केलें काय? मग आमच्यामागेंच भुणभुण कां? मैफलीत जसे गाणारे हवे

असतात तसे श्रोतेहि हवे असतात आपल्या सार्वजानिक जीवितांत जसे आरोळ्या ठोकणारे आणि टोले देणारे हवेत तसे केवळ बघत राहणारेही हवेतच की ! ख्रिश्चानिटी कष्टानेंच व्यक्त व्हावयाची तर प्रत्येक ख्रिस्त्याला अवश्य तेवढे स्नायु लाभलेले आहेतच, मग, ट्रॅफल्गार चौकांतील कष्ट क्षणभर सोडून द्या, पण कार्लाइल व रस्किन यांना हाईड पार्कपर्यंतच्या एकाद्या मिरवणुकींत सामील व्हावयास काय हरकत असते ? तेवढ्या एकाद्या फलाटावर उभे ठाकून बायकां–पोरांपुढे व्याख्यानबाजी करावयास त्यांना कां हरकत वाटावी ? मला वाटते दगड कापावयास आपण वस्तरे चालवू लागलो तर वस्तऱ्यांना जे वाटेल तेच या लोकांना वाटत असावे ते म्हणत असतील–‘ हा आमचा धंदा नव्हे ’

बुद्धीशी बुद्धि मिळाली तर बुद्धिवादांत मोठी मौज आहे. मग आपण जिंकतो की हरतो हे निराळे, पण स्वभावतःच जे बोजड, बथ्थड किंवा मूर्ख आहेत किंवा ज्याच्या डोक्यांत कांही शिरतच नाही आणि जे अगदी निर्बुद्ध आहेत त्यांच्याशी बुद्धिवाद करणें म्हणजे मला अगदी कबर मोडल्यासारखे वाटतें. बहुमत म्हणजे जिकडे हात जास्त भरतील तें बहुमत, की ज्याचा वरचष्मा सध्यां जगभर चालू आहे, तें शुद्ध नर्दीबैलांचें मत असे मला वाटतें, अर्थात् मी हे चांगलें उमगतो की सध्यां त्याच्याविरुद्ध वाद घालणे म्हणजे रुळांत उभें राहून धांवत येणाऱ्या आगगाडीशी वाद घालण्यासारखें आहे ग्लॅड्स्टनसाहेबांना बाजारी श्रोत्यांपुढे ओरडण्याचे चांगलें साधले होतें, डिझ्राइलसाहेबांनाही तें साधले होते, दोघेहि बडे असामी आहेत पण कार्लाइल किंवा रस्किन् याच धंद्याला उभे राहिले तर काय होईल बरें ? रस्त्यांत गोळा झालेल्या हजारों असंतुष्टांपुढे तोंड वाजविणे म्हणजे कासवाच्या पाठीवर, नाही तर सेंट पॉलच्या घुमटावर टिचक्या

मारीत बसण्यासारखे आहे असेंच त्यांना वाटेल माझें म्हणणे येवढेंच की, ज्याने त्याने आपापलें काम करावे पण कार्लाइल किंवा इमर्सन यांच्याइतकाही मी कार्यकर्ता नाही, कारण या दोघांनी आपल्या पुस्तकांत तरी धोशा मांडला आहे, ‘ अरे हे करा, अरे तें करू नका ’ ज्यू–द्वेष्ट्यांनी हाच ठोका ठेविला होता : तेहि कोठे विटा पाडायला गेले होते असें लिहिलेले नाही पण त्यांना कोणी ‘ निरुपयोगी ’ असे मानिलें नाही बिचाऱ्या अभ्यासकाला मात्र तेही समाधान मिळत नाही मधून मधून एकादे वेळी कोणी तरी त्याना शाबासकी देतो हिंदुस्थानचे चिटणीस लॉर्ड डर्बी एकदां म्हणाले कीं, ‘ ज्या पडितांनी सस्कृत व इंग्लिश यांतील इतकें जवळचें नाते उघडकीस आणिलें, त्यांनी हिंदुस्थान सरकारचें एकाद्या फौजेने जेवढे काम करावें त्यापेक्षां जास्त काम केलें आहे ’ लॉर्ड डर्बीसारख्या माणसाने असे विधान कां करावें बरें ? फार दिवसांच्या अनुभवानें त्यांना जे सत्य दिसून आलें त्यावरूनच ते असे बोलले की नाही ?

पण माझ्या स्वतःविषयी आणि ज्याला ‘ काम काम ’ म्हणून म्हणतात त्याविषयी माझी काय कल्पना आहे तेच मला सांगितले पाहिजे व्यासग करीत असतांना एकादे नवे प्रमेय हाती लागले, मग तें एकाद्या विशाल द्वीपासारखे असो किंवा छोट्याशा माळजमिनी-सारखे असो, म्हणजे मला समाधान वाटते तसेच मित्रांची खात्री पटवावयाची असेल तर मी सरळ सरळ सत्य असेल तेवढेच सांगेन व तें खुषीनें सांगेन पण मतप्रचार करणें, कोणावर दडपण आणणें, घटना करणें, सस्था काढणे, पत्रें सुरू करणें, या असल्या उद्योगांचे मला मनापासून वावडे आहे कांही सत्य आपल्याला प्रतीत झालें तर नेमकें तसेंच प्रतीत होणारांत दहा पांच लक्ष जास्त असले काय किंवा कमी असले काय ? सत्य म्हणजे सत्य, मग लोक ते आज पतकरोत,

नाही तर लाख वर्षांनी पतकरोत, सत्याला कसलीही घाई नसते, मला तरी निदान तसे वाटते

जर्मनीच्या खालोखाल मला हिंदुस्थानाने जवळ ओढले, आणि तेथील विचाराने माझ्या मनाला शांति प्राप्त करून दिली . रोम, अथेन्स, निनवी, बाबिलोन या नांवांचा लहानपणी आपल्या मनावर केवढा परिणाम होतो ! पण ती नगरे आतां कोठें आहेत ? ज्यासाठीं हजारो लोकांनीं आपले प्राण खर्ची घातले त्या वस्तू केवळ शब्दरूप, स्वप्नवत् झाल्या आहेत, पुराणें, दंतकथा, कल्पितकथा बनल्या आहेत ! हिंदुस्थानांत शिकण्यासारखें आहे ते हे कीं एकादा देश जर सुसंस्कृत बनत चालला असला तर त्यांत दोन प्रकारचे लोक असावयास हवे, ब्राह्मणांची म्हणजे विचार करणारांची जात व दुसरी लढवय्यांची म्हणजे क्षत्रियांची जात मशागत करणारांची व सेवा करणारांच्याही जाती तेथें होत्या लढाया येवोत व जावोत, ब्राह्मण व शेतकरी आपापल्या कामांत मग्न असत सगळ्या चळवळीस हाच न्याय लागू पडावयास हवा. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक इत्यादींत ज्यांना लढावयाचें आहे त्यांनी लढावें, पण ज्यांना आपापली नियोजित कामे सथपणे करावयाची आहेत त्यांना ती करू द्यावी मला वाटतें ब्राह्मणांना हें ध्येयच साध्य करावेंसें वाटत असावें आळशांची किंवा ऐतखाऊची बाजू मी मांडीत नाही पण विद्येचा व्यासंगी या नात्यानें मला इतकेंच म्हणावयाचे आहे की, मतप्रचार, पत्रें लिहिणें, सभा भरविणें, कमिट्या, शिष्टमंडळें यांतून माझ्यासारख्यांना वांचवा ! व्यवहार जाणणारे म्हणतील कीं, हा शुद्ध स्वार्थी माणूस आहे मला त्यांना असें म्हणू द्या, पण जगाच्या इतिहासांतील महान् योद्धयांपैकीं एकाला ते काय म्हणतील बरें ? प्रत्यक्ष ज्यूलिअस सीझर एकदां म्हणाला, " रोमन साम्राज्याच्या सीमा वाढविण्यापेक्षां रोमन बुद्धि-

वैभवाच्या सीमा वाढविणे हे अधिक उदात्त काम आहे आणि म्हणून रोमन योद्ध्यांनी मिळविलेले विजय व त्यांच्या गळ्यांत पडलेले हार यांपेक्षां सिसिरोने प्राप्त केलेले विजय व त्याच्या गळ्यांत पडलेले हार हे अधिक शोभादायक आहेत " यावर माझे टीकाकार काय बरे म्हणतील ?

---

११ : : मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !

[विष्णुबुवा ब्रह्मचारी गोखले या विचारवत वैराग्याचा आपल्या लोकाना जेवढा परिचय व्हावयास हवा आहे तेवढा अजून झालेला नाही १८१८ साली मराठी राज्य बुडाल्यानतर पुढील दहा वर्षात जी अनेक मोठाली माणसे जन्मास आली त्यातच विष्णुबुवाची गणना होते याचा जन्म १८२५ साली झाला त्यानी लिहिलेलें आत्म-चरित्र लहानच आहे वास्तविक पाहता सर्व जन्मभर सद्धर्मप्रचारासाठी आणि ख्रिस्ती मिशनऱ्याची लाट परतवून लावण्यासाठी त्यानें जे अविश्रान्त श्रम केले त्याची साग्र हकीगत त्यानें लिहून ठेवली असती तर महाराष्ट्र-तील तेव्हाच्या धार्मिक चळवळीची आपल्याला चागली माहिती झाली असती परतु आत्मचरित्र लिहिणें हा जो वाङ्मयातील प्रकार आहे त्याची ओळख आपल्या लेखक वर्गाला तेव्हा नसल्यामुळे आणि थोडीशी असली तरी स्वतःच्या सबधानेच जास्त लिहिणें हें विनयबुद्धीस सोडून आहे, असें कदाचित् वाटल्यामुळें ज्यानी आत्मचरित्र लिहिण्याची कल्पना उचलली त्यानी ती अगदी तोटकी व अपुरी राहू दिली ज्याला आधुनिक कालात शिक्षण म्हणून म्हणतात आणि पूर्वीच्या काळी विद्येचा संस्कार म्हणून म्हणत असत, त्याचा कसलाही लाभ विष्णुबुवा यांना झालेला नव्हता केवळ

जिज्ञासाबुद्धीने स्वत.च जे काय ज्ञान त्यानी सपादिलें तेवढेच पण त्याचें मन उपजतच मोठें विशाल होतें आणि त्याची बुद्धी स्वभावतःच अत्यत कुशाग्र होती यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या अनेक प्रश्नाशी त्याची ओळख झाली आणि त्याच्याशी झोंबी करावयास लागणारे बळ त्याना कमी पडलें नाही अिग्रजी अमलाच्या पहिल्या पन्नाशीत जे कोणी मोठे आकाक्षी, भावनाशील असूनही अत्यत तर्कशुद्ध बोलणारे, स्वकीयाची होत असलेली धार्मिक पिछेहाट पाहून हळहळणारे आणि ती थाबविणारेच नव्हे तर, परधर्माच्या प्रतिपादकाना उलट टोले लगावणारे जे कोणी सुधारक झाले त्यात विष्णुबुवा गोखले हे अग्रगण्य आहेत त्यानी सागेतलेल्या समाज-सुधारणेच्या आणि धर्मसुधारणेन्या कल्पना आपल्याला अजून पुष्कळ दिवस पुरतील छापखाने आणि वर्तमानपत्रें याचा महिमा वाढल्यानतर आणि प्रत्यक्ष महाविद्यालयीन शिक्षण मिळू लागल्यानतर सुद्धा जे मोठाले सुधारक महाराष्ट्रात झाले त्यानी सागितलेले सर्व सुधारणाविषयक विचार विष्णुबवाच्या लिहिण्यात सूत्ररूपानें पण अत्यत प्रसादयुक्त भाषेनें सागितलेले आढळतात परधर्माचा हल्ला आला असताना पौराणिक वाङ्मयाच्या निबिडातून मागें हटून वैदिक कल्पनाच्या आश्रयला जावें ही पुढें दयानदानी उचललेली कल्पना विष्णुबुवानी महाराष्ट्रात सिद्ध करून दाखविलेली होती. देशातील सर्व वस्तूवर सर्व लोकाचेंच स्वामित्व असावें आणि कोणालाही त्या खाजगी म्हणून ठेवता येऊ नयेत हा आधुनिक कालात रूढ होत असलेला विचार विष्णुबुवानी तेव्हाच सागितलेला आहे. त्याचें लिहिणें शुद्ध, तार्किक आणि न्यायनिष्ठुर असें आहे तेव्हाच्या कालमानास अनुसरून व त्यानी घेतलेल्या दीक्षेस अनुसरून अेक प्रकारचा फटिगपणा व तुसडपणा मात्र त्यात दिसून येतो·

त्याचा मृत्यु १८७१ साली झाला]

* * * माझा जन्म शालिवाहन शकाच्या सत्राशे सत्तेचाळिसाव्या वर्षी अधिक श्रावण शुद्ध पचमीस सूर्योदयाबरोबर झाला; व माझी जन्मभूमि मुबई इलाख्यांत जो ठाणें जिल्हा आहे, त्यांतील राजापुरी तालुक्यांपैकी निजामपूर पेट्यांत शिरवळी नांवाचा ग्रामदेवघाटाचे पायथ्याजवळ मोठ्या अरण्यांत शय्याद्रि पर्वताखाली दोन नद्यांचे मध्यभागी आहे, तीच माझी जन्मभूमि आहे व माझी उत्पत्ति ब्राह्मणवर्गात चित्तपावन ब्राह्मणांचे कुल आहे त्यांत झाली ती अशी की, माझ्या प्रपितामहांचे नांव रामचद्रपत गोखले, व पितामहांचे नांव महादाजीपत गोखले, व बापाचें नांव भिकाजीपत गोखले, व आईचे नांव उमाबाई गोखली, व माझें नांव विष्णुपत गोखले, असें आहे माझ्या आईला अकरा मुले झाली: त्यांत सहा मुलगे व पांच मुली त्यांत मी दहावा झालो व मी लग्न केले नाहीं या कारणावरून व माझ्या वर्तणुकीवरून मला ब्रह्मचारीबावा म्हणतात आतां, मला वेदाध्ययन, किंवा शास्त्राध्ययन, किंवा लेखनवाचनज्ञान, काय तें माझें मौजीबधन सातवे वर्षी झाल्यानतर एक वर्षपर्यत झालें

नतर माझें अक्षर सहज रीतीने आणि अल्प अभ्यासाने उत्तम जाहले, म्हणून नवव्या वर्षी मी इग्रज सरकारच्या जमीन–वसुलातीकडील तालुके कचेरीत उमेदवारी करू लागलो नतर दीडवर्ष उमेदवारी झाल्यावर, गरीबीमुळें, व माझा बाप माझ्या वयाच्या पांचव्या वर्षी मेला म्हणून, माझ्या आईनें मला घराच्या शेतजमिनीचें उत्पन्न करण्याचे कामांत, व घरची गुरे चारणें या कामांत, व लांकडे फोडण्याचे व बागशाईचे वगैरे कामांत घातलें ते काम मोठ्या मेहनतीनें दोन वर्षे केल्यावर मी बारावे वर्षी माझ्या जन्मभूमीच्या गांवापासून बारा कोसांवर रायगड तालुक्यात महाड म्हणून शहर आहे त्या महाडास भर बाजारांत वाणीपणाचे दुकानावर स्वसतोषानें चाकरीस

राहिलो, आणि मोठ्या मेहनतीने तागडी व ताजवा धरून जिन्नस विकण्याचे व मापानें जिन्नस विकण्याचें, व कापड विकण्याचे, व खुर्दा विकण्याचें सराफीचें, व अल्पस्वल्प हुंडीचे, जमाखर्चाचे, व सावकारी लिहिण्याचे, हिशेबी व्याजबट्टा वगैरे काम दोन वर्षें केलें नतर माझी इच्छा इग्रज सरकारची चाकरी करण्याची जाहली, परतु ज्याच्या दुकानावर चाकरीस होतो तो सोडीना, तथापि मी त्याचे हुकमानें त्यानें जितके दिवस जास्ती राहण्याची मुदत केली तितके दिवस राहून, नतर रजा घेऊन, चवदावे वर्षीं स्वसतोषाने जहाजांत बसून, समुद्रांतून रत्नागिरीस गेलो पुढें इग्रज सरकारच्या कष्टम खात्यांत रत्नागिरी तालुक्यांत सगमेश्वर बदरावर उमदेवारीस राहिलों पुढे एका कारकुनाचे बदलीने दोन महिने सरकारचाकरी केली नतर ठाणें जिल्ह्यांत निघून आलो, आणि परीक्षेस्तव इग्रज सरकारांतून क्यामेटी बसून परीक्षा झाल्या त्यात मी परीक्षा देऊन सरकारचाकरी देण्यास लायक ठरलो नतर लागलीच मला सोळावे व पधरावे वर्षाचे मध्यभागी सरकारचाकरी ठाणें जिल्ह्यांतील साष्टी तालुक्यांत कष्टमखात्यांत मिळाली नतर मिठाकडील बदोबस्ताची, व जलमार्ग जकातीची वगैरे कामें, मुक्त्यारीनें वगैरे, साष्टी, वसई, कल्याण, भिवडी, उरण, व कष्टम कलेक्टर-कचेरी वगैरे, सात वर्षे मेहनत घेऊन व हुशारीनें व अब्रूने सरकारची चाकरी केली.

परतु मला लहानपणापासून वेदोक्त धर्माचा विचार करण्याची संवय होती, त्यामुळें मी वेदोक्त धर्माची पुस्तके वाचीत असे, व ऐकत असें, त्यापासून माझी बुद्धि पापभीरु झालेलीच होती पुढें माझ्या वयाचे विसावे वर्षीं मला ईश्वराकडून साक्षात्कारद्वारां सूचना झाली नतर मी आपले वयाची तेवीस वर्षें, आठ महिने, तेवीस दिवस झाल्यावर कौपीन धारण करून एकांत विचार करण्याकरतां सप्तशृंगीचे डोंगरावर व आजूबाजूचे अरण्यांत वगैरे गेलों त्याठिकाणी निर्मनुष्य

स्थलावर कांहीं वर्ष मास दिवस भक्ति करून निवास केला तो मला आत्मप्राप्तीच्या अत्युत्कठतेमुळें व विचारामुळें, ईश्वराचे साक्षात्कार होऊन, आत्मज्ञानप्राप्ति झाली पहा, मला ईश्वरावांचून सद्गुरु कोणी मिळाला नाहीं पूर्वी मी व्यवहारांत असतांना व व्यवहार सोडल्यावरही ज्ञानाच्या गोष्टी कोणाजवळ विचारावयास गेलों म्हणजे त्याणें सांगावें की, आमची पूजा कराल व आमचा मत्रोपदेश घ्याल तर मग आम्हीं ज्ञान सांगू त्याप्रमाणें मी बहुतांचे, त्याची परीक्षा पहाण्याकरतां, मत्रोपदेश घेतले आणि नतर त्यांना ज्ञानाच्या गोष्टी विचारल्या, परतु त्यांना ज्ञान नाही असें मी समजलो, व ते सर्व अज्ञानी व ढोंगी आहेत असें मी उघड समजत गेलों कारण कोणी दारुबाज, कोणी किमयाच्या फंदांत, कोणी जादूच्या नादांत, कोणी विषयाच्या छदांत, कोणी द्रव्यलोभी भोंदू, कोणी मतवादी, इत्यादि बहुतेकांचा तपास मीं केला शेवटीं त्या सर्वांना प्रश्न केले तो त्याचे बोलणें मूर्खपणाचें, व सशययुक्त, व शकेचें समाधान करवेना, म्हणजे आपणच अज्ञानी असे ठरतें, परतु आपल्याला कोरडा मोठेपणा मिळावा म्हणून शका घेणाऱ्या दुसऱ्यास नास्तिक म्हणविणारे असे सर्व लोक मीं अनुभविले. नतर ते ढोंगी लोक लुच्चे असे जाणून मी विचार केला कीं अरेरे! या गुरु म्हणवून घेणाऱ्या ढोंग्यांना धिक्कार असो. ह्या ढोंगी लोकांना आपण अत:पर समजून रहावें, आणि प्राणावसाना-पर्यंत एक ईश्वराची आराधना प्रेमळपणानें ग्रथ वाचून कशी करावी हें जाणतच आहों त्याप्रमाणें एकाग्रचित्तानें भक्ति करावी असा निश्चय केल्यानतर सप्तशृगीचे अरण्यांत गेलों, आणि ईश्वरावर भरवसा ठेवून अरण्यसंबधीं कदमूलफळ भक्षण करून, झर्झरोदक पान करून, गुहेंत वगैरे ठिकाणी निर्मनुष्य स्थळी नग्न अवधूत राहिलों, आणि वेदांत विचार ध्यानधारणा अतिशय केली तेणेंकरून ईश्वरानें

दयाळूपणाने मला अनुभविक आत्मज्ञानी करून, उपदेश करण्याची आज्ञा केली म्हणून मी उपदेश करीत फिरत आहें

मी अनेक मतवाद्यांच्या जमावांत राहिलो आहे, व अनेक लोकांस पारखून पारखून सोडले आहेत, व जगातील अनेक कपटे, व अनेक खरेपणाची कृत्ये, सर्व मी पाहिली आहेत, व लाखों मनुष्यांबरोबर वादविवाद, धर्मविषयावर करून, त्यांची मते खडण केली आहेत मला हजारो मनुष्यांच्या सभेत ज्या ज्या इसमास जे जे पाहिजे तेच सुचतें हाच काय तो माझ्यांत गुण आहे तो दत्तात्रेयाचा मला वर आहे मला प्रश्नाबरोबर तत्काळ आणि अति जलद उत्तर देऊन समाधान करतां येतें कसलेही कोणी कां सशय काढीना, मी त्याच्या सशयांचें छेदन करतो आणि समाधान देतों मला दत्तात्रेयाचा वर आहे त्यामुळें बोलण्यांत मला कोणी जिंकील असें नाहीच नाहीं. हा अनुभव बहुतांनी पाहिला, तसा आणखी पहा मला महा-प्रसग पडला तरी निर्भयता दिसत्ये माझें बोलणे स्वत.च्या अनुभवाचे, व युक्तीचें, व शास्त्रप्रमाणाने सिद्ध असे असते, त्या-मुळें कोणाचा इलाज चालत नाही व चालणार नाही मीं कोणाच्या घरी घरगुती चाकरी केली नाही त्यामुळें मला खुषामत करण्याची सवयच नाहीं म्हणून जे खुषामती करून घेणारे व करणारे असे अज्ञानी असून, आढ्यता मिरवितात तेही अतरांतून मला जब्बर समजतात, तरीपण बाह्यात्कारी माझ्या पाठीमागें माझी निंदा करतात. खरे जे निष्पक्षपाती ज्ञानेच्छू आहेत ते माझी यथाशक्त्या स्तुति कर-तात आणि मी तर सर्वास म्हणजे निंदिणाऱ्यांस व वदिणाऱ्यांस आत्मप्राप्ति होईल असा समान उपदेश करतों आतां तुम्ही सुचेल तसें म्हणा

........हे ईश्वरा, तू मला अरण्यांत शकरपार्वती-रूपानें अनेक वेळां दर्शन देऊन आज्ञा दिल्हीस की माझ्या वेदोक्त विषयांत ज्या

तारक गोष्टी आहेत त्या लोकांच्या मनांत ठसवून दे, कारण की त्या गोष्टीचा लोप झाला आहे त्या तू सांगितलेल्या गोष्टी मी जगांत प्रगट केल्या आणि ह्या वेदोक्त धर्मप्रकाश ग्रथांत व भावार्थ–सिंधु ग्रथांत लिहून सर्वास दिल्या या गोष्टी ऐकून सर्वाचे अन्तःकरणांत ज्ञान उद्‌भूत व्हावे याविषयी तुझी कृपारूपी दृष्टि सर्वांकडे व्हावी हे ईश्वरा, बापा, तू दत्तात्रेय अवताररूपाने दर्शन देऊन बोललास कीं, तू जगांत तारक उपदेश कर पण त्या वेळेस मी बोललो की, मला सस्कृत भाषा येत नाही मग तू हास्यवदन करून बोललास की, जा विष्णु ! तू सहज भाषण करशील तोच वेदगर्भीचा परमसिद्धान्त होईल त्याप्रमाणे या जगांत मी बोलतों आणि सर्व पोकळीत तुझे ज्ञानरूपी कान आहेत म्हणून तू ऐकतोस यासाठी त्या बोलण्यांत चूकभूल अथवा यथार्थ, जें काय तू बोलावितोस ते मी बोललो यास्तव सर्वच बोलण्याचा अभिमान मला नसो

•अरे बारीक सुईच्या नेड्यात दोरा ओवणाऱ्यास कुऱ्हाडीच्या व कुदळीच्या, पावड्याच्या इत्यादि स्थूल नेड्यात दांडा ओवणें काय कठिण ! त्याप्रमाणेंच आत्मविद्येने माझी सूक्ष्म बुद्धि झाली आहे त्या मला अन्य विद्या कळणें काय अशक्य ! मजसाठी रडाल, अरे, माझी आठवण कराल •“ ब्रह्मचारीबावा लगोटी घालून कफनी गळ्यांत घालून लोकांस ज्ञान व नीति सांगतात तसे ब्रह्मचारीबावाच्या वेषासारखे आमच्या घरोघर येतात, त्यांना ज्ञान नसतें, मग ब्रह्मचारीबावाच अधिक काय आहेत ” असा विचार लोकहो ! तुमच्यांत होतो, परतु फसाल, मी गेल्यावर फसाल : कारण तुम्हांस तरणोपायास्तव आत्मज्ञानी झालेंच पाहिजे, तेव्हां माझी आठवण कराल, आणि रडाल की आम्ही विषयमस्तीनें फसलों, आतां ज्ञान कोठून ? तर माझा हा ग्रथ तरी वाचा अथवा ऐका...वेदोक्त धर्माप्रमाणें उपदेश करण्याचा माझा सांप्रदाय आहे, तो सोडून मी लोकांच्या मनधरणीकरतां

अशास्त्र उपदेश करू की काय ? माझा प्राणान्त झाला तरीही मी अशास्त्र उपदेश करणार नाही, हीच माझी प्रतिज्ञा आहे कारण मला परमेश्वराचा पूर्ण साक्षात्कार आहे त्या माझ्यानें अशास्त्र उपदेश कसा करवेल ?...

अतिशूद्रांस वगैरे असें बोलू नये की तुम्ही नीच आहां, तुम्ही नीच आहां कारण असे नित्य त्यांना बोलू लागले की ते अधिकच नीच होतात यास्तव भूदेव जे श्रेष्ठ ब्राह्मण त्यांणी नीच अवस्थेतील मनुष्यांस उत्तम स्वभाव अभ्यासवून त्यांना नीच पदवीपासून मुक्त करून उत्तम पदवीस आणावे, कारण नरदेह हा उत्तम पदवी मिळविण्यास योग्य आहे आणि ब्राह्मणांनीं हेंच आपलें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे असें स्मरावें आतां हें त्यांना, मातेस बाळकाच्या सूचना देण्याप्रमाणें स्मरण दिल्हें आहे कारण माझी मातापिता चित्तपावन ब्राह्मण व माझ्या देहाची उत्पत्तीपासून गणना ब्राह्मणवर्गात श्रेष्ठपणानें आहे म्हणून सर्व ब्राह्मण माझे आईबाप आहेत म्हणून मीही निर्भयपणानें बोललों .... आम्ही वेदप्रतिपाद्यधर्माची माहितगारी करून देऊन भ्रष्टता दूर करणारे वस्ताद आहों या कारणामुळें जेथें फार भ्रष्टता असेल तेथेंच आमचें आगमन, तेथेंच आमचें काम, तेंच आमचें स्थळ ... वेदांच्या मार्गांची निंदा करणारा अशीं अनेक मतें उत्पन्न झालीं. हीं सर्व मतें माझ्याशीं वाद घालतांना लयास गेलीं ... माणसांवर प्रवासांत व तीर्थयात्रेस जाण्यांत दगेखोरांच्या हस्तें अनर्थ गुजरतात: मजवरही हे सर्व अनर्थ गुजरले पण भयकर रीतीनें मी सुटलेला आहें....अरे शिव्या दिल्या म्हणोन निंदा कराल तर तुम्हांला खचित सांगतों मी ब्रह्मचारीबावा आहें. माझ्या शिव्यांचा विचार करा माझ्या शिव्या साधारण नाहीत माझ्या शिव्या तत्त्वमासि महावाक्याच्या बरोबरीनें उपदेशक आहेत.

मला दत्तात्रेयाचा वर आहे !

शालिवाहन शकाच्या सत्राशे चौसष्टाच्या वर्षी पश्चिम दिशेस धूमकेतु (आकाशांतील चकमकणाऱ्या गोळापासून सुटलेला प्रकाशाचा खाबासारखा झोत) जमीनीवर टेकलेला, वैशाख व ज्येष्ठ या दोन महिन्यांच्या बहुतेक दिवशी मी पाहिला: व शालिवाहन शकाच्या सत्राशे ऐंशीच्या वर्षी भाद्रपदाच्या वद्यपक्षांत, व अश्विन शुद्धपक्षांत, पुच्छकेतु, मीं पाहिला आतां पहिल्या धूमकेतूचा विचार केला तर, तो सिंधु देश व मुलतान देश या देशांवर त्यांच्या दक्षिण दिशेने उतरला होता याचें फळ पाहू गेलों तर ते दोन्ही देश बहुधा त्या वेळेसच युद्धप्रसगानें परस्वाधीन झाले मागाहून जो पुच्छकेतु पाहिला तो दिसण्याच्या अगोदरच सत्रा महिने अन्यद्वीपनिवासी लोकांचें आणि हिंदुस्थानच्या कांहीं हिंदु लोकांचे हाडवैर पडलें आणि एकमेकांचे एकमेकांनीं निर्दयपणानें प्राणनाश केले व अद्याप करीतच आहेत असा रक्तपात झाला: अरेरे, अद्यापि रक्तपाताचा शेवट झाला नाहीं, याचें कारण त्या पुच्छकेतूचें पुच्छ पश्चिमेकडून हिंदुस्थान देशावर लवलेले दिसते हेंच असावे, असें अनुमान होतें.

---

१२ : : हा प्रश्न लष्करी खात्याचा आहे !

[बिस्मार्क हा आजवर झालेल्या सर्व जर्मन मुत्सद्यात श्रेष्ठ मुत्सद्दी ठरलेला आहे याचा जन्म अि स १८१५ साली झाला प्रशियन सरकाराकडे नोकरीत असतानाच याचें राजकारण-पटुत्व ध्यानात येऊ लागलें होतें फ्रॅंक फोर्ट, सेंट पीटर्सबर्ग आणि पॅरिस या तीन ठिकाणी त्यानें मोठें जोखमीचे राजकारण केले. १८६५ साली प्रशिया देशाचा राजा पहिला वुअिल्यम यानें त्याला आपला मुख्य प्रधान नेमलें. दोघाच्याही राजकीय आकाक्षा अेकच असल्यामुळें वुअिल्यमनें बिस्मार्कच्या मुत्सद्देगिरीस पूर्ण वाव दिला वटबर्ग, सॅक्सनी, बव्हेरिया अित्यादि अनेक जर्मन सस्थानें प्राशियापासून अलग असत. या सर्वांचा अेक मोठा गट करावा आणि त्याच्या अग्रस्थानी प्रशिया देश असावा अशी या राजाची आणि प्रधानाची उत्कट अिच्छा होती. पण हें घडून यावयास पूर्वेच्या बाजूला ऑस्ट्रियाचें बल क्षीण करावयास हवें होतें आणि पश्चिमेच्या बाजूला फ्रान्सचा वरचष्मा कमी व्हावयास हवा होता. हें व्हावयाचें म्हणजे या दोन्ही देशाशी युद्ध करणें प्राप्त होतें. बिस्मार्क यानें आपल्या राजकारणाचे डाव असेच चालू ठेवले की, या दोनही राष्ट्राना जर्मनीशी युद्ध करणें अवश्य वाटू लागलें आपणच आरभलेल्या डावाप्रमाणें केव्हा ना केव्हा तरी आपल्याला याच्याशी युद्ध करावें लागेल हें ओळखून

बिस्मार्कनें युद्धाची फार मोठी तयारी करून ठेवली होती १८६६ साली ऑस्ट्रियाशी युद्ध सुरू झालें आणि अेक दोन धडकात त्या देशाचा बिस्मार्कनें चुराडा उडविला पुढें १८७० साली फ्रान्सशी युद्ध झालें आणि युद्धमंत्री फॉन मोल्टके याच्या रणचातुर्यानें फ्रान्सचे अेवढाले पराभव झाले की, फ्रेंच बादशहा तिसरा नेपोलियन हा कैद झाला आणि फ्रान्स शरण आला सर्व जर्मन संस्थानाच्या अेकीकरणाला अवश्य असलेले हे विजय संपादन केल्यानंतर प्रशियाच्या छत्राखाली या सर्व संस्थानांचे मिळून जर्मन साम्राज्य स्थापित झालें आहे अशी घोषणा फ्रान्सच्या राजधानीतील व्हर्सायच्या राजवाड्यातच बिस्मार्क याने केली या साम्राज्याचें संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचें काम बिस्मार्क यानें अनेक वर्षे केलें. पहिला वुअिल्यम मरण पावला व त्याचा मुलगा फ्रेडरिक हाही मरण पावला त्या-नंतर दुसरा विल्यम हा गादीवर आला हा राजा स्वतःच मोठा कर्तबगार असल्यामुळें त्याचें व बिस्मार्कचें जमेनासें झालें आणि शेवटी १८९० साली त्यानें आपली प्रधानकीची वस्त्रे खाली ठेवली १८९८ साली या थोर मुत्सद्याचा अन्त झाला. गेल्या शतकाच्या शेवटच्या तीस वर्षांत युरोपियन राजकारणावर बिस्मार्कच्या धोरणाची मोठीच छाप पडलेली होती. ह्याच्या अेवढा करडा मुत्सद्दी आजवर कदाचित् झालाही नसेल आपल्या हेतूच्या सिद्धीसाठी लष्करी सामर्थ्याचा उपयोग करावयास मागें पुढें न पाहणारा हा माणूस होता निर्बळ भावनांना तो यत्किंचितही किंमत देत नसे त्याच्या अमलात जर्मनीचें वैभव घरात आणि बाहेर फारच वाढलें. यानें लिहिलेल्या आत्मचरित्रात अनेक गमतीची प्रकरणें आलेली आहेत. आपल्यावर लहानपणी कसकसे प्रसंग आले, आपल्या बरोबरचे लोक कशा-प्रकारचे होते आणि फ्रान्सचा बादशहा आपल्या हाती आल्यावर आपण कसे वागलों अित्यादींचें त्यानें जें मोठें सुरस वर्णन केलें आहे तें पुढील थोड्याशा परिच्छेदात दिलें आहे]

* * * अगदीं नाही नाहीं म्हटलें तरी मी सुमारे पन्नास वेळां तरी घोड्यावरून पडलों असेन घोड्यावरून खाली आपटणें यांत विशेष कांहींच नाहीं पण पडल्यावर जर कां तुम्ही घोड्याच्या खालीं सांपडलांत तर मात्र फजिती आहे एकदां माझ्या बरगडीचीं तीन हाडें मोडलीं मला वाटले आतां सगळाच ग्रंथ आटोपला ! पण वाटलें होतें तितकी इजा मला झाली नव्हती. ठणका मात्र फारच लागला होता मी ऐन जवानीत असतांना असाच एकदां घोड्यावरून पडलों. तेव्हां आपल्या विचारशक्तीचा आणि मेंदूचा किती निकट संबंध आहे हे माझ्या ध्यानीं आलें मी आणि माझा भाऊ असे दोघेजण घोड्यावरून चाललों होतों. दोघांनींही घोड्याला टांच दिली आणि ते भरधांव निघाले माझा भाऊ थोडा पुढें होता त्याला वाटलें कीं, कांही तरी ताडकन् वाजलें तो मागें पाहतो तों माझें डोकें सडकेवर आपटलेलें त्याला दिसलें समोरून येत असलेल्या एका गाडींतील कंदिलाला माझा घोडा बुजला आणि एकदम दोन पायांवर उभा राहिला आणि पाठीवर आपटला. मीही कोलमडून डोक्यावर पडलो कांहीं वेळ मी बेशुद्धच होतों शुद्धीवर आल्यावर माझ्या ध्यानांत आलें कीं, आपल्याला कांहीं गोष्टी स्वच्छ कळत आहेत पण कांहीं मात्र मुळींच ध्यानांत येत नाहींत. मी घोड्याचें वर्तमान काय आहे तें पाहिले तेव्हां लगाम तुटला आहे असें आढळून आलें म्हणून मीं मोतद्दाराला बोलाविलें आणि त्याच्या घोड्यावर बसून घरीं गेलों मीं घरीं आलों म्हणून घरची कुत्रीं जेव्हां लाडानें भुकू लागलीं तेव्हां मला वाटले ही कुत्रीं कोणाची आहेत कोणास ठाऊक मी त्यांच्यावर फार रागावलों आणि त्यांना माझ्या समोरून हांकलून दिलें मग मीं घरांत सांगितलें कीं, मोतद्दार घोड्यावरून पडला आहे आणि म्हणून त्याला आणावयास डोली पाठवावयास हवी, परंतु घरची माणसें कांहींच हालचाल करीनात हे पाहून मला फार

राग आला त्या बापड्याला हे लोक तसाच सडकेवर पडला राहूं देणार की काय ? पण घरांतले लोक अगदी घुम्मच बसले कारण माझ्या भावाने मी असा बावचळल्यासारखा कां करतों याचे मर्म सांगितलेलें होतें मला शुद्धच नव्हती आणि मी घरी आलो आहे हेही मला कळत नव्हते तसेच मोतद्दार आणि आपण दोन्ही आपणच बनलों होतो याचाही उमग मला पडला नाही मग मी थोडेसे खाल्ले आणि झोपी गेलो रात्रभर झोप लागल्यानतर सकाळी मी अगदीं नेहमीसारखा झालो पुन्हां एकदां असेच झाले होते अेका झाडीतून मी घोड्यावरून चाललों होतों घोडा एका खांचेवर थोडा ठेंचाळला आणि साफ खाली पडला, आणि मीही बेशुद्ध झालो. चांगला तीन तास मी तसाच पडलेलो होतो आणि घोडा माझ्याशेजारी उभा होता शुद्धीवर आल्यावर मी जवळच्या एका शेतांत गेलों रक्ताने माखलेले माझे तोड पाहून शेतकऱ्याची बायको दूर पळाली तथापि तिचा नवरा जवळ आला आणि त्याने माझे रक्त पुसून काढले मग मी कोण, काय, हे त्याला सांगितलें आणि मला अगदीच हलवत नव्हते म्हणून त्याने गाडीत घालून मला घरीं पोहोचविलें खोगिरावरून मी चांगला बारा चवदा हात दूर उडालो होतों व झाडाच्या बुध्यावर आपटलो होतों डॉक्टरनी जेव्हां मला तपासले तेव्हां ते म्हणाले, “ आमच्या शास्त्रनियमाप्रमाणें पाहतांना तुमची मानच मोडावयास हवी होती ” आणखी दोन तीनदां माझा जीव असाच धोक्यांत सांपडला होता १८५२ चा सुमार असावा. सेमरिंग गाडीचा रस्ता अजून पुरा व्हावयाचा होता कांही मडळी बरोबर घेऊन मी एका बोगद्यांतून चाललों होतों आंत अगदीं काळोख किट्ट होता हातांत कदील घेऊन मी पुढें चाललों होतों. पण वाटेंत एक मोठी भगळ होती चांगली पंधरा फूट खोल आणि पांच चार फूट रुंद असलेल्या या भगळीवर एक फळी टाकलेली

होती ही फळी कुजलेली असावी असें वाटतें कारण तिच्यावर माझें पाऊल पडतांच ती काडकन् मोडली अन् मी खालीं पडलों पण स्वाभाविकपणेंच मीं दोन्हीकडे हात पसरलेले असल्यामुळें दोन्ही कडांचा आश्रय मला मिळाला आणि मी लोंबत राहिलों दिवा अर्थातच गेला होता, बरोबरच्या लोकांना वाटलें की, मी खास खाली आपटलों ते मला म्हणाले, "अरे, मेलास कां?" त्यांना वाटले, त्या नाल्याच्या तळांतून उत्तर येईल पण मी जवळच लोंबत होतों तेथूनच म्हणालों, "नाही, अजून जिवत आहे!"

या गोष्टीची मोठीच जिकीर होते की जो कोणता बेत मीं पहिल्यानें करावा त्यासबधानें पांचसहा माणसांशीं मला उरसफोड करावी लागते, वास्तविक यांतल्या एकालाही या विषयाचें कसलेंही ज्ञान नसतें पण चर्चा म्हटली कीं, हे लोक कांहीं ना कांहीं तरी आक्षेप काढतात आणि यत्किंचित्‌ही न चिडतां त्या सर्व आक्षेपांचें निरसन करीत बसणें मला भाग पडते यामुळें अलीकडे असे झालें आहे की, ज्या एखाद्या गोष्टीचा मी तीन मिनिटांत निकाल लावला असता तिचा निकाल लावावयास तीन दिवस खर्चीं पडतात एखादा तोफखाना कोठें बसवावा याविषयीं मी आपलें मत द्यावें आणि लष्करी अधिकाऱ्यानें माझें म्हणणं खोडून काढून माझें समाधान करावें अशांतलाच हा प्रकार आहे काल असें झालें कीं, मोल्टके आणि रून हे दोघे माझ्याशीं बोलत बसले होते माझें म्हणणें काय आहे हें मीं त्यांना समजावून सांगितलें रून याला दरबारी शिष्टाचाराच्या पद्धति माहीत झालेल्या! त्यामुळें गप्प बसून त्यानें मला खुशाल बोलू दिलें आणि शेवटीं म्हणाला, "आपण म्हणतां तें बरोबर आहे" इकडे मोल्टकेही माझें बोलणें लक्ष लावून ऐकत आहे असेंच मला वाटत होतें बाजूनें पाहिलें असतां या मोल्टकेचा चेहरा अलीकडे अधिक अधिकच एखाद्या गिधाडाच्या चेहऱ्यासारखा बनत चालला आहे असे

वाटतें माझें बोलणें संपतांच हा बोलू लागला, पण हा काय म्हणतो आहे हेच मला कळेना माझ्या ध्यानांत आलें कीं, आपण इतका वेळ बोलत होतों त्याच्याकडे या बापड्याचे यत्किंचितही लक्ष नसावें. उलट ज्याचा प्रस्तुताशी कांहीही संबध नाही त्या विषयाची वळवटें हा मनांत वळीत बसला असावा वास्तविक पाहतां मोल्टके हा विलक्षण बुद्धिमान मनुष्य आहे आणि ज्या गोष्टीकडे तो बारकाईनें लक्ष देईल ती गोष्ट त्याला कळेलच कळेल अशी माझी खात्री आहे पण आज कित्येक वर्षें तो एकाच विषयाचे–लष्करी प्रश्नांचे–चिंतन करीत राहिला आहे आणि त्यामुळें दुसरा कोणचाही विषय त्याच्या डोक्यांत शिरत नाही आणि त्यांत त्याचे मनही लागत नाहीं पण आपलें इतक्या वेळचें बोलणें केवळ बहिऱ्यापुढें गायल्याप्रमाणें झालें हें पाहून मलाही थोडा राग आला आणि मीहीं एका निराळ्या तऱ्हेनें सूड घेतला आपण काय म्हणालों हे मीच पुन्हां बोलून दाखवण्याच्या ऐवजीं मी रूनला म्हणालो, तुम्ही आपलें मत मला दिलेंच आहे. याचा अर्थ असा आहे की, मी काय म्हणालों हें तुम्हांला कळलेलें आहे मेहेरबानी करून काय कळलें ते पुन्हां एकदां सांगाल काय ? ”

❀ सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्याच दिवशी जी लढाई झाली ती संपतांच फ्रेंच सरकारशी वाटाघाट करण्यासाठी मी व मोल्टके असे दोघेजण, सेडनपासून आठदहा मैलांवर असलेल्या दोनचेरी गांवाला गेलों वाटाघाट मध्यरात्रीपर्यंत चालली होती. पण कांहींच निष्पन्न झालें नाही बोलणें करतांना आमच्याबरोबर ब्लू मेंथाल आणि तीनचार दुसरेहि मोठाले लष्करी अमलदार होते. फ्रेंचांच्या बाजूने बोलणें करण्याचे काम सेनापति विंपफेन यांजकडे होतें मोल्टके यानें आपलें म्हणणे अगदी थोडक्यांत मांडलें त्यांची मागणी अशी की, सगळेंच्या सगळें फ्रेंच सैन्य युद्धकैदी म्हणून आम्हांस शरण आलें पाहिजे विंपफेन म्हणाला, “ ही अट फार

कडक आहे, आमच्या सैनिकांनीं युद्धांत मोठेच शौर्य प्रगट केलें आहे आणि म्हणून तुम्ही त्यांच्याशी असे वागतां कामा नये, यापुढे युद्धांत न पडण्याची अट जर त्यांनी पत्करली तर त्यांना तुम्ही सोडून द्यावें व ज्या दुसऱ्या कोणच्या टापूत त्यांनी जाऊन रहावे असे तुम्ही ठरवाल तेथें त्यांनी जाऊन रहावे, आग्रहच असेल तर त्यांना तुम्ही अल्जीर्स येथें रवाना करा " तथापि फार न बोलतांना मोल्टके यानी आपलीच अट पुन्हां एकदां सांगितली विंपफेन यांनी आपल्यावर किती विपरित प्रसग आला आहे हे पुनः पुनः सांगितले ते म्हणाले, "दोन दिवसांपूर्वीच मी आफ्रिकेंतून इकडे आलो, आणि फौजेत दाखल झालो मॅकमेहन याला लढाईच्या शेवटी शेवटी जखम झाली आणि म्हणून सैन्याचे आधिपत्य माझ्याकडे आलें आणि मागोमाग शरणचिठ्ठीवर सही करण्याचा प्रसग माझ्यावर ओढवला आहे माझ्या मनांतून किल्ला झुजत ठेवावा असे आहे किंवा तुमचा वेढा फोडण्यासाठी तुमच्यावर तुटून पडावे असेही मला वाटते " आमच्या सेनापतीने उत्तर केलें की, तुमच्यावर हा विचित्र प्रसग यावा याचें मला फार वाईट वाटते पण तेवढ्यामुळें माझी अट मला ढिली करतां येईल असें वाटत नाही, फ्रेंच शिपाई शूर आहेत असे आपण म्हणतां तें मलाही मान्य आहे पण सेडनचा किल्ला झुजवू म्हणून तुम्ही म्हणतां ते मात्र मला शक्य दिसत नाही आणि आमची फळी फोडून बाहेर पडण्याचा तुमचा मनसुबा तर विचारांत घेण्याचीही जरूरी नाही, मी म्हणतों हे खरें की खोटे हे पहावयाचे असल्यास तुम्ही आपला कोणी तरी अमलदार आमच्या तळावर पाठवा त्यानें नीट निरीक्षण करावे आणि तुमचा हा बेत कितपत शक्य आहे याविषयी आपली खात्री करून घ्यावी

यावर विंपफेन यांनी मुद्दा मांडला की, " राजकीय धोरण म्हणून तरी तुम्ही सौम्य अटी घालाव्या, तुम्हांलाही तह जितका लवकर

होईल तितका हवाच आहे आणि तो जितका टिकाऊ स्वरूपाचा होईल तितकाही हवा आहे, आणि असे जर आहे तर थोडेसें औदार्यानें वागल्यानें दोन्ही गोष्टी आपोआपच साधतील फौजेला जर तुम्हीं दिलदार मनानें वागवलेंत तर फौजेतील सर्व शिपाई आणि एकंदर जनता ही दोघेंही तुमची उपकारी होतील, आणि त्यांच्या मनांत तुमच्याविषयी मित्रभाव उत्पन्न होईल उलट तुम्ही जर आपलेंच म्हणणे धरून बसाल तर या वैरभावाचा शेवट कधीही होणार नाही" येथें त्या दोघांच्या बोलण्यांत मी पुढें झालो कारण बिंप-फेन यानं काढलेला मुद्दा माझ्या टापूतील होता मी त्यांना म्हणालो, "एखादा राजा उपकार स्मरेल असे कोणी म्हटले तर मला ते शक्य वाटतें पण कोणी लोक उपकार स्मरतील या गोष्टीवर माझा विश्वास बसत नाहीं आणि त्यांतल्या त्यात फ्रेंच लोक आमचे उपकार मानत राहतील हें तर मला मुळींच खरें वाटत नाहीं आपणच पहा कीं, यांच्या सस्थांना कांही शाश्वति आहे काय? आज हें प्रधानमडळ, उद्यां ते प्रधानमडळ, आज या राजाशी स्वामिनिष्ठा, उद्यां त्या राजाशी स्वामिनिष्ठा, यामुळें असें होते कीं, जें नवें सरकार अस्तित्वांत येतें तें आधीच्या सरकारच्या वचनांनी मुळीच बांधलेले राहत नाही. तुमच्या बादशहाचे सिंहासन जर डळमळले नाही तर आम्ही अधिक सौम्य अटी घातल्यामुळें तुमचे बादशहा कृतज्ञ राहतील हें मला शक्य दिसतें पण सध्यांच काय परिस्थिति उद्भवली आहे ती तुम्ही पहा; अर्थात् आम्हांला मिळालेल्या यशाचा पूर्ण फायदा करून न घेणे हें अगदी मूर्खपणाचें ठरेल फ्रेंच लोक हे मोठे मत्सरी आहेत आणि ते आमचा हेवाही करतात आम्हाला ऑस्ट्रियावर जय मिळाला याचा त्यांना काय म्हणून राग यावा? वास्तविक पाहतां आमच्या त्या जयानें त्यांचें कसलेंहि नुकसान झालेलें नव्हते तरी त्यांच्या मनाला ती गोष्ट लागून राहिली होती असें जर आहे तर आतां खुद्द सेडन

गांवीच--खुद्द फ्रान्समध्येंच--आम्ही त्यांचा पराभव केलेला असल्यामुळें, आमच्या अटी किती जरी सौम्य असल्या तरी त्यांच्या मनांतील दृश कसा नाहीसा होणार ? ”

विंपफेन हे उत्तरादाखल म्हणाले, “ छे हो ! तसें होणार नाही अलीकडे फ्रेंच लोक अगदींच बदलले आहेत युद्धांतील यशापेक्षां शांततेच्या वैभवाची किंमत त्यांना प्रस्तुतच्या बादशाहीत जास्त आवडू लागली आहे. सर्व राष्ट्रें ही एकमेकांचीं भाऊभाऊ आहेत असेंहि उच घोष करून मान्य करावयास ते तयार आहेत ” फ्रेंच सेनापति यासारखे बरेंच बोलत राहिले वास्तविक पाहतां त्यांचा मुद्दा उलटविणे अगदी सोपें होतें तसेंच त्यांच्या अटी मान्य केल्यानें युद्ध हें सपण्याऐवजी चालू राहण्याचाच सभव कसा आहे हेंहि सिद्ध करणें शक्य होतें पण बोलणें सपवावयाचें म्हणून मी एवढेंच म्हणालों कीं, तुम्ही कांहीही म्हणा, आमच्या अटी आम्हांला परत घेतां येत नाहीत यावर फ्रेंच सेनापति कासल्नो बादशहाच्या वतीनें म्हणून म्हणाले की, काल बादशहाने तलवार खालीं ठेवली तेव्हां त्यांना असेंच वाटत होतें की, आपण शरण गेलो तरी आपली मानखंडना होणार नाही मीं विचारलें, “ ती तलवार कोणाची होती ? बादशहांची होती, कां फ्रान्स देशाची होती ? ” सेनापतीनें उत्तर केलें, “ ती दुसरी कोणाची नव्हती बादशहांचीच होती. ” फ्रेंच सेनापति सांपडलासें पाहून, मोल्टके यांच्या त्या ससाण्यासारख्या चेहऱ्यावर थोडेंसें समाधान झळकलें ते ताडकन् म्हणाले, “ झालें तर तलवार देशाची नव्हती ना ? मग आमच्या अटी बदलण्याची आम्हांस कांहीच जरूरी नाही--आतां लोकांनी तलवार खालीं ठेवावी आणि शरण यावे--” यावर विंपफेन थोड्या खड्या आवाजानें म्हणाला, “ ठीक आहे. असेच असेल तर आम्ही उद्यां पुन्हां मारामारीला सुरुवात करू ” मोल्टकेनेही उत्तर केले, “बरे

आहे पहांटे चार वाजतांच तोफखाना सुरू करण्याचा हुकूम आम्ही आमच्या गोलदाजांना देऊन ठेवतो " इतकें होतांच मुलाखत संपली असें समजून फ्रेंच सेनापतीनीं जाण्याची तयारी केली तेव्हां मी त्यास म्हटलें, " तुम्ही असें करू नका आणखी कांही वेळ थांबा आणि या प्रकारणाचा पुन्हां एकदां नीट विचार करा " होतां होतां शेवटी ते म्हणाले की, युद्धाच्या तहकुबीची मुदत तरी थोडीशी वाढवा कारण सेडनला जाऊन तेथील मडळींशीं आम्हांस थोडें बोलावयास हवें. मोल्टके यालाही होय म्हणेनात परंतु यांत " आपले काय नुकसान आहे ? " असें मी त्यांना म्हटल्यावर त्यांनीं या मडळींचें म्हणणे पत्करलें व त्यांस जाऊ दिलें

दोन तारखेला सकाळी सहा वाजण्याच्या सुमारास, मी उतरलों होतो तेथें सेनापति रिली हा आला आणि म्हणाला की, बादशहांना आपल्याशी दोन गोष्टी बोलावयाच्या आहेत मी एकदम अगांत घातलें आणि घोड्यावर स्वार झालों अजून अघोळ, तोंडधुणें वगैरे व्हावयाचेंच होते, आणि कपडेही घाण झालेले होते, तरी तसाच जावयास निघालों. बादशहा सेडन गांवीं असतील म्हणून तडक त्याच मार्गाला लागलों पण निम्या वाटेंतच फ्रेसनॉय म्हणून एक खेडें आहे तेथें सडकेवरच त्यांची भेट झाली एका दोन घोड्यांच्या गाडीत ते स्वतः आणि तिघे अधिकारी असे बसलेले होते शिवाय आणखी तीन अमलदार घोड्यांवर बसून गाडीशेजारी उभे होते या मडळीपैकीं रिली, कासल्नो, मोस्कोवा आणि वाबर्ट इतकेजण माझ्या माहितीचे होते. माझ्या कमरपट्ट्याला माझें पिस्तूल लोंबत होतें त्या सहा अमलदारांच्या घोळक्यांत आपण एकटेच आहोंत हें ध्यानांत आल्यावर कदाचित् सहजासहजी माझी दृष्टि पिस्तुलाकडे गेलीही असेल कदाचित् स्वाभाविकपणेंच मी पिस्तुलाला हातही घातला असेल नेपोलिअन बादशहानें बहुधा हे पाहिलें असावे. कारण त्याचा चेहरा

अगदी मालवल्यासारखा झाला होता त्याला कदाचित् वाटले असेल की प्रिन्स दि कॉंडे हा युद्धांत गिरफदार झाला असतां त्याचा खून झाला होता तसाच आपला होतो की काय, न कळे ! मी लष्करी पद्धतीनें सलाम केला तेव्हां बादशहानें टोपी काढून सलामी पत्करली त्याच्या अमलदारांनीही तसेच केलें यावर मीही माझी टोपी काढली, वास्तविक पाहतां नियमाप्रमाणे वागावयाचे तर मी काढावयास नको होती

Saint Cloud येथे त्याची गांठ पडली असती तर मी त्यांच्याशी जसा वागलो असतो तसाच येथे वागलों आणि म्हणालो, "महाराजांची आज्ञा काय आहे?" तो म्हणाला, "मला तुमच्या राजे सरकारशी बोलतां येईल काय?" मी सांगितले की, ते शक्य दिसत नाही कारण आमच्या सरकारची छावणी येथून बरीच दूर आहे मी मनांत म्हटले की, शरणागतीचे काय ते निश्चित झाल्याशिवाय याला आमच्या सरकारशी बोलू देतां उपयोगाचे नाही यावर ते म्हणाले की, आम्ही आतां कोठे रहावे? मला कळून आले की, यांच्या मनांत सेडन गांवी परत जावयाचे नाही तेथे यांना कांही तरी उपद्रव झाला असावा किंवा होईल असा धाक वाटत असावा तेही खरेच होते कारण तें सगळें गांव झिंगलेल्या शिपायांनीं भरून गेलेले होते. आणि तेथल्या लोकांनाच अतिशय जिकीर होत होती म्हणून मी बादशहाला म्हणालो, "डॉनचेरी गांवी मी जेथे उतरलो आहे ते ठिकाण मी आपल्याला खाली करून देतों" त्याने हे माझे म्हणणें पत्करलें, पण त्या गावापासून थोड्याशा अतरावर येतांच तो मला म्हणाला की, हें शेजारी जे एक घर दिसत आहे, येथें नाही का मला राहतां येणार? माझ्या मागोमाग माझा पुतण्या आला होता त्याला मी म्हटलें की, तू ते घर पाहून ये तो सांगत आला की, हें घर

अगदी कसलें तरी आहे बादशहा म्हणाला की, कांही हरकत नाही या घरांत बादशहाचें आणि माझें जवळ जवळ पाऊण तासपर्यंत बोलणे झाले तो म्हणाला, "हे गळ्यांत आलेले युद्ध कसे सुरू झाले कुणास ठाऊक? मला स्वतःला तर तें अगदी नको होतें पण लोकमताचे टुमणे माझ्यामागें सारखे लागलेले होतें" मी उत्तर केलें, "जर्मनीतल्या कोणाही प्रजांना हे युद्ध नको होते आणि आमच्या राजाला तर मुळीच नको होतें, स्पेन देशांत उपस्थित झालेल्या प्रश्नासबधानें आमचें इतकेंच म्हणणे होतें की, हा प्रश्न स्पेन देशाचा आहे, जर्मनीचा नव्हे, आणि आमचें राजघराणें आणि आपण स्वतः यांच्यामध्ये जो सलोखा नांदत होता त्यावरून आम्ही युक्त अशीच अपेक्षा बाळगीत होतों की, स्पेन देशच्या सिंहासनावर कोणी बसावे या प्रश्नाचा निकाल अगदी सहज आणि समजसपणानें लागेल"

यानतर हळूहळू चालू परिस्थितीबद्दल बोलणें निघाले अर्थात् सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे बादशहांना, आम्ही ज्या अटी घातल्या होत्या त्या कमी कडक कराव्या, असे वाटत होते मी निकाल केला कीं, हा प्रश्न केवळ लष्करी खात्याचा आहे आणि म्हणून मला त्यांत कांहीच बोलतां येत नाही. मोल्टके यांनाच फक्त बोलतां येईल तथापि शेवटी जर तह करावयाचा असला तर त्यासबधाने मात्र मला बोलतां येण्यासारखें आहे बादशहा उद्गारला, "हे कसे व्हावे? मी तर तुमच्या हातीं बदिवान् झालेला, तह करावा की नाहीं हें मी कसे ठरवावें?" मीं विचारलें की, हे ठरविण्याचा अधिकार तरी मग कोणाच्या हातीं? बादशहानें सांगितले की, सध्यां पॅरिस शहरांत जें कारभारी-मडळ आहे तें याचा निकाल करील. यावर मीं त्याला बजावलें की, तर मग कालचीच परिस्थिति आजही कायम आहे आणि म्हणून सेडन गांवच्या फौजेनें कैदी म्हणून आमच्या स्वाधीन व्हावें ही आमची अट कायम आहे. कारण मिळालेल्या यशाचें फळ आमच्या

पद्रांत पडलेंच पाहिजे दरम्यान मीं मोल्टके यांना निरोप धाडला होता, आल्याबरोबर त्यांनीही राजाला हीच गोष्ट बजावून सांगितली व ही गोष्ट आमच्या राजे सरकारांना सांगण्यासाठीं ते निघून गेले

आम्ही तेथें घरासमोरच उभे होतों बादशहानें आमच्या फौजेची मोठी तारीफ केली आणि 'तुमचे सेनापतीही मोठे कुशल आहेत' असें तो म्हणाला मीही म्हणालो कीं, फ्रेंच शिपायीही चांगले शौर्यानें लढले. होतां होतां शरणागतीच्या अटीच्या मूळ पदावर बादशहा येऊन पोहोंचला आणि म्हणाला, "सेडन शहरांत कोंडून पडलेल्या फौजेला तुम्ही बेल्जमच्या हद्दींत जाऊ देणार नाही कां? तेथे ते आपोआपच निःशस्त्र होतील आणि कैदी म्हणूनही राहतील" मीं बादशहाला पुन्हां सांगितलें कीं, हा प्रश्न लष्करी अधिकाऱ्यांचा आहे आणि म्हणून मोल्टके यांची समति असल्याशिवाय याचा निकाल होण्यासारखा नाहीं, शिवाय आपणच म्हणतां कीं, मी तर कैदी होऊन पडलों आहें, मला आतां अधिकार कोठला? शिवाय अशा प्रकारच्या प्रश्नांची वाटाघाट सेडन गांवांतील लष्कराचा जो मुख्य अमलदार आहे त्याच्याशींच केली पाहिजे

दरम्यान बादशहा यांस जरा चांगली जागा सांपडावी म्हणून शोध चालविला होता आणि ती तशी मिळालीही होती मग मी त्यास म्हटलें, "आतां या विणकऱ्याच्या घरांतून निघून त्या नव्याच जागीं जावें. आपण थोडी विश्रांतिही तेथें घ्यावी" त्यांनी तें मान्य केलें आणि मीही कपडे बदलण्यासाठी डॉनचेरीला गेलों. बादशहानें इच्छा प्रदर्शित केली कीं, आपली वाटाघाट जेव्हां चालू होईल तेव्हां तुमचे राजेसरकार तेथें असावेत. आमच्या राजेसरकारचा गोड स्वभाव आणि कोमल अतःकरण यांचा कांही तरी उपयोग होईल असें बादशहाला वाटत होतें. तथापि तुम्हीही तेथें हजर असावें अशी इच्छा त्यानें प्रदर्शित केली, पण माझें अगदीं ठाम ठरलेलें होतें कीं,

शिपाईगड्यांनींच या प्रश्नाचा निकाल लावावा कारण ते चांगले कडक आणि दमदार असतात आणि म्हणून मीं बाजूस होऊन एका अमलदाराला सांगितलें कीं, तू आतां जा आणि पांच मिनिटांनीं मला परत येऊन सांग कीं, राजेसरकारांनी आपल्याला बोलावलें आहे. याप्रमाणें मला बोलावणे आले मीहि गेलों आणि बादशहांना निरोप धाडला की, शरणागतीच्या अटी ठरल्यानतरच राजेसाहेबांची व आपली भेट होईल शेवटीं मोल्टके आणि विंपफेन यांनी या अटींचा निकाल केला आणि आदल्या दिवशी रात्री आम्ही जें म्टटलें होतें तें जवळ जवळ जसेंच्या तसें विंपफेनने मान्य केले. यानतर मग या दोन राजांची मुलाखत झाली मुलाखतीच्या जागेंतून फ्रेंच बादशहा बाहेर पडला तेव्हां त्याचे डोळे पाण्यानें डबडबलेले होते, मात्र मग माझ्याशी बोलतांना त्यानें आपला तो आवेग पुष्कळच आवरून धरला आणि नेहमीच्या डौलाने आणि धिमेपणानें भाषण केलें.

---

१३ : : नेपोलियनची उकडहंडी होणार !

[हिंडेन्बुर्ग : हा जगप्रसिद्ध जर्मन सेनापति १८४७ साली जन्मला हे हिंडेन्बुर्ग घराणें पिढ्यानुपिढ्या लष्करी पेशातच वागलें होतें पॉल हिंडेन्बुर्ग हाही लष्करात शिरला तेव्हा केवळ पोरसवदा माणूस होता पण आपण आपल्या मुलाना जसें लहानपणी शाळेंत घालतो तसेंच त्याच्या बापानें त्याला लष्करी शाळेत नेऊन घातलें १८६६ साली ऑस्ट्रिया व जर्मनी याचे जें युद्ध झालें त्यात हा होता पुढें चार वर्षानी फ्रान्सशी झालेल्या युद्धातही तो अमलदार म्हणून होताच तेव्हापासून जर्मनीला बरीच वर्षेंपर्यंत कोठें युद्ध करावें लागलें नाही पण त्या राष्ट्राचा लष्करी बाणा मात्र दिवसेंदिवस वाढतच होता हिंडेन्बुर्ग हा स्वतः मोठा करडा माणूस असून शिस्तीचा भोक्ता होता वाढत वाढत तो अेका जर्मन फौजेचा सेनापति होऊन १९११ साली सेवानिवृत्त झाला परन्तु नोकरीवर असताना त्याची दिसून आलेली दानत, त्याची शिस्त, निरनिराळ्या रण-क्षेत्रांचा त्याचा अभ्यास आणि शिपाई लोकाची त्याच्यावरील भक्ति ही जर्मन कैसर व अेकदर राष्ट्र याच्या मनात अितकी भरली होती की, १९१४ सालीं पहिलें महायुद्ध सुरू झाल्याबरोबर कैसरनें या वृद्ध सेनानीला पुन्हा लष्करात येऊन दाखल होण्याची आज्ञा केली सैन्यात येऊन प्राप्त

होताच त्यानें आपलें तेज प्रकट केलें आणि टॅनेनबर्ग येथे झारच्या फौजाचा प्रचड पराभव करून रशियाने जर्मनीवर केलेली स्वारी याने मारून काढली तेव्हापासून त्याचें समरागणावरील कसब अधिक अधिकच वाढत चालले आणि शेवटी जर्मन देशाचा रक्षण करणारा हा अेकच पुरुष आहे अशी त्याच्या सबधीची भावना राष्ट्रात उत्पन्न झाली शेवटी जर्मनीचा पराभव झाला, पण जर्मन राष्ट्र व जर्मन फौजा सभाळून धरण्याचें कठिण काम यानेच तडीस नेलें यानतर जर्मनीत प्रजासत्ताक राज्य प्रस्थापित झाले आणि लोकानी १९२५ साली या वृद्ध पितामहाला आपला अध्यक्ष म्हणून निवडलें पुन्हा १९३२ सालीही राष्ट्रानें हाच मान त्याला दिला अनेक पक्षोपपक्षानी जर्मन राष्ट्र पिंजून गेलें होते तरी या सर्व पक्षाची या वृद्ध सेनापतीच्या ठिकाणी नितान्त भक्ति होती जर्मन राष्ट्र त्याला शेवटी विभूतीचा मान देऊ लागले आणि वयाच्या ८७ व्या वर्षी, जर्मन राष्ट्राचें अधोगतीस गेलेलें वैभव पुन्हा उत्कर्षाच्या मार्गास लागलेलें आहे हे पाहिल्याचा आनन्द होऊन हा थोर पुरुष कालवश झाला १९२० साली यानें आपली स्मृतिचित्रे प्रसिद्ध केली बालपणापासून लष्करात असल्यामुळें साध्या शिपाअी गड्याच्या कामापासून तो पन्नास पन्नास लक्ष सैन्याच्या अधिपतित्वापर्यंत सर्व प्रतीची कामे केलेली असल्यामुळें आणि जर्मन राष्ट्राच्या नव्या बनावाचे, साम्राज्याचे व वैभवाचे ततोतत भाग त्यानें स्वत.च्या डोळ्यानें पाहिले असल्यानें या स्मृतिचित्रात अनेक सुरस कथाभाग आलेले आहेत त्यातील काही वेंचक प्रसग निवडून घेऊन तयार केलेले सणग पुढें थोड्याशा पानात दिले आहे]

* * * इ स १८४७ साली पोसेन येथें माझा जन्म झाला. माझा बाप सैन्यांत लेफ्टनटच्या जागेवर होता आणि माझी आई एका सर्जन जनरलची मुलगी होती बाबा आपला धदा अगदी मनापासून करीत, पण त्यातल्या त्यांत वेळ काढून, आम्ही दोघे भाऊ आणि एक

बहीण अशा आम्हां तिघांच्या शिक्षणाकडे ते लक्ष देत असत अर्थात् आईही त्यांत असेच आई व बाबा यांचे स्वभाव परस्परांना पूरक असे असत आई थोडी कडक आणि प्रपचाचें कसें होईल या काळजीत असे, बाबा मात्र अगदी शांत आणि सदा विचारांत मग्न असत त्या उभयतांची आमच्यावर भारीच माया असे, आम्हांला धार्मिक आणि नीतीचें शिक्षण देण्याच्या कामी दोघेंही एकोप्यानें झटत असत आमची शरीरें व मनें बळकट व्हावीं म्हणून उभयतांची दक्षता फार असे त्यांना वाटे कीं जीवितांत या मुलांना जें जें करणे प्राप्त होईल त्याला त्याला ही तयार असली पाहिजेत. आमच्या मानवी भावनांना मार्दव आणून, आणि आडपडद्याने सुचवून सुचवून, मातापितरांनीं मुलांना जे देणे आवश्यक आहे तें त्यांनीं आम्हाला देण्याची खटपट अव्याहत केली परमेश्वरावर दृढश्रद्धा, पितृभूवर नितान्त प्रेम, आणि पितृभुला आधारस्तभासारखें असलेलें जे प्राशियाचें राजघराणे त्याच्यावर गाढ प्रेम या गोष्टी त्यांनीं आम्हांस शिकविल्या

१८५९ सालच्या वसतऋतूंत एके दिवशी सध्याकाळी, मी केवळ अकरा वर्षाचा असतां सायलेशियांतील एका लष्करी शाळेंत दाखल झालों व पोंचवावयास आलेले आमचे बाबा परत निघाले बाबाच मला सोडून चालले नव्हते तर लहानपणच मला सोडून चाललें होतें मला दुःख आंवरेना, माझ्या डोळ्यांतून आपोआपच पाणी येऊ लागलें, तें माझ्या लष्करी पोषाखावर पडलेलें पाहतांच माझ्या मनात असा विचार चमकून गेला कीं अगावर हा वेष असतां असें मुळुमुळू रडणें आपल्याला शोभत नाहीं माझें पोरपणचें तें वाईट वाटणे मी आंवरून घेतलें आणि पोटांत थोडें धस्स होत होतें तरी माझ्या नव्या सोबत्यांत मी जाऊन मिसळलों मी सैन्यांत शिरावें हा विचार कांहीं आम्हीं कोणीं योजना करून ठरविला असे

नाहीं, तें वळणाप्रमाणेंच झाले आम्ही मुलें खेळत असतांना किंवा मनांत कांही तरी चालू असतांनासुद्धां ‘पुढे कोण होणार’ असा प्रश्न निघाला की, मी शिपाई होणार असेंच मी म्हणत असें. राजवश आणि पितृभू यांच्या सेवेंत शस्त्रधारी बनणें ही आमच्या घरची फार जुनी पीठिकाच होती

प्राशिअन् लष्करी शाळेंतील तेव्हांचें शिक्षण जाणून बुजून आणि हेतुपुरस्सरच करडे ठेवलेलें असे यांत कांहीच शका नाहीं शिक्षणाची खरीखुरी कल्पना ध्यानांत घेऊनच शरीर व मन ही बलिष्ठ कशी होतील याचें शिक्षण देत असत. ज्ञानाला जितकी किंमत देत तितकीच करारीपणा आणि काम करण्याची रग यांना देत असत म्हणजे शिक्षणांत कांहीं कोंझेपणा होता असें नव्हे, तर शिक्षणाच्या पद्धतीत कांही विशेष प्रकारचा राकटपणा असे कसल्याही निर्बंधाचा काच नसल्यामुळे प्रत्येक माणसाला आपलें बलशाली व्यक्तिमत्व विकसित करतां येत असे, आणि असेच व्हावयास हवें आमच्यावर यॉर्क नांवाचा एक शिक्षक असे ज्यांनी त्याच्या पद्धतीचें वरवर अवलोकन केलें होतें त्याचें मत त्याच्यासबधानें फारसें चांगलें नसे ही गोष्ट खरी की यॉर्क हा मोठा करडा शिपाई आणि कडक शिक्षक असे पण तो दुसऱ्यांनाच असा होता असें नाहीं, तर स्वतःलाही तो तसाच असे त्याच्या हाताखालच्या प्रत्येक माणसासबंधानें त्याची अशी उग्र अपेक्षा असे कीं याने कसल्याही परिस्थितीत दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहतां उपयोगाचें नाहीं, स्वतःच्या वर्तनांतही हीच आत्मनिष्ठा तो सदैव व्यक्त करी स्वाभाविकपणेंच हें यॉर्कचें स्वतःचें वैशिष्ट्य लष्करी करडेपणाच्या रूपानेंच नव्हे तर शिपायाच्या अंगीं अवश्य असलेल्या स्वतत्र बुद्धिस्वातन्त्र्याच्या दृष्टीनें आमच्या सैन्याचेच एक मोठें वैशिष्ट्य बनून राहिलें होतें

🙞 मुख्यतः मृत भाषांत सांठविलेले जे सस्कृतिविषयक ज्ञान त्याची लज्जत मला केव्हांच कळलेली नाही जीवितांत त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग काय असतो याची मला बरोबर कल्पना नाही त्याची उपयुक्तता लक्षांत घेतली तर असे वाटते की या मृत भाषांचा अभ्यास आपला वेळ आणि शक्ति फार खातात, एक विशेष प्रकारचा अभ्यास येवढेच त्यांचे महत्त्व असले तर मग तो मोठेपणी केलेला चांगला मला कोणी अडाणी म्हटल्यास चिंता नाही, पण मला असे वाटतें की, या आपल्या शाळातून अलीकडील भाषा, आधुनिक इतिहास, भूगोल आणि खेळ यांचे शिक्षण जास्त मिळावें, मग लॅटिन आणि ग्रीक यांना वेळ राहिला नाही तरी चालेल 'तमोयुगां' त ज्याचा आश्रय केल्यावांचून मानवी सस्कृतीचें चालतच नसे त्या भाषा आपल्या या आधुनिक कालांत इतक्या महत्त्वाच्या मानाव्या हे बरोबर आहे काय? तेव्हांपासून आतांपर्यंत जो काळ लोटला आहे त्यांत सारखे श्रम करून आणि मोठा बिकट झगडा चालवून आपण नवा इतिहास बनविलेला नाही काय? नवें वाङ्मय लिहिलेले नाही काय? आणि नव्या कला काढल्या नाहींत काय? जगाच्या एकदर उलथापालथींत आपली जागा जर आपल्याला घट्ट धरून बसावयाचे असेल तर या मेलेल्या भाषांच्यापेक्षा जिवत भाषांचा उपयोग आपल्याला जास्त होणार नाही काय? याचा अर्थ प्राचीन विद्यांचा मी तिरस्कार करतो असा मात्र नव्हे अगदी लहानपणापासून प्राचीन इतिहासाची मला मोठीच गोडी लागलेली आहे रोमन इतिहासाची पकड तर माझ्या मनावर फारच विलक्षण आहे पण असे असलें तरी मला आवडणारे शूरवीर माझ्या जर्मन लोकांतूनच मी निवडलेले आहेत

🙞 १८५९ सालच्या ऑक्टोबर महिन्यांत चवथा फ्रेडरिक विल्यम् याचा शेवटचा वाढदिवस साजरा झाला. या राजाचे फार हाल झालेले

होते या उत्सवाच्या प्रसगीं मी पहिल्यानेंच प्रशिअन गणवेष अंगावर घातला मेरेतोंपर्यंत हा पोशाख म्हणजेच खरा मानाचा पोशाख असें मला वाटत राहील राजा वारल्यानतर १८६५ साली माझी बढती झाली आणि एलिझबेथ राणीसरकारच्या दिमतीस मला दिलें त्या-वेळीं राणीसरकारनी मला बक्षिस दिलेले एक घड्याळ, तीन युद्धें झालीं, माझी चाकरी अजून इमानानें करीत आहे ! याच्या आधीच म्हणजे १८६३ सालीच माझी नेमणूक बर्लिन येथें झाली होती प्रशिया देशाची ती राजधानी मीं पहिल्यानेंच पाहिली आणि वसत-ऋतूत राजधानींतिल पटांगणावर आम्हां सैनिकांचें सचलन झाले त्या वेळी त्या थोर कृपाळू राजाचें म्हणजे विल्यमचें मला ओझरतें दर्शन झाले दोनचार वर्षांनी पुढें ऑस्ट्रियाशी आमच्या कटकटी सुरू झाल्या, फौजा जमा झाल्या आणि त्या अमरकीर्ति राजाच्या-फ्रेडरिक दि ग्रेटच्या-समाधीच्या दर्शनास आमचे शिपाई गेले बोहेमियावर स्वारी सुरू होण्याच्या आधीं सैनिकांना जें आज्ञापत्र निघालें त्यांतही या राजाचा उल्लेख होताच, त्यांत शेवटी म्हटलें होतें, " शूर सैनिक हो ! आपापल्या बळावर विश्वास ठेवा, तुमच्या सर्वश्रेष्ठ फ्रेड्रिक् राजानें चिमुकल्या फौजेनिशीं ज्या शत्रूची दाणादाण उडाविली त्याच शत्रूचा पराभव करणें हे तुमचें कर्तव्य आहे " माझ्या हाताखालच्या लोकांनीं मोठीच बहादुरी केली पण त्यांच्यांतले निमे लोक खलास झाले तथापि एकदरीत या युद्धांत विजयश्री आम्हांस प्राप्त झाली बोहेमियांतून परत फिरून स्वदेशांत शिरतांच आमच्या स्वागतासाठीं उभारलेल्या कमानींतून आम्ही चालत गेलों ! माझें चित्त अभिमानानें उचबळून आलें

इ. स १८७० साली फ्रान्सबरोबर आमचें युद्ध जुपलें पहिल्या पलटणीवर मी अॅड्जूटट म्हणून होतों, ... सेडनवर जी लढाई झाली ती मीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिली माझ्या पलटणीला तींत

पडण्याचा हुकूम नव्हता फ्रेंच फौजांना आमच्या सैन्याचा गराडा पडू लागला होता होतां सगळीकडून फ्रेंचांच्या फौजेवर आमच्या तोफा आग ओकू लागल्या आमचा गराडा फोडून बाहेर पडण्याची त्यांनी अनेक ठिकाणीं झटपट केली, पण आमची सांखळी कुठेंही तुटेना येथे एक मौजेची गोष्ट झाली लढाईच्या आदल्या दिवशी मी एका फ्रेंच जिनगराकडून चाबूक विकत घेत होतों बोलतां बोलतां तो म्हणाला, " दादा, आमच्या या सैन्यांत खुद्द राजेसरकारची स्वारी आहे ! " ही बातमी वरपर्यंत पोचावी म्हणून मी पुन्हां पुन्हां ती चार चौघांत बोलून दाखविली, पण ती कुणाला खरीच वाटेना दुसरे दिवशीं जेव्हां ही सगळी सेना आमच्या आगीच्या भडक्यांत सापडली तेव्हां मी उद्गारलों, "खुद्द नेपोलियन सुद्धां या उकडहंडींत शिजून निघणार आहे ! " हें ऐकतांच भोंवतालचे लोक थट्टेनें हसले, पण जेव्हां का मग खरी गोष्ट जाहीर झाली तेव्हां जो तो माझें कौतुक करू लागला. सकाळी आमचा राजपुत्र फौजेंत प्राप्त झाला, त्याने सांगितले कीं, फ्रान्सच्या बादशहास आपण कैद केले आहे ! सध्याकाळी खुद्द राजेसरकार व सेनापतिमडळ येऊन दाखल झाले राजाचा सत्कार लोकांनी किती आणि कसा केला हें सांगणें अशक्य आहे ते शिपाईगडी लष्करी रांगा सोडून धांवले व भोंवती जमून त्यांनीं त्याच्या हाताची व पायाचीं चुबनें घेतली राजाच्या नेत्रांतूनही सारखा अश्रुपात होत होता त्याने आमचे आभार मानले राजाबरोबरच्या मडळीत बिस्मार्क होता घोडदळाच्या शेवटी शेवटी स्वार होऊन येत असलेला हा धीरगभीर पुरुष एकाद्या पर्वताच्या शिखरासारखा दिसत होता त्याचे दर्शन होतांच आम्ही पुन्हां जयजयकार केला थोडेंसें हसून त्याने त्याचा स्वीकार केला

आम्ही पॅरिसकडे निघालों येतां येतां वर शृगापाशी आलों पुन्हां एकदां म्हणजे १९१८ च्या मे २८ ला महायुद्धांत मी याच ठिकाणीं

उभा होतों त्या वेळी शेजारी उभ्या असलेल्या कायझर बादशहास मी म्हणालो, 'सरकार, अठ्ठेचाळीस वर्षांपूर्वी मी याच ठिकाणी माझा तळ ठोकलेला होता!' कूच चालूं करून आम्ही पॅरिसपासून इतक्या नजीक येऊन ठेपलों की, शहरांतील देवळें, मनोरे ही स्वच्छ दिसू लागली धर्मयुद्धांतील शिपायांना जेरूशालेम दिसू लागतांच जो आनद झाला असेल तोच आनद आमच्या पायांपाशी प्राप्त झालेलें पॅरिस शहर पाहून आम्हांस झाला. अठरा तारखेस व्हर्सायच्या राजवाड्यांत झालेल्या समारभाच्या आठवणींनीं माझें मन अजूनही गजबजून गेलें आहे

पॅरिसचा वेढा चालू असतांच शहरांत क्रांतीची धामधूम चालू झाली आहे हें आम्ही ओळखलें होतें पॅरिस शहराच्या गव्हर्नरला हाताखालच्या राजकीय जहालांनीं शेफारल्यासारखी उणी उत्तरे करावयास आरभ केला आहे हे बाहेर कळून चुकले होतें युद्धतहकुबी जाहिर होतांच ही क्रांतीची लाट जोराने उठली बोलणी करावयास आलेल्या फ्रेंच वाकिलांना बिस्मार्क म्हणाला, "एक क्राति होऊन तुम्ही अधिकारी झालां, आतां दुसरी क्रांति होऊन तुम्ही कोठे तरी सांदीत जाऊन पडाल" शहरांतून पळून आलेले लोक सागू लागले की, गांवांत अनर्थ सुरू झाला आहे लुटालूट, जाळपोळ, खून हे सगळे रोग—की ज्यांना सध्यां बोल्शेविझम हे नांव आहे—ते शहरांत फैलावले पराभूत झालेल्या सत्तेच्या वाताहातीच्या या खुणा सगळीकडेच दिसून येतात बधमुक्त केलेला एक कम्युनिस्ट केदी त्या सरकारला म्हणाला, "माझा मुडदा पाडण्याची सरकारची छाती नाही, पण या सरकारचा मुडदा पाडण्याची छाती मात्र मी दाखवीन" फ्रेंच राष्ट्रांत अत्यत प्रबल आणि तटकन् उभी राहणारी जी एकराष्ट्रीय भावना होती तिचा पुरा पुरा उच्छेद या कम्युनिस्टांनी कसा केला होता हे त्यांच्या एका घोषणेवरून चांगलें ध्यानांत भरतें

ते म्हणाले, " आमचें सरकार शत्रूशी झगडत असतां त्या शत्रूच्या देखत आमच्या सरकारच्या पाठीत सुरा खुपसण्यांत आम्ही पुरुषार्थच मानतों " यावरून दिसून येईल की, या सगळ्या जगाला नवा जन्म द्यावयास निघालेल्या बोल्शेव्हिक शासनपद्धतीनें–की जिच्या प्रादुर्भावाचा आम्हांला नुकताच नकोनकोसा अनुभव आला आहे–तिनें आपलें ज्ञान या वरील मडळीपासूनच चोरून घेतलेले आहे ' जून महिन्यांत आम्हीं पॅरिसकडे पाठ फिरविली व तीन दिवसांनीं आमच्या जयशाली पितृभूमींत पुन्हां प्रवेश केला

युद्धकथेच्या धामधुमींत कदाचित् मी हें सांगावयाचें विसरूनच जावयाचा की स्टेटिन गांवीं माझें लग्न झाले माझी बायको ही एका तलवारबहाद्दराचीच छोकरी होती ७० सालच्या युद्धांत तो कामीं आला होता माझी पत्नी मला प्रपचांत मोठी प्रेमळ वांटेकरी मिळाली जो माझा आनद तोच तिचा आनद, जे माझें दुःख तेंच तिचें दुःख माझी काळजी तिच्या प्रीतीमुळें कमी होई व माझ्या कष्टांचें तिच्या सगतींत मला फारसें कांहीं वाटत नसे तिने मला एक मुलगा व दोन मुली दिल्या गेल्या महायुद्धांत माझा मुलगा सेनापतिमडळांत होता. दोघी मुली आपापल्या घरी आहेत माझे दोघेही जांवई महायुद्धांत रणांगणावर लढलेले आहेत

१८८६ च्या वसतांत झोसेन येथें आमच्या सेनेचा 'रणसचार' सुरू झाला राजपुत्र विल्यम हा त्या सचारांत सामील झाला होता हा प्रयोग कित्येक दिवस चालूं होता आम्ही सुरू केलेल्या नव्या उपक्रमांची परीक्षा या खोट्या लढाईत लागावयाची होती. हा राजपुत्रच पुढें आमचा कैसर बादशहा झाला पुढील हेमतांत सेनापति-मडळाचें एक ' युद्ध ' झालें. त्यांत मी राशियन फौजेचा अधिपति होतों .वाढत वाढत मी १९०० सालीं २८ व्या पलटणीचा सेनापति

झालों १९०५ सालीं कायझरच्या कृपाप्रसादाने चवथ्या सेनाशकटाचा अधिकार माझ्याकडे आला या अधिकाराची जबाबदारी फारच मोठी असते प्रत्येक शिपायावर आपल्या प्रकृतीचा ठसा सेनापतीला उठवितां येतो, अशी ही जागा असते सैन्यांत जर सुसज्जता यावयास हवी असेल, तर सैनिकांची सेनापतींवर भक्ति असावयास हवी ही भक्ति सुसज्जतेचें उगमस्थान होय माझ्या शिपायांची माझ्यावर मोठीच भक्ति होती पहिल्याच वर्षाच्या अखेरीस कैसर बादशहाच्या पुढें माझ्या सेनेचे सचलन झालें तें पाहून ते अत्यन्त हर्षभरित झाले मी सूचकपणाने म्हणालों, ‘माझ्या आधींचे अधिकारी फार लायक लोक होते व माझे शिपाईही फार लायक लोक आहेत’ अनेक अधिकार चालवितां चालवितां मला शेवटीं वाटू लागले कीं, आतां नोकरी पुरी झाली मी केवळ साधा, खांद्यावर बदुक टाकलेला शिपाई होतो, त्याचा सेनापति झालों आतां तरुण लोकांना अवसर द्यावा हें योग्य आहे असें वाटून १९११ सालीं ‘मला सोडवावे’ म्हणून मीं बादशहांना विनति केली चौथ्या फौजेचें नायकत्व सोडतांना मला अत्यत दुःख झालें तथापि मला काय माहीत, कीं थोड्याच दिवसांत पुन्हां कबर बांधून राजा व पितृभू यांच्या सेवेसाठीं मला याच सेनेचें आधिपत्य पत्करावें लागेल?

१९१४ ऑगस्ट ता २२ रोजी दुपारीं तीन वाजतां बादशहांकडून तारेनें मला पृच्छा आली कीं, ताबडतोब कामावर येण्यास तयार आहांत काय? मीं उत्तर धाडलें, “होय, तय्यार आहें” ही तार त्यांना पोंचावयाच्या आधींच त्यांची पुन्हां तार आली कीं, “तुमचा होकार असणारच, लुडेन्डॉर्फ हे तुमच्या हाताखाली दिले आहेत; पूर्व प्रशियांत तुमची नेमणूक झाली आहे सत्वर उपस्थित व्हावें.” सेनापति लुडेन्डॉर्फ व मी म्हणजे एक प्रेमी जोडपेंच होतें म्हणा ना!

असे असल्यामुळें माझें काम कोणचें व त्यांचें काम कोणचें याची चिकित्सा तिऱ्हाइतांना कशी करतां येईल ? विचार आणि आचार ही आम्हां दोघांचीं एकच असत एकानें जें तोडाने वदावें ते दुसऱ्याच्या भावनांचें केवळ शब्दरूप होय असें आम्हांस दिसून येई या माणसाची बलाढ्य बुद्धिमत्ता, परिश्रमाची अतिमानुषीय शक्ति, आणि कधी न ढळणारा निश्चय या गुणांना पुरता अवसर द्यावयाचे मी ठरविलें रणांगणावरचा जो एक बन्धुभाव जर्मन सैन्यांत अढळ होऊन राहिला आहे तो मी या शूर सेनापतीस पूर्णपणें दाखविला .. ऑगस्ट महिन्याच्या ३१ व्या तारखेस राजेसाहेबांस मी पुढील तार धाडली, " रशियन फौजेच्या बहुतेक शकटांना गराडा देण्याचे काम काल पुरे झाले तेरा, पधरा आणि अठरा हे त्यांच्यांतील तीन सेनाशकट साफ मोडून पडले आहेत आतांपर्यंत ६०,००० कैदी आणले असून त्यांत १३ व १५ या सेनांचे सेनापति आहेत हस्तगत झालेल्या तोफा अजून रानांतच आहेत, त्या हळूहळू इकडे आणीत आहों लूट तर प्रचड सांपडली आहे अजून तपशीलवार किंमत ठरवितां आलेली नाही आमच्या गराड्याच्याबाहेर राहिलेल्या १ व ६ या रश्शन फौजांचीही धूळधाण उडाली आहे व त्या म्लावा व मिझॅनिक यांच्या रोखाने पळून जात आहेत " शेजारच्या प्रार्थना–मदिरांत आम्ही प्रार्थनेसाठी जमा झालो ती सपतांच सर्व सेनाधिकारी व तरुण शिपायी यांनीं गुडघे टेकले आणि आठ दिवस केलेल्या प्रचड स्वार्थत्यागाचें फळ मिळालें म्हणून त्यांनी प्रभूचे आभार मानिले .. ..

❀ १९१८ च्या सप्टेंबर महिन्यांत मी मनाशी विचार करू लागलो, हा बेहद्द ताण माझ्या फौजा किती दिवस सोसत राहतील ? अत्यन्त भीषण प्रश्न माझ्यापुढे उभा होता, तो म्हणजे हा ग्रथ केव्हां आटोपणार ? मानवी जीवितांतील सर्वश्रेष्ठ पुरोहित जो ' इतिहास '

त्याला अशा प्रसगीं शरण गेलों तर तो सांगतो, "धैर्यानें लढा" "सावधगिरीनें चाला" असें तो सांगत नाही आमच्यांतील सर्वश्रेष्ठ राजा जो फ्रेडरिक त्याच्या तोंडाकडे पाहावें तर तोही हेच सांगणार की, "जागचें हलू नका" पण दीडशें वर्षापूर्वीची व सध्यांची परिस्थिति यांत महद्‌तर पडलेले आहे तेव्हां धदेवाल्या फौजाच लढत असत, आतां अवघें राष्ट्र लढाईत गुतून पडतें ..आमचा युद्धवीर कायझर रणावरून घरी परत आला, पाठोपाठ ऑक्टोबर १ ला मीहि आलों तशा त्या दिवसांत त्यांना मी जवळ हवा असेन हें मला माहीत होतें ४–५ तारखांस आम्ही यु स्टे च्या प्रेसिडेंटकडे आमच्या तहाच्या तयारीविषयी बोलणें सुरू केले ..फौजेपेक्षां देशांतील लोकांनीच कच लवकर खाल्ली मुत्सद्दी व शिपाई यांच्यांत मतभेद् माजू लागले आतां परिस्थितीला आवर राहीना कोणी तरी बळी हवा होता तो ऑक्टोबर २५ ला मिळाला मी रणांगणाकडे एकटाच परत आलो कारण लुडेन्डॉर्फ यांनी त्यागपत्र दिले ! ऑक्टोबरच्या शेवटी सर्व रणक्षेत्रभर आमचा पूर्ण पाडाव झाला...देशांत क्रांतीची लाट पसरत होती ..सगळीच्या सगळी राज्यशासनसस्था हिंवानें थडथडूं लागली शांत विचार मागें पडला, सर्व देशाचा विचार कोणासच करतां येईना नवीन सत्तेपुढे जर्मन सिंहासन डळमळून कोसळले, त्याबरोबर जर्मन राजवशाही कोसळला हे सर्व होतांना मी माझ्या सम्राटाच्या शेजारींच होतो . फौजा सुरक्षित परत आणा येवढेच त्यांनी मला सांगितलें नवबर ९ ला सध्याकाळी सम्राटांची व माझी भेट झाली त्यानतर त्यांचे दर्शन मला पुन्हां झालेले नाहीं योग्य अशा तहाच्या अटी मिळत नाहीत हे ओळखून आणि आपल्यासाठी स्वदेशाला जास्त कष्ट होऊ नयेत म्हणुन सम्राटानें देशत्याग केला

वर्तमानकाळ हातचा गळाला आहे. आतां भावी काळाची आशा बाळगिली पाहिजे मला दुर्दम आशा वाटते कीं, आमच्या प्राचीन ऐतिहासिक सातत्यांत सध्यां पडापड झाली असली तरी त्यांत खड पडणार नाही आमचें प्राचीन ' जर्मन चैतन्य ' आमच्यांत पुन्हां प्रवेश करील दरम्यान चित्तक्षोभ व विपत्ति ही सोसलीच पाहिजेत ' जर्मन-चैतन्य ' म्हणजे काय हें आमच्या शत्रूंना पुरे माहीत आहे

---

१४ : : एका कवितेनें बदललों !

अँड्र्यू कार्नेजी या दानशूर गृहस्थाचे नाव यूरोप व अमेरिका या खडात घरोघर झाले आहे याचे घराणे मूळचें स्कॉटलड देशातील, पण उद्योगधद्यानिमित्त याचे वडील अमेरिकेंत गेले व हाही तिकडेच गेला लहानपणापासूनच त्यानें पोटास मिळविण्यास आरभ केला प्रथम रेल्वे कपनीच्या तारखात्यात त्याला नोकरी मिळाली पण त्याला तेथें चैन पडेना नवा धदा काढावयाचे त्याच्या मनानें घेतलें व त्यानें एक लोखडाचा कारखाना काढला होता होता अशा कारखान्याचा एक मोठा सघ तयार होऊन तो त्याचा नायक झाला या धद्यात त्याला इतकी किफायत होऊ लागली की, या पैशाचें काय करावें या विचारानेंच त्याचें मन व्यग्र होऊ लागलें इ. स. १९०१ साली त्याने धद्यातून अग काढलें आणि अमेरिकेंतून परत येऊन तो स्कॉटलडमधील आपल्या वाड्यात राहू लागला 'ज्ञानाची सदावर्तें' जिकडे तिकडे घालावी आणि पृथ्वीवर शातता नादेल अशा योजना कराव्या, या दोन गोष्टीत त्यानें आपली उरलेली हयात खर्च केली पण हयात खर्च केली तशी त्यानें आपली अफाट सपत्तिही याच कामात वेंचिली सुमारें एक अब्ज रुपयाहून थोडी जास्त रक्कम त्यानें ज्ञानप्रसार आणि शातता यावर खर्च

केली ज्ञानप्रसारासाठी वाचनालयें काढण्याचा झपाटा त्यानें सुरू केला आणि युद्धात मिळालेल्या विजयापेक्षा शाततेनें मिळविलेले विजय हे मानवी सुखाला जास्त कारण झालेले आहेत असें पाहून त्या विजयान्या सपादनाला जितके प्रोत्साहन देता येईल तितकें द्रव्यरूपानें देण्याची त्यानें शिकस्त केली एक कविता वाचल्यानें या विजयासबधानें आपल्याला कशा उदात्त कल्पना सुचल्या याचें वर्णन त्यानें आपल्या आत्मचरित्रात दिलें आहे त्या इग्रजी कवितेचें मराठी भाषातर मी मुद्दामच दिलें आहे ब्रिटन व अमेरिका येथें त्यानें कित्येक वाचनालयें स्थापिली, हेग येथे एक शाततापरिषद् स्थापून तिच्यासाठी एक सुदर व भव्य मदिर बाधून दिलें, महत्कृत्यें करणाराना पारितोषिकें देण्यासाठी द्रव्याची योजना केली, हुशार विद्यार्थ्याना शिष्यवृत्त्या देण्याची व्यवस्था केली, व निराश्रित वृद्धाना सेवान्तवेतनें मिळण्याची तरतूद केली, अशी महत्कृत्यें करून हा उदार पुरुष १९१९ साली परलोकवासी झाला त्यानें लिहिलेल्या अनेक पुस्तकातील 'द्रव्यार्जन' हें पुस्तक विशेष प्रसिद्ध आहे]

* * * सपत्ति–साधनावरचा माझा ग्रथ प्रसिद्ध झाल्यावर, अधिक धन मिळविण्याचें बद करून, ग्रथांतलि प्रतिपादनाप्रमाणे वागणे आता मला प्राप्तच झाले नवे धन मिळविणें बद करण्याचें ठरविले व त्या-पेक्षा शतपट अधिक महत्त्वाचें व अवघड काम, की या धनाचा देकार कसा करावयाचा, ते हाती घेण्यास उद्युक्त झालों आमचा सालीना नफा बारा कोट रुपये होता : व येथून पुढे होणारें वाढतें उत्पन्न भलतीकडेच दांडगें होणार हे स्पष्ट दिसत होतें ज्या कपनीला आम्हीं आमचा कारखाना विकला 'त्या युनायटेड् स्टेट्स् स्टील कॉर्पोरेशन'ने पहिल्याच वर्षी वीस कोटी नफा काढला आम्हींच जर धदा चालू ठेविला असता, आणि ठरल्याप्रमाणें तो वाढविला असता, तर आम्हांला तीस कोट नफा झाला असता लोखडाचा महिमा इतका वाढला

कीं, त्याच्यापुढे इतर कमकुवत वस्तु टिकाव धरीनात, बांधकामांत लोखंडाला राजपद्च प्राप्त झाले अर्थात् भविष्यत्काळीं मोठाच गल्ला जमा होण्याची खात्री होती, पण माझ्यापुरतें मला दिसू लागलें की, हस्तगत संपत्तीची निरवानिरव करण्याचें काम मला म्हातारपणी फारच जिकीरीचें होऊन बसेल शेक्सपियरने याही कामीं आपल्या लेखणीचा परिस या विचाराला लावला व कशी सोन्याची ओळ लिहिली आहे पहा :-- " अवश्य असते त्यापेक्षां जें जास्त हातीं येईल तें वांटून टाक म्हणजे प्रत्येकाला पुरेसें लाभेल "

या देकारांतील माझी पहिली देणगी मीं गिरणीतील कामगारांना दिली दानपत्रांत मी लिहिलें, " ज्या कामगारवर्गानें माझ्या यशः- प्राप्तीत मला इतके साह्य केलें त्यांचा मी अत्यन्त ऋणी आहें त्यांचें उतराई व्हावे म्हणून धंद्यांतून बाहेर पडतांना मी एक कोट रुपये बाजूस काढून ठेवतो अपघाताने जे पंगू होतील व ज्यांना वार्धक्यांत मदतीची आवश्यकता आहे त्यांच्या अडचणीचा परिहार या द्रव्यां- तून व्हावा शिवाय आणखी पस्तीस लक्ष रुपये मी देतों कामगारां- साठीं मी जीं सभागृहें बांधिली आहेत व वाचनालये स्थापिली आहेत त्यांचा खर्च या रकमेच्या व्याजांतून चालावा "

' स्कॉटिश अमेरिकन ' हें मोठें मोलवान् पत्र आहे यांत मला अनेक बहुमोल विचारमणि सांपडतात एकदां एक चुटका आढळला, तो असाः-" कोणी सणंग विणू लागला तर देव सुताची वाण पडू देत नाही " हा चुटका जणूं कांहीं मला उद्देशूनच लिहिला आहे असे मला वाटलें तो माझ्या अंतरंगाला जाऊन भिडला, आणि आपणच सणग विणू लागावें असा निर्धार मीं केला: आणि न्यू यॉर्क शहरांतील अडुसष्ट वाचनालयांसाठी सपास्यासरशी दोन कोट रुपये मीं देऊन टाकले डन्फर्मलिन या गांवी माझ्या वडिलांनीं परिपाठ ठेवला होता कीं, ज्यांच्यापाशीं पुस्तकें नाहींत त्यांनीं

आपल्या घरी येऊन वाचत बसावें पुढें मीं त्या गांवाला एक वाचनालयच स्थापून दिले या मादिराचा पाया माझ्या आईच्या हस्तें भरला हें सार्वजनिक वाचनमदिर म्हणजे मीं लोकांस दिलेली पहिली देणगी होय याच्या मागोमाग अलेघानी शहराला, की जिथें आम्ही पहिल्यानें वस्ती केली, तेथें एक सभागृह व एक वाचनमदिर मी स्थापून दिले यांचें उद्‌घाटन करावयास प्रेसिडेंट हॅरिसन हे वॉशिंग्टनहून मुद्दाम मजबरोबर आले होते हें होताच पिट्सबर्ग नगराने आम्हांला वाचनालय द्या अशी विनति केली मीं ती मान्य केली हळूहळू या इमारतीच्या शेजारी दुसऱ्या इमारती उठल्या, एक वस्तु-सग्रहासाठीं, एक चित्रमदिर म्हणून, कांही इमारती कला-शिक्षणमदिरासाठी, व एक तरुण स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी म्हणून या सर्व इमारती १८९५ च्या नोव्हेंबर पाचला लोकोपयोगासाठी मी खुल्या केल्या या पिट्सबर्ग शहरींच मी इतका पैसा मिळविला होता अर्थात् वरील सस्थांवर मी जवळ जवळ दहा कोट रुपये खर्च केला

दुसरी फार मोठी देणगी म्हणजे वॉशिंग्टन येथील 'कार्नेजी इन्स्टिटयूट' स्थापन करण्यासाठी दिलेली होय प्रथम या सस्थेसाठी मी चार कोट रुपये दिले व पुढें तिची उपयुक्तता जसजशी प्रत्ययास आली तसतशी जास्त रकमा देत देत ही देणगी दहा कोटीपर्यंत मीं नेली स्वाभाविकपणेंच मला वाटले की, प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांना या प्रकरणी विचारावे व सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांनाच म्हणावें की, या संस्थेचे मुख्य कारभारी आपण व्हावे त्यांनीं ते काम खुषीने पतकरले. त्यांच्या जोडीला डायरेक्टर्स म्हणून मीं आणखी आठ दहा मडळी निवडलीं ही यादी जेव्हां रूझवेल्ट यांना दाखविली तेव्हां ते उद्गारले, "दुसरें इतके चांगले मडळ निवडावयाचें म्हटलेत तर आतां माणसेंच नाहींत!" या सस्थेने केलेली कामगिरी इतकी प्रसिद्ध आहे

कीं, तपशिलांत शिरण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं तथापि दोन उदाहरणें देतों तिची हीं कामें विशेषच म्हटलीं पाहिजेत लांकूड व पचरशी धातु यांची बांधलेली एक संशोधन-नौका या संस्थेनें सर्व सातासमुद्रांत फिरती ठेविली आहे पूर्वींच्या जलप्रवाश्यांनी जी सामुद्रिक पाहणी केली होती व जे नकाशे काढले होते ते नाविकांना भलतीकडेच नेत त्यांची जहाजे लोखडानें मढविलेली असल्यामुळें समुद्रांतील किंवा समुद्रकांठच्या लोहचुंबकांची त्यांच्यावर ओढ बसत असे व प्रथम अवलोकनांत आणि म्हणून मग नकाशांत चुका झालेल्या असत आमची ही जी पचरशी ‘ कार्नेजी ’ नौका तिला ही भीति मुळींच नाहीं त्यामुळें तिचे अवलोकन व मार्गसंशोधन अगदीं बिनचूक येऊ लागले याचे ठळठळीत उदाहरण म्हणजे अझोर्सबेसवर रेताडांत सांपडलेल्या कुनार्ड या जहाजाचे होय या जहाजावर हा प्रसंग कां आला, हे कार्नेजीच्या तांडेलानें पडताळून पाहिलें त्याला दिसून आले की, कुनार्डच्या कप्तानाचे काहीही चुकलें नव्हते, तो नकाशाबरहुकूमच जात होता पण नकाशाच चुकला होता अशा किती तरी चुका आमच्या संशोधननौकेनें दुरुस्त केल्या आहेत समुद्र-फेरिस्त्यांनी आमचे या कामी आभार मानले हेच आमचे पारितोषिक होय

दानपत्रात मी अशी आशा व्यक्त केली होती कीं, पुराण राष्ट्रांनी आमच्यावर जे उपकार केले आहेत त्याची थोडी तरी परतफेड आमच्या या नव्या राष्ट्राच्या हस्तें व्हावी ती होत असलेली पाहून मला पराकाष्ठेचे समाधान होत आहे अशी आणखी एक ठळक कामगिरी कॅलिफोर्नियातील आमच्या वेध-शाळेनें केली आहे समुद्रसपाटीपासून ५८८६ फूट उचीवर विल्सन पर्वतावर ही वेधशाळा बांधलेली आहे व प्रो हेल हे ती चालवितात एका साली बरोबर चांगले चांगले ज्योतिर्विद् घेऊन

हेल हे रोम शहरच्या ज्योतिष–परिषदेस गेले असतां त्यानी तेथें इतक्या नव्या नव्या गोष्टी सांगितल्या की, पुढील आपली परिषद् आपण विल्सन पर्वतावरच भरवू असें सर्व पंडितांनीं ठरविले व त्याप्रमाणें ती भरली पर्वत म्हटला तरी 'मौंट विल्सन' हा एकच सुळका आहे भुईच्या पोटात बहात्तर फूट खोल तळघर करून तेथून नव्या ताऱ्यांची छायाचित्रें त्यांनीं घेतली. पहिल्याच कांचेवर, मला वाटतें, सोळा नवे तारे स्पष्ट उमटलेले दिसले दुसरीवर साठ नवे भूगोल उमटले व तिसरीवर शभरांहून जास्त गोलकांच्या छाया उमटल्या! यांतले कित्येक आपल्या सूर्याच्या वीसपट मोठे आहेत कांही तर इतके अंतरावर आहेत की, त्यांचीं किरणें पृथ्वीवर पोहोचावयास आठ वर्षें लागतील हें पाहिलें म्हणजे शिर लववून पुटपुटावेंसें वाटतें कीं, जें ज्ञान ज्ञान म्हणून वाटतें तें अज्ञानाच्या मानाने कांहीच नव्हे! सध्यांच्यापेक्षां तिप्पट मोठी ती नवी होत असलेली राक्षसी दुर्बिण एकदां उभी झाली म्हणजे काय काय नवे चमत्कार दिसतील कोण जाणे! जाणते लोक म्हणतात की, चंद्रलोकावर जर माणसांची वस्ती असली तर तीं माणसें या दुर्बिणींतून स्वच्छ दिसतील

एकदां माझ्या एका मित्राने "शांतिकाळांत" या नांवाची एक कविता माझ्याकडे पाठवून दिली ती सत्यार्थ व सुंदर कविता मी पुनः पुन्हां वाचली व "वीरपरितोष" या नांवाचा निधि मी प्रस्थापित केला कविता अशी होतीः—

> "युद्ध-गर्जना, डमरु-घोषणा,
> जरी निमाल्या रणावरी
> पराक्रमाची वार्ता कुठली?
> वीर्य लोपतें धरेवरी!" ॥ १ ॥

अभद्र वाणी, असली कोणी,
वदे, ऐकतां ती कानीं
बाहु उभारुनि, गर्जुनि सांगे,
"हा मी येथें उभा" कुणी ! ॥ २ ॥

"अनय–असुर, पदतळीं रगडितों,
बळी घेत जो कल्पवरी,
दिसे दीन परि, मारिन गर्दन,
मर्दुनि टाकिन, त्यासि तरी" ॥ ३ ॥

नारी कोणी, गोरीमोरी,
थरथर कांपे, तिची तनू ।
अंगावरति हात टाकित्या
पशूपुढे परि व्याघ्र जणू ! ॥ ४ ॥

बालक सानें, गोजिरवाणें,
सोशी दुखणें, कण्हेचिना ।
म्हणे "आइला क्लेश लेशही
पडतां काळिज तडेल ना !" ॥ ५ ॥

निसर्ग–गूढें, धार्मिक मूढें,
नेणुनि, दंडिति पंडित त्या ! ।
सत्यासाठीं, हत्या हो जरि,
दंड ठोकितो पुढती ज्यां ! ॥ ६ ॥

कानु–कायदा, जिगजिग करुनी,
रोगट शांती फेसाळी
दे लाथाडुनि कुणी फाटका,
पिटितें सारे जग टाळी, ॥ ७ ॥

आपण मरुनी, जग जगवावे,
यास्तव अर्पी देह कुणी
शोधक, ऐसे शूर धरेवरि,
शांतिकाळचे वीरमणी ! ॥ ८ ॥

अशा प्रकारच्या शांतिकाळांतील वीरांनीं दुसऱ्यांसाठी आपले प्राण अर्पण केले तर त्यांच्या मुलांमाणसाची कांही सोय व्हावी म्हणून, मी दीड कोटि रुपये बाजूस काढून ठेविले कांही अपघातानें कोणी आश्रयहीन झाले तर त्यांनाही यांतून मदत करावयाचें ठरविलें पुढें असाच एक निधि माझ्या भूमीत म्हणजे इग्लडांत मी स्थापिला हळूहळू फ्रान्स, जर्मनी, इटली, बेल्जम, हॉलड, नॉर्वे, स्वीडन, स्वित्सर्लंड व डेन्मार्क या देशांतही असे निधि प्रस्थापित केले ब्रिटिश सम्राट् एडवर्ड व जर्मन सम्राट् विल्यम यांनीं माझ्या या योजनेची मोठीच वाहवा केली, आणि तिचा उपयोग किती होत आहे याच्या प्रत्यन्तराची प्रत्यक्ष उदाहरणें जर्मन केसरनें वकिलाच्या हस्तें मला कळविली

---

१५ : : माझ्या स्वभावाचे कंगोरे !

[हर्बर्ट स्पेन्सर या इंग्रज गृहस्थाचें नाव तत्त्वज्ञान-संशोधनात अजरामर झालें आहे महाराष्ट्रातील आधुनिक सुधारकांच्या विचारसरणीवर या तत्त्ववेत्त्याच्या लिखाणाचा मोठाच संस्कार झाला आहे याचा जन्म इ स १८२० या वर्षी झाला पुढें दिलेल्या परिच्छेदावरून दिसून येईल की याचा बाप एक साधा शिक्षक होता, पण त्याच्या अंगातील काही काही गुण हरबर्ट याला उपजतच प्राप्त झालेले होते तत्त्वज्ञानाची आवड त्याला बापाकडूनच प्राप्त झाली होती हा प्रथम रेल्वेखात्यात एंजिनियर म्हणून काम करू लागला. त्याच्या मनाचा कल हळू हळू स्पष्ट होऊ लागून इ स १८४८ त तो ' दि इकॉनमिस्ट ' या नियतकालिकाचा दुय्यम संपादक बनला तथापि या कामातही त्याचें मन रमेना तत्त्व-ज्ञानाकडे असलेला त्याचा ओढा अधिकच स्पष्ट झाला पण परंपरेनें इतरा-कडून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा केवळ संचय करणें त्याच्या चवकस मनाला आणि स्वतंत्र बाण्याला मानवण्यासारखे नव्हतें मानवी जीविताचें व वस्तुजातीचें स्वतंत्र निरीक्षण करून आपणच काही नियम बांधावे व अनुमानें करावी अशी उमेद त्यानें बाळगिली व सतत उद्योग, चिकाटी, आणि प्रतिभा यांच्या बळावर त्यानें खरोखरच तत्त्वज्ञान–राशीत अमूल्य भर

घातली आपले तत्त्वज्ञानाचे विचार त्यानें पाच ग्रंथात सांगितले आहेत. आद्य तत्त्वें, जीवितशास्त्राची तत्त्वें, मानसशास्त्राची तत्त्वें, समाजशास्त्राची तत्त्वें व नीतिशास्त्राची तत्त्वें हे ते पाच ग्रंथ होत याशिवाय अनेक लहानसहान पुस्तकें त्यानें लिहिली त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा मध्यवर्ती विचार हा आहे की, " सर्व शारीरविकसन म्हणजे एकविधत्वाकडून बहुविधत्वाकडे जाणें होय " इ स १६०३ त हा तत्त्ववेत्ता कालवश झाला

हरबर्ट स्पेन्सरनें लिहिलेलें आत्मचरित्र केवळ मनोरजकपणाच्या दृष्टीने पहाता अगदी सुमारच आहे पण आपल्या मनोविकासाचे विवेचन मात्र त्यानें फार सुदर तऱ्हेनें केलें आहे साध्या हकीकती सागत असताना सुद्धा पुन्हा तात्त्विक विचाराकडे वळण्याची त्याची प्रवृत्ति ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे आपल्या स्वभावाचे काही काही कगोरे त्यानें फार सुबकपणानें दाखविले आहेत त्यातील थोडेसे मासल्यासाठी येथे दिले आहेत]

* * * रोम शहरी मी सुमारें पधरा दिवस होतों तेवढ्यांत माझी मोठीच करमणूक झाली मात्र लोकांना जितका त्या स्थळाचा महिमा वाटतो तितका मला वाटला नाही कारण मला ऐतिहासिक आठवणी अगदीं कमी होत्या रोमन इतिहास मी लहानपणीं वाचलेला, त्यांतले कांही पुसट पुसट सस्कार माझ्या मनावर होते तथापि एक मात्र सांगतो की, जरी मला इतिहास चांगला आठवत असता तरी ती तीं स्थळें पाहून मला विशेष कांही वाटलें असतें असें मात्र नाही प्राचीन इमारती पाहिल्या म्हणजे मला दुसरें तिसरें कांहीं वाटत नाही इतके दिवस त्या येथें उभ्या आहेत याचेंच काय वाटेल तें. आणि पडझड झाली असली तरी तिच्यांतच जें कांही विशेष सौंदर्य असतें तेंहि मला पाहावेंसें वाटतें एखादें जुनें देऊळ नाहीं तर एखाद्या किल्ल्याचे अवशेष हे पाहावयास मी जेव्हां जातों तेव्हां हे कोणीं बांधले, येथें कोण राहत असत, येथें कोण मेले, आणि येथें काय

अवटित झाले, असल्या गोष्टीकडे माझें मनच वळत नाही अगदीं जवळ असलेले एखादें रणक्षेत्र पाहावयास जाण्याचीसुद्धां मला कधीं बुद्धि होत नाही अनेक लोक एकत्र जमले, त्यांत कोणी मेले, आणि कोणाला जय मिळाले ! असलें स्थळ पाहण्याची मला यत्किंचितही वासना होत नाही कोणी वाटाड्या बरोबर असला तर मला त्याचा उपद्रवच होतो पण एखादा बरोबर घेतलाच पाहिजे असें असलें तर गप्प बसावयास काय घेशील म्हणून मी त्याच्या हातावर कांही तरी ठेवीन कारण त्या जुनाट भिंती आणि कमानी यांचे रग आणि आकृति यांनी माझ्या मनांत जी अनुकूल चलबिचल होते तिचा अनुभव घेण्याच्या आड या वाटाड्यांची वटवट येते एखाद्या स्थळाच्या इतिहासाचा जितका मोह मला पडतो, त्यापेक्षां त्या स्थळाच्या काव्याचा म्हणजे सौंदर्याचा मोह मला अधिक पडतो. असे असलयामुळे ज्यांना इतिहास माहीत आहे त्यांना या शहरांतील जीं ठिकाणे अत्यत रमणीय वाटली ती ठिकाणे मीं केवळ उदास-बुद्धीनेंच पाहिलीं

पण या ठिकाणी प्राचीन काळच्या थोर व्यक्तीविषयींचें माझ्या बुद्धीतले आणखी एक पाखड मला बोलून दाखविले पाहिजे तें वाचून कांहीजणांना बरे वाटेल पण पुष्कळांच्या अगाचा सताप होईल कुलगरच्या चित्रकलेवरील पुस्तकांत रॅफेल या चित्रकाराच्या मृत्यूची हकीगत देतांना म्हटले आहे, “ या चित्रकाराच्या कृतीकडे लोक धार्मिक आदरबुद्धीनें पाहत असत प्राचीन काली अवतारी पुरु-षांच्या द्वारां ज्याप्रमाणे परमेश्वरानें आपल्या स्वरूपाचा आविष्कार केला त्याप्रमाणें रॅफेलच्या द्वारां परमेश्वरानें आपलें रूप प्रगट केलें आहे ” याच पुस्तकांत पुढें म्हटलें आहे की, “ रॅफेलच्या कृतींवर टीका करण्याची बुद्धि झालीच तर ती अत्यत विनम्र भावानें प्रकट व्हावी हें आपल्यालाच भूषणास्पद आहे ” उघड उघड टीकाकाराची

भूमिका घेतलेल्या माणसाची प्राचीन काळच्या कीर्तिमान् माणसापुढें झालेली ही शरणागति पाहिली म्हणजे त्या प्राचीन पुरुषांची जी सध्यांच्या काळीं नौबत वाजत असते तिच्यांत खरोखरी तथ्य किती आहे याविषयींची माझी भूमिका अधिकच बळकट होते कोणी कोणी म्हणतात कीं, " या प्राचीन कलावन्तांवर आपण अशी टीका करतां कामा नये त्यांच्या कृतीनें आपल्या मनांत ज्या कल्पना आणि ज्या भावना उत्पन्न होतात त्यांकडे आपण लक्ष द्यावें चित्रणांतील पृथक् वस्तूचा त्यांनीं मेळ कसा घातला आहे हें पहावें पण जर तत्रविषयक कांही चुका झाल्या असल्या तर मात्र त्यांची उपेक्षा करावी " माझें असें स्वच्छ मत आहे की तत्राच्या चुकांची उपेक्षा करावी असें म्हणणे अगदी चूक आहे एखादी कविता वाचून झाल्यावर मला जर कोणी असे सांगितले की, या कवितेची कल्पना किती सुबक आहे ते पहा, व्याकरण चुकलें आहे, वृत्तरचनेत बिघाड झाला आहे, यमकें कर्णकटु आहेत, शब्दसहति कर्कश आहेत, रूपकांचा गोंधळ झाला आहे, असल्या गोष्टी पाहून तुम्हांस काय करायचें आहे ? आणि जर मी हे पत्करलें तर मात्र हीहि भूमिका मी पत्करीन कीं, एखाद्या चित्राचा विचार करतांना निरनिराळ्या दिशांहून उजेड येत आहे असें दाखविले आहे अथवा अमुक एका बाजूकडून येत आहे हे पाहण्याकडेहि आपण बेलाशक दुर्लक्ष करावें ! . आपण जें मत द्यावयाचें त्यावरून आपण निरीक्षक आहों असें दिसलें पाहिजे, आपण निरीक्षकच नव्हों असें दिसतां कामा नये

❀ कोणी कोणी असें म्हणतात की, माझ्या अगांत एखादी वस्तु खुलवून सांगण्याची शक्ति विलक्षण आहे, हाती असलेलें साहित्य, त्यावर चालविलेली माझी तर्कपद्धति, आणि शेवटीं मी काढलेले निर्णय ही मी इतक्या सुस्पष्टपणानें व सुसबद्धपणानें सांगतों की, तसें सहसा इतर कोणास साधत नाही ही शक्ति माझ्या अंगीं कोठून

आली ? माझ्या आजाचा सगळा जन्म शिकविण्याचें काम करण्यांत गेला आणि माझ्या वडिलांनींहि सगळ्या जन्मांत दुसरें कांही केलें नाही आतां शिकविणें, शिकविणे म्हणजे मुख्यत: एखाद्या वस्तूची खुलावट करणें होय तासन् तास आणि दिवसानुदिवस शिकविणारा माणूस, मग तो शाळेंत शिक्षक असो कीं खासगी शिकवण्या करीत असो, सगळा वेळ वस्तूचा उलगडा करीत असतो त्याला जर आपल्या धंद्याची कांहीं कल्पना असली तर, पोरांनीं पाठ केलेले धडे ऐकत बसण्याचा उद्योग तो करणार नाही, तर ते धडे त्यांना समजावून देण्याची दक्षता तो राखील, आणि त्यांची समजूत पडावी म्हणून कठीण स्थळांचा उलगडा करील, अथवा त्याहीपेक्षां हा उलगडा ज्या तत्त्वांना अनुसरून व्हावयाचा ती तत्त्वेंच त्यांना शिकवून, कठीण स्थळांची समजूत त्यांची त्यांसच व्हावी असें करील चांगला शिक्षक म्हणजे तो की जो स्वाभाविकपणेच किंवा सवयीनें, जिला बौद्धिक सहानुभूति म्हणतात, ती संपादितो ज्या कल्पना सांगावयाच्या आहेत त्या कल्पनांचा अनुक्रम कसा लावावा हें बरोबर कळावयास ऐकणाराच्या मनःस्थितींत शिरण्यास लागणारा गुण म्हणजे बौद्धिक सहानुभूति आमच्या आजोबांच्या अंगी हा गुण कितपत होता हे सांगवत नाहीं नित्य तोच धंदा असल्यामुळें या गुणाचा उदय त्यांच्या ठिकाणी थोडासा झालेला असावा पण वडिलांच्या अंगी मात्र हा गुण विलक्षणच होता आणि उत्तरोत्तर त्याचा विकासच होत गेला माझ्या अंगांत ही शक्ति वडिलांच्यापेक्षांही जास्त आहे अर्थात् माझें व माझ्या वडिलांचें शिकविणें पाहिलेल्या एका तरुण माणसानें असें मत दिलें होतें ! याचा अर्थ असा कीं, माझी ही शक्ति आनुवंशिक असून सरावानें वाढलेली आहे

मला टीका करण्याची फार खोड आहे हे कोणालाही अमान्य होणार नाही ! माझी मतें उकलून दाखवितांना मी नेहमी दुसऱ्यांच्या

मतांतील वैगुण्यें दाखवीत असतों, आणि माझ्या लेखनांत जर माझी ही खोड एकपट दिसत असली तर माझ्या बोलण्यांत ती दुप्पट दिसून येते दोष काय आहेत हे पाहण्याची प्रवृत्ति माझ्यांत अगदी प्रखर आहे, नसावी इतकी प्रखर आहे भोंवतीच्या लोकांच्या बोलण्यांतलि व विचारांतील चुका दाखविणें ही माझी जित्याची खोड आहे, ती कांही केल्या जात नाही माझें मलाच त्याचे भारी वाईट वाटतें, पण स्वभाव दुरतिक्रम आहे ही सवय मला कोठून लागली? माझ्या विवेचनबुद्धीचें जें उगमस्थान तेच माझ्या या सवयीचेंही आहे शिक्षकाचा निम्मा वेळ विवेचनांत खर्च होतो आणि उरलेला निम्मा टीका करण्यांत खर्च होतो, म्हणजे शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या चुका काढणें, त्यांच्या वह्या तपासणें आणि त्यांची उदाहरणे चूक कीं बरोबर हें ठरविणें या कामांत तो जातो आणि नैतिक व बौद्धिक अशा आपल्या ह्या शक्तीचा उपयोग आपण अशा रीतीने केला नाही, तर आपले कर्तव्यच आपण केलें नाही असें या शिक्षकांना वाटतें माझेही असेच आहे टीका करणें म्हणजे कर्तव्य बजावणे होय इतकें निकडीचे तें मला वाटते केव्हां केव्हां एखाद्याच्या बोलण्यांत किंवा करण्यांत कांहीं चूक आहे हें दिसत असूनही मी मोठ्या कष्टानेंच का होईना पण गप्प बसतो पण गप्प बसलो तरी माझ्या मनाची अगदी चुळबूळ चाललेली असते जें करावयास हवे होतें तें मी केलें नाही या विचाराने मला भारीच अस्वास्थ्य उत्पन्न होतें आनुवंशिकतेने आलेली टीकाबुद्धि ही कर्तव्यविषयक उपजत बुद्धीचें रूप धारण करते व आपोआप बोलू लागते

आनुवंशिकतेनेंच माझ्या अंगांत उतरलेल्या आणखी एका सदृश स्वभावविशेषाचा असाच खुलासा करावयास हवा दुसऱ्याचे न जुमानणें हा माझ्या स्वभावाचा एक विशेष आहे हा विशेष माझ्या-

इतका फार थोड्या लोकांनी दाखविला असेल लहानपणचे एक उदाहरण मला आठवतें मी तेरा वर्षाचा होतो डॉ आर्नो यांनीं आपल्या विज्ञानशास्त्रावरील ग्रथांत 'स्थितैक्य' म्हणजे इनर्शिया या तत्त्वाचे विवेचन केलें आहे, तें मला मान्य नाही असें मी म्हणालों. माझे काका म्हणाले कीं, ग्रथकर्त्याचें म्हणणेंच बरोबर आहे काका व ग्रथकर्ता असे एक झाले तरी माझा हट्ट सुटेना। माझेंच म्हणणें बरोबर असे मी म्हणत राहिलो १८५८ साली असाच एक प्रकार घडला त्या वेळचे सर्व ज्योतिषी म्हणू लागले होते की, धूमकेतूतील नेब्यूलाची निघालेली उपपत्ति निःसशय युक्त व स्वीकार्य आहे, पण मला ती नापसत आहे असे मी ठासून प्रसिद्ध केलें तसेंच पृष्ठवशधारी सांगाड्याच्या अस्थींतील नात्यासबधी ओवेन यानी जी उपपत्ति बसविली तीही मी पतकरण्याचें साफ नाकारले। वास्तविक, तेव्हांच्या शास्त्रज्ञांनीं ती उपपत्ति मान्य केली होती व ती मेडिकल सस्थांतून प्रत्यक्ष शिकवीतही असत पण मी ती झिटकारून दिली। स्वतत्र मत बनविण्यास माझ्या हातीं जर पुरेसे साहित्य नसलें तर मात्र इतरांचें प्रस्थापित प्रामाण्य मानावयास माझ्या लिहिण्यांत मी तयारी दाखविली आहे. गणित, उच्च पदार्थविज्ञान, व रसायनशास्त्र या विषयांत मला असें करावे लागले स्वतत्र साहित्याच्या अभावी तज्ज्ञांचें मत मानणें प्राप्तच बनते दुसऱ्याचें न जुमानण्याची ही माझी प्रवृत्ति अमर्यादच आहे, पण तिचेही उगमस्थान वर सांगितलेलेच आहे शिक्षकाची नेहमीची मनाची बैठक तरी काय असते? विद्यार्थ्यांच्या समोर तोच काय तो प्रामाण्याचा गड्डा। त्याच्यापुढें कोणाचेच चालावयाचें नसते धद्याच्या या तऱ्हेमुळें त्याच्या प्रौढ वयांत तरी इतर कोणाच्या प्रामाण्यापुढें मान लववावी हें त्याला माहीत झालेलेच नसतें त्याच्या पेक्षां श्रेष्ठ दर्जाच्या लोकांशीं त्याचा सबध येतो, पण कनिष्ठाशीं

जितका येतो त्याच्या मानानें तो कांहींच नसतो त्यामुळें दुसऱ्यांचें जुमानण्याची प्रवृत्ति त्याला भावतच नाहीं.

या प्रवृत्तीच्या जातीचीच दुसरी एक प्रवृत्ति माझ्या अगीं आहे ती या प्रवृत्तीचीच दुसरी बाजू आहे असें म्हटलें तरीही चालेल. मला कोणाही वरिष्ठाचें मनांतून भय वाटत नाही मात्र यांत श्रेष्ठाच्या प्रामाण्याचा आदरही माझ्या मनांत नसतो हें ओघानेंच येतें आणखी एक कलम त्यांत आहे प्रामाण्याच्या अनादराचे जे दुष्परिणाम, त्यांच्याविषयींही मी बेफिकीरच असतों लहानपणीच माझ्या अगांत ही वृत्ति दिसू लागली होती व ती मोठेपणीं माझ्या सगळ्या लिखाणांत दिसून आली अमका गृहस्थ काय म्हणेल किंवा तमके मडळ काय म्हणेल याचे पुसटसुद्धा भय मीं कोठें दाखविलें नाही पुढें आपलें कांही तरी बिघडेल या भयानें एखादी गोष्ट करावयास मी कधी मागें पुढें पाहिलें नाही किंबहुना होणारे नुकसान मला कधी दिसलेंच नाहीं, कारण मीं त्याचा कधी विचारच केला नाहीं लोकमत आपल्याविरुद्ध आहे असें जरी दिसत असले तरी माझा हाच खाक्या आहे सरकारनें लोकांना शिक्षण द्यावे या तत्त्वाला मी सारखा विरोध करीत आलों आहें या विरोधाला मीं प्रथम सुरवात केली तेव्हां मी केवळ बावीस वर्षांचा होतों ऱ्याहत्तर वर्षाच्या वयांतही मी तितक्याच किंवा अधिक जोराचा विरोध करीत आहे ! या सगळ्या काळांत अखिल राष्ट्र माझ्याविरुद्ध आहे याची मला पुरी जाणीव आहे ! तरी माझा विरोध कायम आहे याही प्रकरणी उगमस्थानाची वरचीच उपपत्ति लागू पडते शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यांत काय संबध असतो बरें ? तो सबध असा असतो की, त्यांत भीति बाळगण्याचे त्याला कसलेंही कारण नसतें शाळा म्हणजे एक लहानसा समाजच होय, आणि समाजांतील कोणाही एकाला किंवा सबध समाजाला शिक्षक कधीही भीत नसतो !

आतां इतक्याच महत्त्वाच्या एका शारीरिक लक्षणाविषयी थोडें लिहितो माझे हात फारच लहान आहेत माझ्याहूनही कमी उच असलेल्या एखाद्या स्त्रीच्या हातांहूनही ते लहान आहेत आंतली हाडांची चौकट आणि तिच्यावर असलेल्या स्नायूची वाढ या दोनही बाबतीत ते असावयास हवेत त्यापेक्षां किती तरी लहान म्हणजे खुरट-लेले आहेत माझे वडील आणि आजोबा यांनी जन्मभर काय केलें हें पाहिलें म्हणजे याचे कारण स्पष्ट दिसते दिवसामागे दिवस टाक चालविण्यापलीकडे त्यांनीं कोणताही व्यवसाय केला नाही हातांचा उपयोग होईल असा कोणताही खेळ ते खेळले नाहीत किंवा कसला व्यायामही त्यांनी केला नाही हें केले असते तर मात्र हातांचा आकार असावयास हवा तेवढा राहिला असता तरुणपणीं माझे वडील मासे धरावयास जात असत आणि केव्हा केव्हा, एखादे वेळीं बागेमध्यें कांही बारीक सारीक काम करीत असत पण नित्याच्या व्यवसायांत हातांचा जो काही उपयोग होई त्यापलीकडे त्यांच्या हातून कांही होत नसे स्वाभाविकपणेच माझे लहान हात म्हणजे दोन पिढ्यांत हातांचा वापर पुरेसा न झाल्याचें फळ आहे असे म्हटले पाहिजे अशा प्रकारे सपादित स्वभावविशेष आनुवाशिकतेनें खाली उतरतात हें चार मानसिक विशेषानें आणि एका शारीरिक विशेषानें सिद्ध झाले आहे.

असें म्हणतात की, माणसाच्या अंगांत जे गुण असतात त्या गुणांच्या अगभूतच कांही दोषही असतात, आणि हे बरोबर आहे. त्याला ज्या चांगल्या गोष्टी दिलेल्या असतात त्याबरोबरच कांहीं वाईट गोष्टीही त्याला प्राप्त होतात आनुवशिकतेने प्राप्त झालेले जे स्वभावविशेष मी वर सांगितले आहेत त्यांच्या व्यापारांकडे व परि-णामाकडे लक्ष दिलें म्हणजे या विधानाची सत्यता चांगलीच पटते. मी कोणाचेंही प्रामाण्य मानीत नाहीं आणि दुसऱ्या माणसाचें मत

न जुमानल्यामुळे होणाऱ्या हानीचें मला कसलेंही भय वाटत नाही तत्त्वज्ञानाच्या सशोधनांत मला जें कांही यश मिळालें ते कांही अशीं, यामुळेंच शक्य झाले मोठ्या लोकांच्या नांवाबद्दल बहुतेक लोकांना आदर वाटतो आणि त्यामुळे प्रस्थापित तत्त्वे आपो-आपच स्वीकार्यता पावतात मी जर हेंच केलें असतें तर माझ्या अगांतील स्वतत्रपणाचा बाणा नष्ट झाला असता आणि मग तत्त्वज्ञानांतील जे सिद्धान्त मीं प्रस्थापित केले ते मला करतां आले नसते या किंवा त्या मुद्द्यासबधानें लोकांनी आधीच काय मत बनवले आहे याचा विचार न करतां जीवितांत जे प्रत्यक्ष दिसतें त्याच्याशीं सरळ गांठ घालणें हे माझे नेहमीचे धोरण बनले व त्याचा विचार करून स्वतत्रपणें मला जी अनुमाने बांधता आलीं तीं मी बांधली अर्थात यांतील कांही चुकीची ठरलीं असतील, पण कांही खरींही ठरलीं आहेत दरम्यान माझ्या लहान-पणीं या वृत्तीचा स्वभावावरही थोडा विपरीत परिणाम झाला माझ्या बाबांच्या हें ध्यानात यावयास हवें होते पण आलें नाही की, लहानपणी आणि मोठा झाल्यावरसुद्धां कोणाचें न ऐकण्याची जी प्रवृत्ति मी दाखवी ती अप्रत्यक्षरीत्या मला ते स्वतः आणि आजोबा यांच्याकडूनच प्राप्त झालेली होती अर्थात् याचा परिपाक म्हणजेच वडिलांचे न मानणें हा होय याचेंही सर्वांना वाईट वाटत असे. कारण यामुळें माझी कांहीं प्रत्यक्ष नुकसानी झालीच, पण कांहीं अप्रत्यक्षही झाली मुख्य म्हणजे जेथें तेथें मी तटा उत्पन्न करतों व कोमल मनोवृत्तींना मी पारखा होतों. माझ्यासबधाने कुणाला ममत्व उत्पन्न होत नाहीं या अवगुणांच्या अभावी, समजसपणाने, कोमल मनोवृत्तीनें आणि इतरांच्या ममत्वाने माझ्यावर जे सस्कार व्हावयाचे त्यांना मी खचितच मुकलों. यामुळेंच मला सहानुभूतीचा आवेगही येत नाहींसा झाला विचारप्रवण अशा माझ्या मनाला जरी

या गुणाचा म्हणजे फटिंगपणाचा चांगला उपयोग झाला, तरी इतर दृष्टींनी माझें नुकसानच झालें हें यावरून स्पष्ट दिसतें नुकसान झाले असें म्हणावयाच्या ऐवजी नुकसान होत आहे असेंच म्हटले पाहिजे. कारण मला अजूनही त्याचे विपरीत परिणाम स्पष्ट दिसत आहेत

या गुणांमुळेंच मला अशी एक सवय लागली आहे की, मला वर्तमानकाळचा महिमा जितका मोठा वाटतो तितका भूतकाळचा वाटत नाही, भूतकाळाला मी कमी मानतों हे खरेच आहे कीं, भूतकाळाचा बडेजाव फारच माजविण्याची जी प्रथा पडली आहे तिची ही माझ्या ठिकाणी प्रतिक्रिया झाली असावी अगदीं लहानपणीच मुलांच्या मनावर ग्रीक आणि रोमन संस्कृतींच्या फलश्रुति फारच जोराने बिंबवितात यांतील कित्येक फलश्रुतींचें कौतुक रानवट मनाला फारच मोठे वाटतें खुद्द ते ग्रीक आणि रोमन लोकसुद्धां याच प्रवृत्तीचे होते या संस्कारांतून मुले बाहेरच पडत नाहींत आणि मरेतोंपर्यंत लहानपणी बनलेली त्यांचीं विपरीत मतें कायम राहतात जे जे कांहीं जुने असेल तें ते अस्तित्वबुद्धीनें पाहिलें पाहिजे आणि जें जें कांही नवे असेल त्याच्याकडे शंकाबुद्धीने पहावें असा त्यांच्या मनाचा कल बनतो पण माझ्या मनावर हे संस्कार झाले नसल्यानें मी बहुधा दुसऱ्या टोकाला जाऊन बसतो उदाहरणार्थ, प्लेटोविषयींचे माझें मत घ्या मी प्लेटोचें पुस्तक पुन.पुन्हां वाचावयास घेतों, आतां हा संवाद काढावा, मग तो संवाद वाचावा आणि शेवटी अगदीं नकोसें होऊन पुस्तक ठेवून द्यावें असे कितीदां तरी झालें आहे प्लेटोच्या विचारांतील अनिश्चितता, मूळ वस्तूशी नातें न ठेवणारे त्यानें योजलेले शब्द आणि गुगारे मारीत चालणारी त्याची तर्कपद्धति यांमुळें पुस्तक दूर सारावेंसें वाटतें. एकदां एका प्राचीन विद्येच्या पंडिताशीं याविषयीं बोलत असतां तो मला म्हणाला, "तुम्ही म्हणतां तें खरे आहे पण त्याच्या वाङ्मयांतील कला

म्हणून तरी तें वाचावयास हवें आहे" मग मी प्लेटोचें पुस्तक पुन्हां उघडलें तेव्हां त्याची कला काय आहे हें पाहाण्याचें ठरविलें आणि शेवटी पहिल्यापेक्षांही अगदी सतापून जाऊन मी पुस्तक बाजूस ठेवून दिलें एखादा तत्त्ववेत्ता आणि त्याचा मानसपुत्र यांच्यांतील भाषणाची देवघेव हिलाच जर सवाद म्हणावयाचे असेल तर तो मूर्खपणाचा प्रकार आहे कारण तत्त्ववेत्त्याला सोईचे वाटेल तेच त्याचा मानसपुत्र बोलत राहतो आपल्याकडील तिय्यम प्रतीच्या कादबरीकारानी लिहिलेल्या सवादांतसुद्धां जास्त उचित असें नाट्य भरलेलें असतें !

या माझ्या टीका करण्याच्या सवयीमुळे एखाद्या कलाकृतीनें मला एरवी जितका आनद झाला असता त्यापेक्षां कमी होतो दोषैकदृक् बनल्यामुळे सौदर्याचा माझा अनुभव सुद्धां कमी होतो कारण मनांत आधी वैगुण्याच्या कल्पनाच भरून राहतात पूर्वी होऊन गेलेल्या चित्रकाराच्या कृतीत कलेचे कसब उच्च प्रकारचें असणे अगदी सभाव्य आहे, पण माझ्या मनावर त्याचा फारसा परिणाम होत नाही. कारण त्या कृतीतील चुकांकडे माझे लक्ष विशेष प्रकारे जाते ग्रीक लोकांच्या खोदकलेकडे मी पाहू लागलो म्हणजे तिच्यांतील अस्वाभाविक आणि कलाविहीन वस्त्रचित्रणाकडे माझें सारखें लक्ष जाते... गाण्याच्या बाबतींतही माझे कांहीसें असेंच झाले आहे पूर्वी मी पुष्कळदां नाटकाला जात असें, पण तेथेही मनावर होणाऱ्या परिणामांचे पृथक्करण करीत राहिल्याने त्यांच्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या आनदाला मला बहुतेक मुकावें लागे, कारण ज्या ज्या मानाने बुद्धीचा व्यापार चालू राहतो त्या त्या मानाने भावनांचा व्यापार मद होत जातो. केवळ कलाकृतींच्या बाबतीतच माझी ही तऱ्हा होते असे नाही, सृष्टींतील वस्तुजात पाहतांनाही तेंच होतें अर्थात् मानवी देहही या वस्तुजातांतच धरला पाहिजे पॉटर नांवाच्या एका गृह-

स्थाची व माझी नुकतीच ओळख झाली होती त्याला एक धाकटी बहीण होती, नाकाडोळ्यांनी ती अत्यत सुदर होती व तिची अंगलटही सुबक होती एकदां माझ्या चुलतीनें मला विचारलें, " का रे ! पॉटर यांची मुलगी कशी काय आहे ? " माझ्या ठिकाणीं दुसरा एकादा तरणा पोऱ्या असता तर त्याने त्या पोरीच्या स्तुतीचा पाऊस पाडला असता ! पण माझे पाहा ! मी काकूस म्हणालो, " या मुलीच्या डोक्याचा आकार कसासाच आहे, मला तो पसत नाहीं ! " कारण आम्ही मास्तिष्कशास्त्रदृष्ट्या पृथक्करण करणारे ! हा प्रकार मला अजूनही आठवतो केवळ तात्त्विक मुद्द्यावर ज्या एखाद्या उणीवेनें मला कसेसेंच वाटले होतें त्या उणीवेचाच मीं वेड्यासारखा उच्चार करावा आणि त्या मुलीच्या इतर सरस सौंदर्यविशेषांचा मी उल्लेखही करू नये याचे मला पुढें फार वाईट वाटले !

---

१६ : : मलाही चैन पडेनासें झालें !

गटे या जर्मन कवीचा जन्म १७४९ साली झाला कालिदासाचें शाकुतल नाटक वाचून हर्षनिर्भर झाल्यानें जो जर्मन कवि नाचू लागला असे आपण वाचतों तो हाच होय त्याचें शिक्षण लैप्झिग येथील महाविद्यालयात झालें तेथें त्याला कायद्याचे शिक्षण घेणें जरी प्राप्त होतें तरी त्या विषयावर त्याचें मन बसेना आधिभौतिकशास्त्र, वाङ्मय, आणि अखिल मानव्याचा विचार या विषयावर त्याचें मन सारखें आसक्त असल्यामुळें कायद्याच्या गुतागुतीत तें रमेना याच सुमाराला रुसोचें लिखाण प्रसिद्ध होत होतें त्यातील विचारानी तेव्हान्या युरोपातील तरुण लोकाची मनें अगदी भरून गेलेली होती जीवितातील आजवर उत्पन्न झालेलें कृत्रिम सोडून देऊन शुद्ध स्वाभाविकतेकडे आपण सर्वांनी वळावें हा रुसोचा सदेश सर्वांना पटल्यासारखा झालेला होता इतराप्रमाणे गटेलाही वाटलें की शास्त्र, कला, आणि समाज यांत आपण क्रान्ति करून टाकू त्यानें आपल्या पहिल्याच पुस्तकात असाच अेक नायक निर्माण केला की ज्यानें प्रतिकूल मताच्या आणि रूढींनें बाधलेल्या समाजाच्या विरुद्ध खूप जोराचा झगडा केला आणि अपयश पत्करूनही आपलें स्वतंत्र मत ठाम धरून ठेवलें या पुढील पुस्तकातील तरुण नायकाला आत्मसतोष हवा असतो, त्याला बुद्धि-

स्वातन्त्र्य हवें असतें, पण ही दोनही सपादण्याच्या कामात त्या नायकाला केवळ अपयश येतें या पुस्तकानें त्याची कीर्ति बरीच वाढली आणि त्याला एका मोठ्या राजपुरुषाकडे नोकरी मिळाली त्याचा लिहिण्याचा हव्यास मात्र चालूच होता यापुढील पुस्तकात त्यानें आपली सस्कृतीची कल्पना विशद केली. बुद्धि, भावना, इच्छाशक्ति, या सर्वांचे व्यापार परस्पराशी सगनमत राखूनच चालले पाहिजेत आणि आपल्या जीवितात आपल्या निरनिराळ्या शक्तींचा परस्पराशी उत्कृष्ट तोल राहिला पाहिजे, यालाच सस्कृति म्हणावें आणि जे कोणी असा तोल ठेवतात त्याना सुसंस्कृत म्हणावें, असें मत त्याने प्रतिपादिलें मानव प्राण्याची खरी प्रौढी ही आहे की त्याला बाह्य परिस्थितीवर जितकी जास्त हुकमत ठेवता येईल तितकी ठेवता यावी आणि तिच्या कब्जात त्यानें होताहोईतों जाता कामा नये हेंही मत त्यानें आग्रहानें प्रतिपादिलें यापुढें त्यानें वाङमय आणि कला यावर टीका-ग्रथ लिहिले त्यातच ‘ कविता व सत्य ’ हें अेक आत्मचरित्रपर पुस्तक त्यानें लिहिले पण त्याचा सर्वप्रसिद्ध ग्रथ म्हणजे ‘ फॉस्ट ’ हें शोकपर्यवसायी द्विखडात्मक नाटक होय युरोपाच्या बाहेर तरी त्याची कीर्ति जी स्थिर झाली आहे ती या नाटकावरच होय तो अि स १८३२ साली वयाच्या चौऱ्याशीव्या वर्षी वारला मरताना ‘ जास्त कळावयास हवें, जास्त ज्ञान पाहिजे ’ हे शब्द त्याच्या तोंडी होते त्याच्या हातून पुष्कळ प्रमाद घडले होते तथापि जर्मन राष्ट्राला या कवीचा मोठाच अभिमान वाटतो

आत्मचरित्र या नावानें मोडणारें त्याचें जें पुस्तक आहे त्यात त्यानें विविध विषयावरील आपली मतें सविस्तर सागितली आहेत खुद्द त्याच्या चरित्राची अशी फारच थोडी हकीगत त्यात आली आहे त्यात कालनिर्देश नाहीत, पत्रव्यवहार नाहीत, व्यवसायाच्या हकीगती नाहीत, दहा दहा वर्षांचे खड मधेंच पडलेले दिसतात, ज्या प्रेमप्रकरणाना पुढें कसलेंही यश आलें नाही त्याना भलतेंच महत्त्व मिळालें आहे, तपशीलाचा तर फारच सुकाळ झालेला आहे, काही चमत्कारिक मतेंही त्यानें प्रतिपादिली आहेत आणि नव्या

धर्मान्च्या कल्पनाही सांगितल्या आहेत तथापि हे सर्व दोष असूनही हें पुस्तक वाचनीय आहे यात काहीच शंका नाही त्यातून काही चरित्रविषयक व काही वाङ्मयविषयक परिच्छेद पुढे दिले आहेत]

* * * १ फ्रान्स देशाच्या अगदी हद्दीवर रहात असूनही आम्ही एका सपाट्यास आमच्या जीवितांतल्या प्रत्येक फ्रेंच गोष्टीचा अगदी निकाल लावला फ्रेंच लोकांची रहाणी आम्हांला भारी ओतीव पद्धतीची आणि शिष्टपणाची वाटे, त्याचे काव्यही कोमेजलेलें दिसे, त्यांची टीकेची तऱ्हा तर केवळ मारकच ठरत असे, आणि त्यांचें तत्त्वज्ञान जरी मोठें गहन असले तरी त्याने मनाला कधी समाधान उत्पन्न होत नसे म्हणून काही तरी नवे करून पहावें म्हणून आम्ही शुद्ध जड जीविताकडेच आमचे मन वळवू लागलो होतों पण आम्ही सावरलो कारण की, एक नवाच विचाराचा स्रोत आमच्यावर आला त्याने आम्हाला जीविताच्या अधिक उच्च व व्यापक स्वरूपाची कल्पना आली, त्याने आमचे बुद्धिरंजन तर झालेंच पण तितकेंच प्रतिभारंजनही झाले हा स्रोत प्रथम हळूहळू न कळत आमच्यावर येत होता, मग मात्र तो वाढत जाऊन उघडपणाने आणि सपाट्याने आमच्या जीवितांत येऊन दाखल झाला हा स्रोत म्हणजे शेक्सपियरचे वाङ्मय होय या कवीची थोरवी इतर कोणत्याही राष्ट्रांतील लोकांपेक्षां, म्हणजे खुद्द इंग्लंडांतील लोकांपेक्षांही, जर्मन राष्ट्रांतील लोकांनी जास्त ओळखिली आहे व मान्य केली आहे आम्ही स्वतःची जितकी तरफदारी केली नाही तितकी त्याची केली आहे, आम्ही स्वतःच्या बाबतीत जी ऋजुता दाखविली नाही तितकी त्याला दाखविली आहे, व जेथें स्वतःची गय केली नाही तेथें त्याची केली आहे आमच्याकडील मोठमोठ्या बुद्धिमान् लेखकांनी परिश्रम करून या कवीच्या प्रति-

भेचे रूप अशा रीतीने स्पष्ट केले आहे की, वाचकाला तें हृद्यच वाटावें, तसेच त्याच्यासबधी सन्मानबुद्धि दाखवावी म्हणून, किंवा त्याच्या तर्फेनें, किंवा त्याला सभाळून धरण्यासाठी जें जे कांही आमच्या लोकांनी लिहिले आहे त्याला मी तर आपली समतिही दाखविली आहे

माझ्या लहानपणी 'शेक्सपियरची सौंदर्यस्थळे,' या नांवाचें एक पुस्तक प्रसिद्ध झाले होते मूळ ग्रथांतील निरनिराळे चकते एकत्र केलेले म्हणून अशा पुस्तकांना जरी दोष देण्याची पद्धति असली तरी त्यांचा फार चांगला उपयोग होतो पुढे वीलॅंड यानें केलेलें समग्र भाषातर प्रसिद्ध झालें पुढे येतांच लोकांनी तें अधाशासारखे वाचले, लोकानी तें एकमेकांस वाचावयास दिले, मित्रांना व परिचितांना लोकांनीं आग्रहाने सांगितले की हे तुम्ही अवश्य वाचा ! आम्हां जर्मन लोकाचें हे एक भाग्य म्हटलें पाहिजे की इतर देशांतील मोठाल्या ग्रथांची इतकी सुगम व चित्ताकर्षक रूपें मातृभाषेत आमच्यापुढे प्राप्त व्हावी प्रथम वीलॅन्ड याने व मग एशनबर्ग यानें शेक्सपियरचे गद्यरूप भाषांतर केलें या गद्यरूपामुळें ते वाङ्मय सर्व लोकाना सुगम बनलें, कोणाही वाचकानें तें वाचावे असे झालें त्यामुळेच त्याचा इतका प्रसार झाला व लोकावर त्याची इतकी विलक्षण छाप पडली अर्थात् ताल-बद्धता व यमक यांची किंमत मी कमी मानीत नाही, कारण कविता ही कविता ठरते ती प्रथम या तालानें व यमकानेंच ठरते पण ज्याचा रिघाव आपल्या मनांत खराखरा खोलवर होतो व जे मनाच्या अगदी तळाशी जाऊन पोहोंचतें, जें ज्ञानही देतें व चेतनाही आणते, ते काय असते म्हणाल तर इतकेंच म्हणता येईल की कवीच्या काव्याचे गद्यरूप भाषांतर केल्यावर त्याचें ज कांही शिल्लक उरतें तें ! अशाप्रकारें जें कांही शिल्लक उरतें तो शुद्ध गाळीव अर्क असतो हा जर मुळांत इतकासा नसला तर वस्तूला काव्यरूप देऊन कवीला त्याचा आव

आणतां येतो, पण जर मुळांत तो असला तर या काव्यरूपानें तो झाकाळून मात्र जातो ' म्हणून मुलांच्या शिक्षणाच्या कामी तर पद्यरूप भाषांतरापेक्षां गद्यरूप भाषांतरेच मला जास्त उपयोगाची वाटतात मुलें अगोदर मोठी वात्रट असतात व विडंबन करण्याचा मिष्किल-पणा त्यांच्या अंगीं स्वाभाविकच असतो, अर्थात् पद्यांतील नादमधुर शब्द व अक्षरांवरील ठेका यांतच ती दंग होतात व अगदी सर्वोत्तम लिखाणांतील गंभीर मर्म त्यांच्या हाती अशा रीतीनें नष्ट होतें या बाबतीत लूथरने केलेल्या बायबलाच्या भाषांतराचा उल्लेख अगदी युक्त ठरेल वास्तविक पहातां बायबलांत कितीतरी निरनिराळ्या भाषाशैली आलेल्या आहेत त्या सगळ्या लूथरनें मातृभाषेंत एकरूप केल्या आहेत व त्यातील भावनास्वरांचे सर्व पर्याय—काव्यरूप, ऐतिहासिक, अधिकारयुक्त आणि उपदेशपर—एकाच मुशीत ओतले आहेत. याच्या बळावर या थोर गृहस्थाने धर्माच्या कार्याचा इतका उठाव केला की, मुळांतील सगळ्या वैशि-ष्ट्यांसह जर त्याने बायबलाचे तपशिलवार भाषांतर केले असते तर हा उठाव मुळीच साधला नसता यानंतर, जोष, साम्स इत्यादि प्रकरणे, व इतर वीणापर प्रकरणें ही त्यांच्या मुळच्या सारख्या काव्य-रूपांतच वाचकांना पोचविण्याचे काम अनेकांनी केले, पण त्यांचा कांही उपयोग झाला नाही सामान्य जनसमूह की, ज्याच्यासाठींच असले प्रयत्न होतात, तो अगदी साध्या सरळ भाषांतराची वांछा करतो व तेंच अजूनही खरे खरें उपयोगाचे ठरत आहे मूळ संहितेशी स्पर्धा करणारी जीं वाक्‌बगारांची भाषांतरें आहेत तीं पंडितांचीच काय करमणूक करतील तेवढेच, असो. मुळचे वाचून किंवा भाषांतरें वाचून, वेंचे वाचून किंवा सर्वच्या सर्व वाचून आम्हां मंडळीवर शेक्सपीयरची एवढी छाप बसली कीं, आम्ही त्याच्या वाङ्मयाचे अगदीं दर्दी होऊन गेलों

ग्रथ मनोरजक असो किंवा गभीर असो, त्यांचें उद्दिष्ट शेवटी एकच असते, ते हे की, दुःखाची धार कमी करावी आणि सुखाची लजतही कमी करावी जे कथानक असेल तें अतिशय कुशलतेनें आणि आनदकर पद्धतीनें बठविल्यानें हें घडून येते या दृष्टीनेंच इग्रजी भाषेंतील बहुतेक कवितांचा विचार करावयास हवा त्यांतील बहुतेक नीतिपर आणि उपदेशपर असतात आणि सरासरी मानाने त्यांचें तात्पर्य असें दिसतें की, जीवित म्हणजे एक मोठी कटाळवाणी यात्रा आहे, दुसरे कांही नाही या इग्रजी कवीना मानवप्राण्याचाच तिटकारा उत्पन्न झालेला दिसतो हा कशाने उत्पन्न झाला असेल आणि ज्याच्या त्याच्याशी एक तऱ्हेचा अप्रिय वैरभाव यांच्या लिहिण्यांत कां दरवळत असेल याचा विचार केला तर असे दिसून येतं कीं, इग्लड देशांत अनेक पक्षोपपक्ष असल्यामुळें यांना बहुतेक जन्मभर या किंवा त्या पक्षाशीच निष्ठावत रहावें लागतें आपल्याच पक्षाच्या सभासदांची त्यांना स्तुति करितां येत नाही, किंवा त्या पक्षाच्या तत्त्वाचीहि करितां येत नाही कारण, त्या योगानें मत्सर व वैर उत्पन्न होण्याचा सभव असतो, म्हणून प्रतिपक्षांतील लोकांची निंदा करण्यांतच ते आपले बुद्धिवैभव खर्च करितात, आपल्या उपहासाच्या शस्त्राला जितकी धार लावतां येईल तितकी लावितात, व जितकें विष माखतां येईल तितकें माखतात दोन्ही पक्षांकडील लोक हेंच करीत असल्यामुळें त्यांच्यामधील सामाजिक जीवनाचा केवळ नष्टांश होऊन जातो स्वाभाविकपणेच हे राष्ट्र इतकें मोठे समजस आणि अगीं चांगलें रग असलेले असून-सुद्धां आम्हांला तें मूर्ख आणि वेड्या लोकांनी भरलेल्या बाजारासारखें वाटतें हे वर्णनही मीं जपूनच केलेले आहे !

त्यांच्यांतील प्रेमकाव्यांचे विषय सुद्धां बहुधा रडकेच असतात या काव्यांत बघावें तों एखाद्या दगलबाजानें फसविलेली मुलगी

मरत आहे असें दिसेल, त्यांत पहावें तर एखादा विश्वासू नायक पाण्यांत बुडत आहे किंवा चार झपाट्याचे हात पाण्यावर मारून आपल्या प्रेयसीपाशी येऊन ठेपायच्या आतच एखादा मासा त्याला खात आहे! अगदी ग्रेसारखा कवि घ्यावा, तो सुद्धां मसणवटीत बसलेला असतो आणि आपले तें सर्वपरिचित तुणतुणें वाजवू लागतो ताबडतोब ते सगळे त्याचे दुःखीकष्टी मित्र त्याच्या भोंवती जमा होतात! मिल्टनलासुद्धां काही जोरकस पद्यें गाऊन 'अलेग्रो' काव्यांतील आपली मरगळ प्रथम घालवावी लागते, आणि मगच त्याला आनदाचा मदसा तजेला प्राप्त होतो गोल्डस्मिथ हा वास्तविक पाहतां मोठा उल्लसित गडी आहे पण 'डिझर्टेड व्हिलेज' या आपल्या काव्यांत एखादे आनदवन गमावल्याचें दुःख त्यानें चित्रित केलें आहे! ते चित्र सुदर आहे खरे, पण गोल्डस्मिथची भावना मात्र केवळ शोकाची आहे, आणि मग हाच कवि ते गमावलेलें नदनवन सांपडावे म्हणून 'ट्रॅव्हलर' बनून पुनः सगळ्या जगभर भटकत सुटतो! मला हें माहीत आहे की, या किंवा त्या झगझगीत ग्रथाकडे किंवा उल्लसित काव्याकडे बोट दाखवून कोणी असे म्हणतील की, तुम्ही असें कसे म्हणतां? पण इग्रजी काव्यांतील बहुतेक सगळी काव्यें आणि त्यांच्यांतील सारी मुख्य मुख्य काव्यें तर निःसशय याच जातीची आहेत, शिवाय याच जातीची अगदी अलीकडे जीं काव्यें झाली आहेत त्यांच्यात सुद्धां तीच कुचाळीची कडवट प्रवृत्ति दिसून येते, आणि स्त्रियाच्या विषयीं तर ती शुद्ध अवहेलना दाखवितात चमत्कार हा आहे की, खुद्द शेक्सपीअर, कीं ज्याला आम्ही आमचा पिता समजतों आणि जो आमचा मार्गदर्शक आहे तो, शुद्ध आनदाचें वारें कसें पसरवावें हें जाणत असूनही, मानसिक असमाधानाची आपली वृत्ति मात्र खचितच वाढवीत सुटतो हॅम्लेट आणि त्याची ती आत्मगत भाषणें यांनीं

आमची तरुण मने केवळ भुतासारखी झपाटून टाकली होती आम्हां-पैकी प्रत्येकाला वाटे की यांतील मुख्य मुख्य परिच्छेद पाठ करून टाकिले पाहिजेत आणि मोठ्याने म्हटले पाहिजेत वास्तविक, आम्ही कोणीच भूत पाहिलेले नव्हतें, आमचा कोणाचाही बाप राजा नव्हता, आणि त्याच्यावर आम्हा कोणाला सूडही उगवावयाचा नव्हता ! पण ज्याला त्याला असे वाटे की, हॅम्लेटप्रमाणे कपाळाला हात लावून बसण हें आपल्यालाही अवश्यच आहे !

पण आमच्या नाजुक मनोगताची चर्चा व्हावयाची म्हणजे एकमेकानी एकमेकास आपली हृद्गते सागणे प्राप्तच झाले थोडेसे दिवस गेले आणि एका अगदी प्रशान्तसमयी आपल्या यौवनदशेंतील सर्व हकीगत तिने मला सांगितली तीवरून दिसून आले की, अमुक एका दर्जाच्या कुळांत जन्माला आल्यामुळे जे काही सामाजिक लाभ होतात ते सर्व लिलीला लाभलेले होते आणि ससारांतील सर्व सुखे तिला लाभलेली होती हळूहळू आपले भाऊ कसे आहेत, नातेवाईक कसे आहेत हेंही तिने वर्णन करून सागितले आणि आपला स्वत.चाही थोडासा इतिहास सांगितला प्रापचिक विनयबुद्धीने तिनें आपल्या आईविषयी मात्र कांहीच सागितले नाहीं आपल्या कांही वैगुण्यांचाहि तिंने उच्चार केला आणि दुसऱ्याला मोह घालण्याची आपल्या अगी शक्ति आहे याची मला थोडीशी जाणीव आहे असेंहि ती म्हणाली आणि थोडे पुढें जाऊन तिनें सांगितले की, जे मजवर मोहित झाले त्यांची उपेक्षा करण्याची प्रवृत्तिही पण माझ्या अगीं आहे ! शेवटी होतां होतां, आम्ही मुख्य मुद्यावर येऊन ठेपलों ती म्हणाली की, तुमच्यावरही मी माझी मोहनी पसरली होती पण या कामी मला चागलीच शिक्षा झाली कारण तुम्हांला मोह घालतां घालतां शेवटी मलाच तुमचा मोह पडला ! तिच्या मनोगताचा हा उच्चार इतका शुद्ध नि अकृत्रिम होता की, या उच्चाराने तिनें

मला सर्वस्वी अंकित करून टाकलें आतां आम्ही एकमेकांस हवीं-हवींशीं झालों, आणि एकमेकांस भेटल्याशिवाय आम्हांला करमेनासें झालें पण कित्येकदां असे होई की, आजवरची तिची म्हणून जीं कोणी माणसें होतीं ती तिच्याभोवती रात्री इतका वेळपर्यंत बसून राहत की, मला तिची एकटीची गांठ पडणें मुष्कील होई बरें, त्या घोळक्यांत तिची गांठ पडून मला काय करावयाचे होते? या परि-स्थितीचें मला फारच दुःख होत असे माझ्या मनाला एक चमत्कारिक हुरहूर लागून राहिली आणि ती मला आवरतां येईना मला तिच्यावांचून चैन पडेना आणि तिला माझ्यावांचून चैन पडेना पण त्यांच्या घरची राहण्याची तऱ्हाच कांही अशी होती आणि तिच्या माणसांतील कांही लोक इतके नको तेव्हां मधे मधे करणारे होते की, दिवसच्या दिवस, अन् तासन् तास, तिची विशेष गांठ न पडतांनाच वाया जात

लिलीच्या अगविक्षेपांत एक मोठी गमतीदार लकब असे ती एकाद्या टेबलाशी बसलेली असावी किंवा समोर दुसरें कांही सपाट पाठीचे असावें अशा वेळी जर कोणी कांही अमगळ बोलले किंवा सांगितलें तर ती त्या टेबलावर हाताचा झटका मारित असे एकदां एक तिऱ्हाइत गृहस्थ तिच्या शेजारीच जेवावयास बसला होता, तो कांही तरी वेडेंवांकडे बोलला त्याबरोबर, आपली प्रसन्न मुद्रा यत्किं-चितही न पालटतां, तिनें आपला उजवा हात मोठ्या सफाईनें टेब-लाच्या पृष्ठावरून बाजूला झटकला आणि या हाताच्या सुकुमार फटकाऱ्याच्या वाटेंत जे कांही आड आले ते सारें तिनें टेबलाच्या खाली लोटून दिलें! म्हणजे टेबलावर कांही राहिलेंच नाही—सुऱ्या, काटे, वाढलेले पदार्थ—तिच्यापुढचे व शेजाऱ्याचेही—चटसारे खाली गेलें! प्रत्येक जण डचकून पाहू लागला, नोकरचाकर लगबगीने पुढें आले आणि काय झाले हें कोणाच्याच ध्यानांत येईना मात्र

ज्यांचे पुरतें लक्ष होतें त्यांना अगदी आनद झाला की असल्या अमगळ बोलणाराला चांगली थप्पड बसली तिने त्याला चूप बसविले आणि तेंही इतक्या सफाईनें ! तेव्हांपासून एकाद्या प्रसगीं नापसती दाखवावयाची असली म्हणजे आम्ही–लिलीचे अनुकरण करून–उजवा हात सफाईने झाडू लागलों !

माझा जम चांगला बसत चालला होता, निदान बसत होता त्यापेक्षां तो जास्त चांगला बसत आहे असे मला वाटू लागलें, आणि म्हणुन या प्रकरणाचा एकदां जलदीने निकाल लावावा असें मीं ठरविले, कारण लिलीचें व माझे नाते फारच आपुलकीचें आहे असे चारचौघांतही स्पष्ट दिसून येई व म्हणून तसेच रहाणे थोडें अवघड वाटू लागले शिवाय सगळीकडे घडते तसेंच आमचेही झालें होतें, आम्ही अजून एकमेकांला शब्द दिला नव्हता, पण आम्हांला एकमेकांच्या सगतीने पराकाष्ठेचें समाधान लाभलें होतें, आपण अतः-पर एकमेकांस कधी सोडून जाऊ ही कल्पनाही आम्हांला शिवेनाशी झाली होती, आमची परस्परांवर निष्ठाच उत्पन्न झाली होती–या सर्वाचा परिणाम म्हणजे मी अगदी गभीर बनत चाललो होतों, इतका की मला शेवटी थोडी खिन्नताच येऊ लागली ती घाल-विण्यासाठी, जगाचे व्यवहार कितीका सपक वाटेनात, पण मी त्यांत मनापासून लक्ष घालू लागलों

मी अशा प्रकारच्या चमत्कारिक पेंचांत सांपडलों असतां कोणी एक स्त्री आमच्या सहाय्याला आली ती आमच्या ऋणानुबध्यांपैकीच होती आणि कोण माणसें कशांत गुतली आहेत, त्यांचें काय चालू आहे इत्यादिकांचें तिला चांगलें बारीक ज्ञान असे लिली लहान-पणापासून तिला माहीत होती अितकेंच नव्हे तर ती लिलीवर फार ममता करी या बाईच्या स्वभावाला विशेष प्रकारचें अग्र आलेलें होतें ती तोंडावरून मोठी गभीर दिसे तिची छबी थोडी पुरुषीच होती,

आणि चालू लागली म्हणजे ती आपली पावले ठासून, मोजून आणि जलदीने टाकी उगाच नाही तेथे उलाढाल करण्याचा तिचा स्वभाव नव्हता हे खरें आहे एखादा बनाव जर बनत चालला असेल तर त्याच्यावर बारिक लक्ष ठेवावयाचे आणि त्यावरून आपण काढलेलीं अनुमाने मात्र कोणास सांगावयाची नाहीत अशी तिची तऱ्हा असे नेमकें पुढें केव्हां व्हावे हे तिला हेरतां येत असे, आणि माणसांना निश्चय करतां येत नाही पण निश्चय करावयास मात्र हवा आहे असे जेव्हां तिला दिसे, तेव्हां ती एवढ्या करारीपणाने त्या प्रसगांत येऊन दाखल होई की, आपल्याला हवे आहे ते घडविल्याशिवाय ती कधीही राहत नसे बघावयास गेले तर अशा कामांत आपले साधावयाचे असे तिचे कांहींच नसे पण कांही तरी घडवून आणलें, जें कुचबले होतें ते चालीस लावले, विशेषतः लग्नाचें कोठें कांही चालले असेल तें जमवून आणले, एवढें आपल्या हातून झाले तर तिला आनद वाटे पुष्कळ दिवस झाले, आमचें चलनवलन काय आहे आणि आम्हीं कोठवर येऊन थांबलो आहोंत हें तिला कळलें होतें ती आमच्याकडे घरीं पुष्कळदां येई आणि आमचें हे प्रकरण तिने बारकाईने पाहिले होते तेव्हां तिच्या ध्यानांत येऊन चुकलें होतें की, या पोरांची एकमेकांवर खरोखरच प्रीति आहे आणि म्हणून त्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे तिला दिसून आले की, यांचे बेत मोठे चांगले आहेत, पण ही दोघें जितकी निश्चयी असावीत आणि आग्रही दिसावीत तितकी दिसत नाहीत आणि म्हणून त्यांना थोडा हातभार लावला पाहिजे व हे सुरू झालेले छोटेंमें रम्य प्रेमप्रकरण होतां होईतो जलदीनें पुरें केलें पाहिजे

तिचा आणि लिलीच्या आईचा फार दिवसांचा लोभ होता एकदां मी तिची आमच्या घरच्या माणसांना ओळख करून दिली आणि तेव्हांपासून आईला व बाबांना ती फार आवडू लागली होती.

चालचलणुकीत ती थोडीशी तुसड असे पण त्याचे कोणी वाईट वाटून घेत नसे, कारण या तुसडपणाच्या जोडीला तिच्या अंगी शहाणपण आणि हुन्नर हीही असत आमच्या इच्छा काय आहेत आणि आशा काय आहेत याची तिला पूर्ण माहिती होती कांही तरी घडवून आणीत असावे या तिच्या प्रवृत्तीमुळें या कामांत पडावें असे तिला वाटू लागले थोड्यांत बोलावयाचे म्हणजे माझे आईबाप आणि ती याचा या बाबतीत एकविचार झाला पुढे या स्त्रीने आपले काम कसे सुरू केले आणि आपल्या मार्गातील अडचणी कशा दूर केल्या हें मला मुळीच कळलें नाही पण एके दिवशी सध्याकाळी ती आमच्याकडे आली आणि आली ती लिलीची समतिच घेऊन आली ! थोड्या भावनावश व करारी आवाजाने ती म्हणाली, “घाला हातांत हात आतां” मी लिलीच्या समोर उभा होतों मी माझा हात पुढें केला तिने थोडेसे काकू केलें पण हळू हळू तिनें आपला हात माझ्या हातांत घातला मग आम्ही एक दीर्घ निःश्वास सोडला यावर आम्हांला प्रेमाचे भरते आले व शेवटी आम्ही एकमेकांस मिठी मारली

---

१७ : : मीं चित्रेंसुद्धां पुसून टाकलीं !

[फेरोजशहा तुघलख याची कारकीर्द अि स १३५१ पासून १३८८ पर्यंत झाली त्याची आअी दीपलपूरचा राजा मलभट्टी याची मुलगी होती असें अितिहासात म्हटलें आहे मुसलमानी धर्माचा कडक अभिमान, त्याच्या शुद्धीकरणाची वासना, शासन करण्याची तत्परता, प्रजाच्या हिताची आस्था, शेतकऱ्याचे हित पाहण्याची दृष्टि, नव्या अिमारती बाधण्याचा शोक अित्यादींचें काही चमत्कारिक मिश्रण फेरोजशहाच्या स्वभावात झालेलें होतें त्याची मूळची प्रवृत्ति धामधूम माजविण्याकडे नव्हती सुखाने आणि जमले तर विलास भोगीत राज्य करावें अशीच त्याची अिच्छा होती तथापि धार्मिक अभिमानाच्या भरीस पडून त्यानें अनेक अपकृत्यें केली त्याच्या स्वतःच्या दृष्टीनें ती सत्कृत्येंच होती आपण ती केली याचा त्याला मोठा अभिमान वाटत असे या कृत्याची वर्णनें त्याने स्वतःच करून ठेविली आहेत त्यावरून स्वच्छ दिसून येते की, आपण सद्धर्मानेंच वागत आहोंत अशी त्याची कल्पना होती हिंदुधर्मावर त्याचा अगदी दात होता आणि सार्वजनिकपणें मूर्तिपूजा करणें हा त्यानें गुन्हा ठरविला होता हिंदूवर पूर्वी बसलेला जिझिया कर हा त्याच्या मतानें युक्तच होता हिंदू लोकाच्या यात्रातून त्याच्या मताप्रमाणें

जर काही विपरीत घडत असलें तर तें जबरदस्तीनें बंद करण्यात आणि तें करणाऱ्याना अमानुष शासन करण्यात त्याला मोठें भूषण वाटत असे. ही त्याची तऱ्हा हिंदुधर्मापुरती होती असेंहि नाही खुद्द त्याच्या स्वतःच्या धर्मात सुद्धा अेखादें नवीन मत निघालें किंवा अेखादा नवीन पंथ निर्माण झाला तर तो दडपून टाकण्यासाठी तो वाटेल तसल्या उग्र उपाययोजना करीत असे पैगंबरानें सांगितलेल्या मूळ संदेशाच्या पलीकडे अणूभरही कोणी जाता कामा नये असा त्याचा आग्रह असे अगदी आरंभीच्या काळी महंमदी धर्मात जी कलेवरील अनासक्ति होती आणि वैराग्याची छटा होती तीच साम्राज्यशाही उत्पन्न झाल्यावर सुद्धा शिल्लक राहिली पाहिजे असें त्याचें मत असल्यामुळें त्यानें मुसलमानी समाजाच्या तत्कालीन आचारविचाराच्या बाबतीत पुष्कळच उलाढाली केल्या त्यापैकी काहीची व हिंदुधर्मीयांशी त्याने जें वर्तन ठेवले होतें त्याची हकीगत त्यानें लिहिलेल्या आत्मचरित्रातून पुढें दिली आहे]

* * * माझ्या कारकीर्दीच्या आधी, काफिर लोकांना नष्ट करतांना जी लूट मिळालेली असते तिचा चारपंचमांश सरकारी खजिन्यांत भरावा आणि एकपंचमांश ती मिळविणाराला द्यावा असा कायदा व शिरस्ता असे, पण धर्मपुस्तकाप्रमाणें पहातां सरकाराने एकपंचमांश घ्यावा व चारपंचमांश ती संपादणाराला रहावा असे आहे. म्हणजे असें कीं, स्मृतिवचनाच्या अगदीं उलट शिरस्ता पडलेला होता स्मृतिवचनच असें धुडकाविलेलें असल्यामुळें, ज्याला जी लूट मिळेल ती बळकावून बसणें हे तो रीतसर समजू लागला स्वाभाविकच पकडून आणलेल्या स्त्रियांना होणारीं मुलें कुमारिकांशी व्यभिचार करून झालेल्या प्रजेप्रमाणें ठरत ही बजबज नाहीशी व्हावी म्हणून मी ठरविलें की लुटीचा पांचवा हिस्सा सरकारांत जमा व्हावा व चार हिस्से ती लूट आणणाराच्या मालकीचे व्हावे

खाफिज् किंवा शिया या नांवाच्या पथाने आपला मतप्रसार करून माणसें मुडण्याचें काम चालू केले होते या पथवाल्यांनी नवे ग्रथ लिहिले, आपल्या मताचे शिक्षण व प्रवचन चालू केले आणि आमच्या धर्माचे जे पहिले प्रमुख आचार्य त्यांची निंदा सुरू केली मी या सर्व लोकांना पकडून आणिले आणि तुमच्या हातून प्रमाद् घडत आहे व लोक भ्रष्ट होत आहेत हे त्यास शाबित करून दिलें त्यांच्यांतील जे फारच आग्रही होते त्याना मी शिक्षा केल्या व इतरांची नुसती निर्भर्त्सना केली किंवा त्यांना ताकीद् दिली त्यांचे ग्रंथ मी चवाठ्यावर भस्मसात् केले आणि परमेश्वरी कृपेने या पथाचे समूळ उच्चाटन झाले

एकदां एक पाखडी लोकांचा पथ निघाला होता ते बुद्धिभेद् करीत आणि लोकांना आपल्या पाखडात ओढून घेण्यासाठी धडपड करीत रात्रींच्या वेळी अमूक एका ठिकाणी व ठरलेल्या वक्ताला ते जमत त्यांत ओळखीचे, अनोळखीचे असे सगळे असत ते तेथे सुरापान करीत व विचारलें तर म्हणत की, हाच आमचा धार्मिक पूजाविधि आहे त्यांच्याबरोबर या प्रसगी त्यांच्या आया, बहिणी, बायका, याही असत मग जणू कांही नमनासाठीच म्हणून पुरुष मडळी जमिनीवर आडवी होत आणि ज्याचा ज्या स्त्रीच्या लुगड्याला हात लागेल ती स्त्री त्यावेळी त्याची ठरे या अबाहतियान् मुळहिद् लोकांचे जे प्रौढ पुढारी होते त्यांची डोसकीच मी मारिली आणि बाकीच्यांना कैदेत घातले किंवा हद्दपार केलें अशा रीतीने या घाणेरड्या आचाराचा नायनाट करून टाकला

दुसरा आणखी एक पथ निघाला होता. यांतील लोकांनीं नास्तिक्यवाद् पांघरला होता, आणि सर्व बधने झुगारून देऊन लोकांना उन्मार्गवर्ती बनविण्याचे काम चालविले होते यांच्या म्होरक्याचें नांव अहमद्बहारी असें होते तो शहरांतच राही आणि

त्याच्या अनुयायांतील कांहीजण त्याला देवच मानीत या लोकांच्या मुस्क्या बांधून त्यांना माझ्यापुढे उभें केलें, तेव्हां मला कळले की, हा बढाईखोर माणूस स्वतःला द्रष्टा समजतो आणि म्हणतो की, जो माझ्या पथांत प्रविष्ट होत नाही त्याला द्रष्टेपणाचे वैभव कसे प्राप्त होईल ? त्याचा एक शिष्य जोरजोराने सांगू लागला की, दिल्ली शहरांत एक देव अवतरला आहे आणि त्याचें नांव अहमद्बहारी आहे या लोकांवरचे हे आरोप जेव्हां सिद्ध झाले तेव्हां मी त्यांना शिक्षा केल्या व बेड्या ठोकल्या इतरांना सांगितले कीं, पश्चात्तापानें शुद्ध व्हा मग त्यांना मी दूरदूरच्या गांवी हांकून दिले, अशासाठी की, या ओंगळ पथाचा शेवट व्हावा

दिल्ली शहरांत रुखनुद्दीन या नांवाचा एक माणूस होता याला लोक महादी म्हणत कारण हा बेलाशक पुकारा करू लागला की, भावी-कालांत होणार, होणार म्हणून म्हणतात तो इमाम महादी मीच आहें, आणि मला सर्व ज्ञान स्वयभूच आहे, आपण कोणाच्याही हाताखालीं शिकलो नाहीं तरी सर्व वस्तुजातांची नांवे आपल्याला माहीत आहेत. आदामपासून पाहिले तर आजवर एकाही द्रष्ट्याला असे ज्ञान लाभलेले नाहीं तो असेही भासवू लागला की, अक्षरज्ञानाची गूढे इतर कोणाही मानवाला व्यक्त झाली नाहींत तितकी आपणांस झाली आहेत आणि आपण त्या ज्ञानावर अनेक पुस्तकें लिहिलीं आहेत यौगिक विद्येची कांही खुळें त्याने आरभिली आणि आपण स्वतः रुखनुद्दीन् म्हणजे परमेश्वराचे प्रेषित आहो अशा विपरित कल्पना त्यानें पसरविल्या... स्मृतिशास्त्रज्ञ म्हणाले हा काफीरच आहे आणि इस्लामच्या अनुयायांत असली घाणेरडी व घातक प्रमेयें पसरविणारास देहान्तशासनच हवें. या शासनाला जर कां बिलब झाला तर ही प्रमेयें सांथीसारखी पसर-तील आणि सत्यधर्मापासून अनेक मुसलमान चळतील मी हुकूम केला की, या पाजी माणसाचा दुष्टावा आणि बडावा विद्वत्समूहांच्या

कानी घालावा आणि लहानथोर सर्व प्रकारच्या लोकांना तो पटवून द्यावा आणि स्मृतिशास्त्रज्ञ जी शिक्षा सांगतील ती या गुन्हेगारावर बजावावी शेवटी लोक याच्यावर, याच्या साथीदारांवर व चेल्यांवर तुटून पडले व त्यांनी त्यांच्या अगाचीं कातडी काढलीं व त्यांच्या हाडांचे तुकडे केले याप्रकारे हा गैरप्रकार समाप्त झाला

एक गृहस्थ आमिन् माहरूचा शिष्य होता आपण शेख आहों म्हणून त्यानें गुजराथेंत आपले बस्तान बसविलें कांही शिष्यशाखाही त्याने गोळा केली व मी देवच आहें असे तो बोलू लागला शिष्याना त्याची अशी ताकीद असे कीं, आपण हे शब्द बोलतांच ‘आपण देव आहांतच, आहांतच’ असा जबाब त्यांनी करावा तो असेही म्हणू लागला की, मी असा राजा आहें की, ज्याला मरण नाहीं आपला एक स्वतंत्र धर्मग्रंथही त्याने लिहिला त्याच्या हातांत कड्या घालून त्याला मजपुढे उभे केले आरोप सिद्ध होताच मी त्याला शिक्षा फर्माविली आणि त्याचा धर्मग्रंथ जाळून टाकला इस्लामच्या श्रद्धावान् अनुयायात हें नवें खूळ पसरण्याचें अशा रीतीनें एकदम थांबले

इस्लामच्या शास्त्राला समत नसलेला एक प्रघात मुसलमानी शहरांत पडला होता सणाच्या दिवशी पालख्यांतून, गाड्यांतून, घोड्यावरून, खेंचरावर बसून किंवा पायांनीच स्त्रियांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या दर्ग्याकडे जाण्याचा परिपाठ पडला होता दुर्वृत्त, बेफाम वृत्तीचे, उनाड व बदफैली लोक या संधीचा फायदा घेऊन पाचकळपणानें हमामा माजवीत असत तेव्हां मीं फर्माविलें की, कोणाही स्त्रीनें दर्ग्याकडे जातां कामा नये: जी जाईल तिला शिक्षा होईल. देवदयेने याचा परिणाम असा झाला की, आतां कोणीही अब्रूदार स्त्री दर्ग्याच्या जत्रेला जात नाहीं हा प्रघात अजिबात बंद पडला

हिंदूनीं व मूर्तिपूजकांनी आम्हीं काणाडोळा करावा म्हणून कर भरण्याचे पतकरले होतें, आणि आपल्याला कसला उपसर्ग लागू नये म्हणून जिजिया कर भरण्याचेंही मान्य केलें होतें पुढें या लोकांनीं शहरांत व आजूबाजूस नवी देवळें बांधावयास आरभ केला महमदी धर्माच्या अगदी विरुद्ध हें काम झालें त्याचें तर असें सांगणे आहे कीं, असलीं देवळे होऊ देतां कामा नये दैवी इच्छा प्रमाण धरून मी हीं मंदिरे पाडून टाकिलीं आणि या काफिरशाहीचे पुढारी की जे लोकांना पातकास प्रवृत्त करीत त्यांना ठार मारून टाकलें व सटर-फटर लोकांना फटकेमार दिला शेवटीं हा घाणेरडा प्रकार बद पडला उदाहरणादाखल सांगतो:—मल्लू नावाच्या खेड्यांत एक तळें आहे याला ते कुड म्हणतात येथें देवळे बाधलेली होती विशेष प्रकारच्या दिवशी सशस्त्र होऊन आणि घोड्यावर बसून हिंदू लोक तेथें जात असत त्यांची बायकामुले पालखींतून किंवा गाड्यांतून जात ते हजारोंनीं जमत व मूर्तींची पूजा करीत या अनाचाराकडे इतका काणाडोळा झाला की, बनिया लोकांनी आपापल्या गोण्या भरून तेथें न्याव्या व बाजार थाटावा आणि माल विकावा असा प्रकार सुरू झाला आपण कोण, काय हें विसरून केवळ पैका मिळावा म्हणून कांही मुसलमानही तेथे जमू लागले हें वर्तमान कळतांच माझ्या धर्मबुद्धीप्रमाणें मला वाटलें कीं, इस्लामी धर्माची अप्रतिष्ठा करणारें आणि निंदास्पद असें हें कृत्य थांबविलेच पाहिजे मग जत्रेच्या दिवशी मी जातीनेंच तेथें गेलों व हुकूम दिला कीं, या लोकांचे पुढारी आणि या गलिच्छ प्रकाराचे पुरस्कर्ते यांना ठार मारावें. सरसकट हिंदु लोकांना कांहीं कडक शासन करण्यास मीं प्रतिबध केला, पण मीं त्यांचीं देवळें उलथून टाकलीं आणि त्यांच्या जागी मशिदी बांधल्या देवाच्या दयेनें, मूर्तिपूजक आणि काफीर लोक मूर्तींची पूजा करीत असत तेथेंच आज मुसलमान खऱ्या देवाची आराधना करीत आहेत

कोहान्न नांवाच्या गांवी एक नवीन देऊळ झालें व तेथे हे मूर्तिपूजक जमून पूजाअर्चा करूं लागले या लोकांना पकडून माझ्यापुढें आणलें मी फर्माविलें की, या दुष्ट कामांतले जे पुढारी आहेत त्यांच्या विपरीत वर्तणुकीची दवंडी चोहोंकडे करावी व राजवाड्यापुढें त्यांचा शिरच्छेद करावा तसेंच त्यांच्या पोथ्या, त्यांच्या मूर्ति व त्यांच्याबरोबर असलेली त्यांची उपकरणींही चवाट्यावर होळीत घालावी उरलेल्यांना सख्त ताकिदी दिल्या की, मुसलमानांच्या देशांत असल्या दुष्ट प्रघाताकडे बिलकूल काणाडोळा होणार नाहीं

माझ्या आधीच्या राजवटींत राजवाड्यांतील पंक्तींत सोन्यारुप्याची भांडी मांडीत असत व तलवारींचे पट्टे व बाणांचे भाते रत्नखचित करीत मीं हें बद केलें हत्याराची म्यानें वगैरे हाडकाची करावी व स्मृतींत सागितलेल्या तऱ्हेचींच भांडी मांडावी असा शिरस्ता घालून दिला घोड्याच्या सामानावर, पोषाखांवर तऱ्हतऱ्हेची चित्रे काढण्याची चाल पडली होती स्मृतिवचनाप्रमाणे मी ती बद करून टाकली राजवाड्यांवरील चित्रें सुद्धां मीं पुसून टाकावयास सागितलें मोठ्या लोकांचे पोषाख भरजरींचे रेशमी असत स्मृतीविरुद्ध असल्यामुळें मी तें बद केलें

परमेश्वरी कृपेनें मला इमारती बांधण्याची वासना आहे म्हणून मीं पुष्कळ मशिदी, विद्याशाळा व मठ बांधिले, धर्मास समत म्हणून कालवे काढले, झाडें लावलीं व जमिनीही लावून दिल्या धर्मशास्त्र्यांना फारच जिकीर होते हे खरें आहे म्हणून त्यांच्या खर्चाच्या मानानें मी त्यांना नेमणुकी करून दिल्या आतां त्यांना नियमितपणें नेमणूक मिळते.

---

१८ : : आम्ही कवि आहों !

[**काऊंट टॉलस्टॉय** हा आधुनिक काळातील अेक जग-
प्रसिद्ध लेखक म्हणून मान्य झाला आहे हा अि स १८२८ साली जन्मला शिक्षण सपल्यानतर हा आपल्या देशाच्या म्हणजे राशियन फौजेंत शिरला आणि क्रिमियन युद्धातील सेबॅस्टपूलच्या प्रचड सग्रामानतर यानें आपली सैन्यातील नोकरी सोडून दिली या युद्धाचा त्याच्या मनावर विलक्षण सस्कार झाला आणि त्याचें मन अन्तर्मुख बनले आपले हेतु साध्य करून घेण्याला आणि मानवी जीवनाची पूर्ण परिणति होण्याला युद्धासारखी हिंस्र साधनें मुळीच उपयोगाची नाहीत असे त्याच्या मनानें घेतलें आणि होता होता अहिंसेच्या तत्त्वावर त्याची दृढश्रद्धा बसली अहिंसेचें तत्त्व मनात घोळत राहिल्यानें, आणि नित्याचे व्यवहार व तत्त्व यामध्यें फारकत असता उपयोगाची नाही हेंही सूत्र त्याने पत्करलेलें असल्यामुळें या अहिंसेच्या तत्त्वाचें त्यानें तत्त्वज्ञान बनविलें बुद्धाच्या ग्रथाचीही त्यानें ओळख करून घेतली आणि येशू ख्रिस्ताच्या सर्व प्रतिपादनाचा अर्थ अहिंसापर लावण्याचा प्रयत्न त्यानें केला युद्धातून परत आल्यावर त्यानें लग्न केलें आणि बराच जमीनजुमलाही केला, परतु आपलें काही तरी चुकत आहे असें त्याला अधिक अधिक वाटू लागलें

आणि प्रपचात राहूनसुद्धा त्याची प्रपचावरची भक्ति मात्र उडाली वैय्य-क्तिक जीवन हे त्याला कमी वाटू लागले आणि सामुदायिक जीवनाची कल्पना त्यान्या मनात उद्भवू लागली या मनःस्थितीपर्यंत आपण कसे येऊन पोहोंचलों आणि यापुढेंही येशू ख्रिस्तान्या तत्त्वज्ञानाचा सामुदायिक जीवनाला अनुकूल असा अर्थ लावण्यापर्यंत आपली मजल येऊन कशी पोहोंचली याचें टॉलस्टॉय यानें मोठें गभीर विवेचन केलेलें आहे म गाधी-च्या विचार-प्रणालीवर टॉलस्टॉय यान्या लिहिण्याचा फार खोल परिणाम झालेला दिसून येतो प्रपचातील जी कामें आपण सहज करून टाकतों आणि ज्याच्या युक्ततेविषयी आपल्या मनात कधी प्रश्नच उद्भवत नाही ती कामें का करावयाची असले प्रश्न त्यान्या मनात येऊ लागले. हळूहळू त्याच्या शेतवाडीवर काम करीत असलेले जे शेतकरी लोक त्यान्या जीविताकडे त्याचें लक्ष जाऊ लागलें आणि आजकाल युरोपखडात आणि आता सगळ्या जगभर कामकरी आणि शेतकरी याच्यासबधी जें तत्त्वज्ञान पसरलेलें आहे व ज्याला अनुसरून मोठमोठाल्या क्रान्त्या होत आहेत त्या तत्त्वज्ञानाचा मोठा प्रवाह बनविण्यास ज्या काही मत-वाहिन्या उपयोगी पडल्या त्यात काउट टॉलस्टॉय याचें मतप्रतिपादन आणि त्याचा प्रत्यक्ष आचार याचाही मोठा उपयोग झाला सर्व जन्मभर तो लिहीतच होता त्यानें कादबऱ्या लिहिल्या, तत्त्वज्ञानपर ग्रथ लिहिले; लघुकथा लिहिल्या आणि कविताही लिहिल्या पण या सगळ्या लिहि-ण्याचा झोक सामान्य लोकाच्या जीविताचें निरीक्षण करण्याकडे आणि त्याना नवे उत्थान कसें प्राप्त होईल याची विवचना करण्याकडेच होता टॉलस्टॉय १९१० साली दिवंगत झाला आपली पहिली प्रवृत्ति अनाचारा-कडे कशी होती पण त्यातून बाहेर पडून जीवितान्या अर्थांचे निरनिराळे प्रश्न आपणास कसे भेडसावू लागले याचें मोठें उद्बोधक वर्णन टॉलस्टॉय याने केलें आहे]

* * * लहानपणापासून मला जे धर्मतत्त्व शिकविलें होतें तें आतां माझ्यांतून लुप्त होऊ लागले, इतरांचेंही असेंच होतें फरक इतकाच की, पधरा वर्षाच्या वयांतच मी तत्त्वज्ञानाची पुस्तकें वाचू लागल्यामुळें, माझ्या धर्मतत्त्वाला जी ग्लानि येऊ लागली तिची जाणिव मला फार लवकर झाली मी सोळा वर्षांचा झालो तेव्हां आपण होऊन प्रार्थना करणे, देवळांत जाणें, किंवा उपासतापास करणे हें सर्व बंद झाले मला लहानपणीं जे कांही शिकविले होतें त्यावरची माझी श्रद्धा अजिबात उडाली पण इतके मात्र खरें कीं, कशावर तरी माझी श्रद्धा उरली होती ती कशावर उरली होती हे मात्र मला तेव्हां सागतां आले नसतें माझी परमेश्वरावर श्रद्धा उरली होती अथवा ती माझी श्रद्धा उडाली नव्हती एवढे तरी खरे पण हा परमेश्वर म्हणजे कोण हे मात्र मला सांगतां आले नसतें जिझस ख्राईस्ट यालाही मी मानीत होतों आणि त्याचें प्रतिपादनही मला नाकारतां येत नव्हते पण त्याच्या प्रतिपादनाचें मर्म काय हे मला तेव्हां मुळींच सांगतां आलें नसतें तेव्हांचें स्मरण करून पाहिले म्हणजे मला आतां स्वच्छ दिसतें की, ज्याला मी माझी श्रद्धा म्हणत होतों ती म्हणजे आत्मविकासावरील माझी श्रद्धा होय पण हा आत्मविकास म्हणजे तरी काय, आणि त्याचा हेतु काय हेंही मला तेव्हां सांगतां आलें नसते मीं माझ्या मनःशक्तींचा विकास करीत होतो मी प्रत्येक गोष्टीचा अभ्यास करीत होतों जे जे काय हातीं लागेल त्याचा त्याचा अभ्यास करावा असे मी करीत होतों माझें निश्चयाचें बळही मी वाढवीत होतों स्वतःच्या वर्तनासाठीं मी कांही नियमही करून ठेवले होते मनाबरोबर माझ्या शरीराचीही वाढ होत होती. निर-निराळे खेळ खेळून बल आणि चपलता ही मी अगीं आणीत होतों आणि सोशीकपणा व कटकपणा अगी यावा म्हणून मुद्दामच मधून मधून अन्नावांचून राहत असे या साधनांनीं आपला पूर्ण विकास

होईल असें मला वाटले प्रथम प्रथम माझी कल्पना नैतिक विकासाची होती पण पुढे सर्व तऱ्हेचा विकास व्हावयास हवा असें मला वाटू लागलें आपल्या स्वतःच्या दृष्टीनेंच आपण अधिक चांगलें व्हावें किंवा परमेश्वराच्या दृष्टीने आपण अगदी शुद्ध व्हावे इतकेंच नव्हे तर लोकांच्या दृष्टीनें सुद्धां आपण अधिक चांगलें व्हावें असे मला वाटू लागलें या दिशेनें चालू असलेल्या प्रयत्नांतून आपण इतरांपेक्षां अधिक प्रबल व्हावे अशी इच्छा उत्पन्न झाली लोकांहून अधिक कीर्तिमान् व्हावे, आपला बडेजाव अधिक व्हावा, आपण अधिक श्रीमत व्हावें असें मला वाटू लागले

ॐ आपण भलें असावें अशी मात्र माझी मनापासून इच्छा होती पण मी तेव्हां अगदीं कोंवळा होतो अर्थात् विकारवश होतों, आणि अंगचा भलेपणा वाढविण्याच्या कामांत तर मला कुणाचेच साहाय्य नव्हतें आपण नीतिदृष्ट्या फार चांगलें व्हावे असे मला अगदी मनापासून वाटे पण मी तसे बोलून दाखविलें म्हणजे कोणी माझा तिरस्कार करीत आणि कोणी तर माझा उपहासच करीत उलट कांहीं वाईट विकारांना मी वश झालों तर मात्र ते माझी तारीफ करीत, आणि मला प्रोत्साहनही देत असत महत्त्वाकांक्षा, अधिकाराची हाव, लोभ, व्यसनाधीनता, गर्विष्टपणा, रागीटपणा आणि सूडाची वासना या विकारांचीच भोंवतालचे लोक तारीफ करीत असत हळूहळू मला हेच विकार बरे वाटू लागले आणि मग त्या वडील माणसाप्रमाणेच मीही बनलो आणि याचे ते मोठें कौतुक करीत आहेत हेंहि माझ्या ध्यानांत आलें मी माझ्या मावशीच्या घरी राहात असे, ती स्वतः अत्यत शुद्ध वर्तनाची स्त्री होती पण ती सुद्धां मला नेहमीं म्हणे कीं, लग्न झालेल्या एखाद्या स्त्रीशीं तुझें नातें उत्पन्न व्हावे याहून तुझ्या बऱ्याचे मला कांहींही दिसत नाही माझा उत्कर्ष म्हणून तिला आणखी असें वाटे कीं, मी कुणातरी थोराच्या आणि जमल्यास बादशहाच्याच दिमतीला

असावे पण तिच्या दृष्टीनें मला जास्तीत जास्त सुख लागणारी गोष्ट म्हणजे एखाद्या श्रीमंताच्या मुलीशी माझें लग्न व्हावे आणि आपल्या शेतवाडीवर शेंकडों कुळें राबत आहेत असें मला दिसावे

त्या दिवसांची आठवण झाली म्हणजे आतां माझ्या पोटांत धस्स होतें मला अगदी शिसारी येते आणि माझ्या डोक्याची शीर उडू लागते तेव्हां मी अनेक लोकांना युद्धांत ठार केले आणि अनेकांना आव्हान देऊन त्यांना द्वद्वयुद्धांत नाहीसे करून टाकलें माझा पैसा जुगारीत जाऊ लागला गड्यामाणसांनी शेतावर राबावें आणि मी ऐतोबासारखें खावें असें होऊ लागलें आणि मी उलट त्यांनाच शिक्षा करू लागलो मला नीतिविचाराची कांही चाड राहिली नाहीं आणि लोकांना मी उघड उघड फसवू लागलो खोटें बोलणें, चोरी करणें, दारू पिणे, लोकांच्या अगावर धांवून जाणें, खून करणे आणि व्यभिचारकर्म करणें यांत मला कांहीच वाटेनासें झाले मीं केला नाही असा एकही गुन्हा शिल्लक राहिला नाही तथापि लोक माझ्या वर्तनाची स्तुतिच करीत असत ते मला तेव्हांही भला माणूस म्हणत असत आणि आतांही भलाच म्हणतात ! अशा प्रकारे माझी दहा वर्षें गेलीं

मी सव्वीस वर्षाचा झालों तेव्हां मी राजधानीच्या शहरीं आलों आणि तेथें माझी अनेक लेखकांशीं गांठ पडली मीही आधी बरेच लिहूं लागलों होतों या कामीं मला मोठा डौल वाटे माझ्या लिहिण्यांत लोभ आणि गर्व हीही दिसून येत शहरांत आल्यावर ते लेखक मला म्हणाले, "बरें झालें तुम्हीं आमच्यांत आलांत तुम्ही लिहितांही फार चांगलें" वास्तविक खरी गोष्ट काय होती हें कळून यावयाच्या आधींच ज्या लेखकांच्या मेळाव्यांत मी येऊन पडलो होतों त्यांची वागणुकीची तऱ्हा मींही उचलली, आणि होतां होतां आत्मविकसनाची माझी प्रथम-पासूनची इच्छा समूळ नष्ट झाली ! या लोकांच्या तोंडून मीं जें ऐकलें

त्यावरून मला एवढाच बोध झाला कीं, आपला वर्तनक्रम कितीही छिनाल असला तरी त्यालाही कांही युक्त कारणें असतात ! ग्रंथकर्तृत्वांतील माझ्या या मित्रांचे तत्त्व असें होतें की, जीविताचा एकंदरीनें विकासच होत जातो आणि या विकसनांत आपण जे विचारास चालना देणारे लोक, ते मोठाच वांटा उचलतों, आणि त्या लोकांतही खास आपण म्हणजे कवि आणि कलावत त्यांचा महिमा तर विचारतांच कामा नये आमचा जीवितहेतु म्हणजे मनुष्यप्राण्याला ज्ञान देणें हा होय पण कदाचित् कोणी असा साधासुधा प्रश्न करील कीं, तुम्हांला स्वतःला काय कळतें ? आणि तुम्ही काय शिकविणार ? तर या लोकांच्या तत्त्वज्ञानांत यावरही एक तोड तयार ठेवलेली असते ती ही की, कलावत आणि कवि यांना आपल्या ज्ञानाची जाणीव असावी लागते असें नाही त्यांचें ज्ञान स्वतःचें स्वतःस भासलें पाहिजे असें नाही ! मोठा झकास कलावत आणि कवि म्हणून माझी चहा होऊ लागली होती अर्थात् आतांच सागितलेली ही तोड मीं एकदमच पत्करली

मी कलावत आहे, मी कवि आहे, मी लिहितों, मी ज्ञान देतों, मी काय सांगतों हें माझें मलाच माहीत नाही ! अशी माझी वास्तविक स्थिति होती पण यासाठींच मला पैसा मिळू लागला सुग्रास अन्न खावें, माड्या-खिडक्यांत रहावें, सुदर स्त्रियांचा सहवास प्राप्त व्हावा आणि समाजांत मानमान्यता मिळावी असा प्रकार चालू झाला माझी कीर्तिही पसरत चालली अर्थात् मला वाटलें की, आपण जें लिहितों तें खरोखरच चांगले असलें पाहिजे. कविता कविता म्हणून म्हणतात तिचा अर्थ हाच आहे आणि आत्मविकास म्हणतात त्याचाहि अर्थ हाच आहे ही माझी भावना मला धर्माच्या ठिकाणी दिसू लागली, आणि अशा धर्माचा मी एक आचार्य आहे असें मला वाटू लागलें हा आचार्यपणाचा धदा मोठा

सुखप्रद आणि फायद्याचा वाटे अर्थात् यांत कांही गैर आहे की काय अशी शका न येतांच माझे कित्येक दिवस या भावनेत गेले पण दोनतीन वर्षे जातांच या आमच्या धर्मातही कांही प्रमाद् आहे की काय अशी शका मला येऊ लागली आणि मी त्याची तपासणी करूं लागलों मला ही शका येण्याचें पहिलें कारण झालें तें हें की, या धर्माचे आमचे ते जे मोठमोठाले उपाध्याय–म्हणजे कलावत व कवि–त्यांचे एकमेकांशी बिलकूल जमत नसे कोणी म्हणत आम्हीच सर्वाहून चांगले प्रतिपादक आहोत, आमचेच बोलणें जास्त उपयोगाचे आहे, ज्याची आज जरूर आहे तेंच आम्ही शिकवितो, पण हे जे आमचे दुसरे प्रतिस्पर्धी आहेत ते काय वाटेल तें सांगत बसतात उलट दुसरे कोणी म्हणत की, ‘भलतेच एकादे' आम्हीच खरे सच्चे प्रतिपादक आहोत तुम्ही मात्र केवळ भकत सुटतां’ अशा प्रकारे ते एकमेकांशी तडत असत, भांडत असत व ते एकमेकांला शिवीगाळ करीत ते एकमेकाला फसवीत असत आणि दगा देत असत आमच्यांत असेही कित्येकजण असत कीं, ते खरा कोण आणि खोटा कोण याची मुळीच क्षिति बाळगत नसत, पण आमच्या या वादावादींतून आपला फायदा कसा करून घेतां येईल एवढ्यावर मात्र त्यांची दृष्टि असे या सर्व कारणांमुळें माझ्या मनांत हा विचार भरत चालला की, आपला हा कलावतांचा आणि कवींचा पथ असावा तितका पायाशुद्ध नाहीं

याबरोबरच या पथाच्या उपाध्यायांचे–लेखकांचें–चारित्र्य मी बारकाईने पाहू लागलो तेव्हां मला कळून चुकलें की, या पथाचे बहुतेक सगळे उपाध्याय नीतिभ्रष्ट आहेत आणि यांना कसलीही दानत नाहीं, मी लष्करांत असतांना आम्ही जी व्यसनासक्त माणसें तेथें असू त्यापेक्षांही हे लोक अधिक नादान आहेत पण यांच्या अंगीं आत्मविश्वास मोठा होता आणि ते मोठे आत्मसतुष्टही असत. जे खरो-

खरच पवित्र आहेत त्यांच्या अगी तरी हे गुण असातात, किंवा पावित्र्य म्हणजे काय हे ज्यांच्या गांवीही नसते त्यांच्या अगी तरी हे असतात शेवटी यांच्यावरून माझे मन अगदीं उडालें, माझी मलाच लाज वाटू लागली कारण हा पथ म्हणजे शुद्ध लुच्चेगिरी आहे हें माझ्या पुरेपूर ध्यानांत आलें पण असें झाले तरी या लोकांच्यांत वागल्यामुळें मला जी पदवी प्राप्त झाली होती मी माझ्याच्याने सोडवेना मी मोठा कलावान् झालों होतों मी कवि झालों होतों. लोकांना शहाणे करणारा मी आहे असे ठरले होतें मला उगाचच वाटे कीं, आपण कवि आहोत, कलावन्त आहोत, आणि आपण काय शिकवीत आहो हें आपल्याला जरी कळलें नाही तरी लोकांच्यापुढें पांडित्य करण्याचा आपला हक्कच आहे आम्हां सर्वांची अशी खात्री होऊन चुकली होती की, आपल्याला बोलत राहिलें पाहिजे, लिहीत राहिलें पाहिजे, आणि जितकें म्हणून छापतां येण्यासारखें आहे, तितकें जलदीनें छापलें पाहिजे आणि जर लोकांचें हित व्हावयास हवें असेल तर हें सर्व अवश्यच आहे आम्ही शेकडों लोक लिहीत होतों आणि छापित होतों, आम्ही एकमेकांला विरोध करीत होतों आणि शिव्याशापही देत होतों तथापि आम्ही सगळे लोकशिक्षणाचें काम करीत होतों हें मात्र खरे!

आपल्याला कांहीं कळत नाही हें आमच्या ध्यानांतच येत नव्हते बरें कशास म्हणावें व वाईट कशास म्हणावें हे जे जीवितांतले अगदीं साधे प्रश्न आहेत त्यांचीं उत्तरें सुद्धां आम्हांस देतां येत नव्हतीं तरी आमचा बोलण्याचा धडाका चाललाच होता. आम्ही एकमेकांचे ऐकावयासही तयार नव्हतों आज याचा पक्ष घ्यावा, उद्यां त्याला शाबासकी द्यावी म्हणजे तोही केव्हां तरी आपला पक्ष घेतो व आपल्याला शाबासकी देतो, असे चालले होतें शेवटीं सर्वजण एकमेकांशीं भांडत बसत असू असा हा वेडेखाना तयार झालेला होता आमच्या

छापखान्यांत हजारों कामगार लोक रात्रंदिवस अगदी टेकीस येईपर्यंत काम करीत असत खिळे जुळविणें आणि पानेंच्या पानें छापून काढणे ही त्यांचीं कामें असत आमचें हे पांडित्य सर्व रशियाभर पसरत असे इकडे आमचा लिहिण्याचा धडाका चालूच होता आपल्या हातून पुरेंसे लोकशिक्षण होत नाही याचे आम्हांला वाईट वाटे आणि आपण इतके करीत असतां आपल्याकडे लोक पुरेसें लक्ष देत नाहीत हे पाहून आम्हांला फार राग येई खरोखर, आम्ही कांही भलतेंच करीत होतों आतां मात्र आम्हांला त्याचा अर्थ चांगला उमगतो जितका पैसा काढतां येईल आणि लोकांकडून जितकी वाहवा मिळवितां येईल तितकी मिळवावी हाच काय तो आमचा अगदीं आंतील आणि खराखुरा हेतु होता अर्थात् हे साध्य व्हावें म्हणून पुस्तकें लिहिणे आणि वर्तमानपत्रें खरडणे एवढेच काय ते आम्हांस करतां येण्यासारखें होतें म्हणून आम्ही हे करीत होतों पण असले हे भिकार काम आपल्या हातून व्हावें म्हणून, आणि आपण म्हणजे कोणी तरी गोमागणेश आहोंत असे आपल्यालाच वाटावे म्हणून आम्हांला कांही तरी तत्त्वज्ञानाचा पुरवठा हवा होता अपेक्षेप्रमाणे हे तत्त्वज्ञानही आम्हांला लाभले " जे जे कांही वियमान असतें ते तें सर्व युक्तच असते, जें कांही अस्तित्वांत आहे तें विकसित होत असते, हें विकसन सस्कृतीनें घडत असते, सस्कृति किती झाली आहे याचें माप लोकांत वर्तमानपत्रे आणि पुस्तके किती खपतात याने लागते; आम्ही पुस्तकें आणि वर्तमानपत्रें लिहितों म्हणून लोक आम्हांला पैसे देतात आणि आमचा मान करतात, अर्थात्च आम्ही सर्वात चांगली माणसे आहोंत आणि आमचाच सर्वात जास्त उपयोग आहे " असे हें तत्त्वज्ञान होतें ! या बाबतीत आम्हां सर्वांचें जर एकमत असते तर हें सगळें भाकड बरोबर ठरलें असतें पण आमच्यापैकी एकानें कोणताही एक विचार सांगितला की, लागलीच बरोबर

उरफाटा विचार दुसरा कोणीतरी सांगत असे यावरून तरी आत्मशोधनाचा विचार आम्हांस सुचावयास हवा होता पण आम्ही याकडे केवळ दुर्लक्ष करीत होतों व लोक आम्हांला पैसे देत आणि ज्याच्या त्याच्या पक्षांतील लोक त्याची त्याची वाहवा करीत ! अर्थात् प्रत्येकाला वाटत असे की, आपण म्हणत आहोत तें बरोबरच आहे सुमारें सहा वर्षं असला उद्योग मी करीत होतों

मध्यतरीं मी परदेशी प्रवासाला गेलों पुढे परत आल्यानतर माझे लग्न झाले आणि मी प्रापंचिक बनून गुण्यागोविंदानें राहू लागलो यांत माझी पधरा वर्षे गेली लेखकाचा धदा जरी मला आतां तितकासा महत्त्वाचा वाटत नव्हता तरी अजूनही मी लिहिण्याचें काम चालूच ठेवलें होतें ग्रथकर्तृत्वाची चांगलीच चटक मला लागली होती मी कांहीं सटरफटर जरी लिहिले तरी मला बेसुमार पैसा मिळे आणि लोक माझी तारीफही करीत अर्थात् आपले घर भरण्याचे हे उत्तम साधन असलयामुळें ते मी अव्याहत चालू ठेवले पण त्यांतून माझा आणखीही एक फायदा होता आपले जीवित म्हणजे काय आहे आणि एकदर मानवी जीवित म्हणजे तरी काय हे प्रश्न माझ्या मनांत जोराने उठत असत, ते दाबून टाकावयास मला या व्यवसायाचा फारच उपयोग होई ! अशा प्रकारे माझी दिनचर्या चालू होती पण हळूहळू मला थोडी जाचणूक वाटू लागली आणि कांही नैतिक पेच उत्पन्न होत आहेत असें वाटू लागले जणू कांही, काय करावें आणि कसें जगावें याचाच मला बोध होईनासा झाला मला खिन्नता येऊ लागली आणि वाटूं लागलें कीं, यांत कांही तात्पर्य नाही मग हे अभ्रही गेले आणि पहिल्यासारखे मी सर्व कांहीं करू लागलो पण अशा प्रकारचीं अभ्रें पुन्हां पुन्हां येऊ लागलीं आणि मनाला हा प्रश्न पडू लागला कीं ही धडपड कशासाठीं आहे ? आपण कोणीकडे चाललों आहों ? मधून मधून वाटे की, “हे प्रश्न उगाच कांहीं तरी आहेत आपल्याला यांच्याशीं

काय करावयाचे आहे ? यांची उत्तरेच जर हवी असली तर ती माझीं मला सहज देण्यासारखी आहेत या उत्तरांचें मर्म कोणालाही माहीत आहे अर्थात् सध्यां वेळ नाहीं म्हणून, नाही तर यांची उत्तरे मी हां हां म्हणतां देईन " तथापि हे प्रश्न पुन्हां पुन्हां माझ्या मनांत आवर्तने करू लागले आणि यांना उत्तरें दिल्याशिवाय आतां गति नाही असा धाक मला पडू लागला एकाच जागेवर शाईचे थेंब जर पुनः पुनः पडले तर जसा एक मोठा काळा ठिपका होतो तसाच या प्रश्नांचा माझ्या मनांत बसला यानतर मग, प्राणघातक असा हाड्या ज्वर ज्याला येऊ लागतो त्याला जी लक्षणे होतात तीच मला होऊ लागली प्रथम प्रथम नुसते कसेसेच वाटते, अर्थातच रोगी त्याच्या-कडे काणाडोळा करतो मग ही लक्षणे पुन्हां पुन्हां होऊ लागून दिवसभर कसकस वाटत राहते मग याचें चक्र दुखणे बनते आणि ज्याला केवळ ' बरे न वाटणें ' एवढेंच नांव त्यानें आरभी दिलेलें असते तें काय आहे याचा तलास लागण्याच्या आधीच, तें मृत्यूचेच बोलावणे आहे असे शेवटी ठरते माझें असेंच झाले माझ्या ध्यानांत आलें की, माझ्या मनाची जी मळमळ आहे ती काहीं एखादे वेळी होणाऱ्या गोष्टीपैकी नाही वरील प्रश्न माझ्या मनाला पुन्हां पुन्हां पडू लागले आणि त्यांची उत्तरे आपल्याला मिळालीच पाहिजेत असेंही वाटू लागलें

समारा शहरी माझी शेतवाडी होती माझ्या मुलाचे शिक्षण व्हाव-याचें होतें आणि मला ग्रथलेखनही करावयाचे होतें, पण या प्रत्येक प्रसगीं मी स्वतःस विचारू लागलों कीं हें, सगळें कशासाठी आहे ? याचें उत्तर मिळाले नाहीं तोंपर्यत मला कामाला हात घालतां येईना आणि मला चैनही पडेना मी स्वतःस विचारी " समारा परगण्यांत तुझी सहस्रावधि बिघे जमीन आहे आणि तुझ्यापाशी तीनशे घोडे आहेत; हो आहेत, पण पुढें काय ? " मुलांच्या शिक्षणाविषयीं कांहीं

योजना मनांत आली म्हणजे मी मलाच विचारी, "हे शिक्षण कशा-साठी द्यावयाचें ?" किंवा शेतकऱ्यांची स्थिति कशी सुधारावी याचा विचार मनांत आला की, चटकन् असा प्रश्न उत्पन्न होई की, यांचा आणि माझा काय संबंध आहे ? ग्रंथलेखनाचा प्रश्न मनांत आला म्हणजे असेंच वाटे की, हो, हो, गोगोल, पुष्टिन, शेक्सपिअर, मॉलि-अर यांच्यापेक्षांसुद्धां तुला जास्त कीर्ति मिळाली किंवा सगळ्या जगांत तुझा पहिला नंबर लागला तरी यांतून काय निष्पन्न होणार? या प्रश्नांचीं उत्तरे मला हवी होतीं आणि तीं त्वरित हवी होती पण माझी मला तीं देतां येईनात. मला वाटू लागलें की ज्या दगडांवर आपण उभे होतों तो दगडच पायांखालून निसटला आहे, ज्याच्या बळावर मी जगत होतो ते सत्त्वच आतां नष्ट झालें आहे अशाप्रकारें जीविताचा सर्व व्यवहार अजिबात बंद पडला अर्थात् माझी श्वसन-क्रिया चाललीच होती मी खातपीत होतो आणि मला झोपही लागत होती याचें कारण तरी इतकेंच की, यावांचून मला गतीच नव्हती

एखाद्या देवतेनें जर पुढें येऊन म्हटलें असतें कीं, मी तुला प्रसन्न आहे, वर माग ! तर मीं तिला काय मागितलें असतें कोणास ठाऊक ? प्रापंचिक वासनांना मधूनमधून भर येतो, आणि तेंच आपल्याला हवें आहे असें वाटतें पण मन थोडें शुद्धीवर आलें म्हणजे दिसूं लागतें कीं, या वासना म्हणजे केवळ एक माया आहे अमुक हवें असें कांहीच म्हणतां येण्यासारखें नाही सत्य ज्ञान व्हावें असेंही मला वाटेना कारण ते ज्ञान काय आहे याचा मला अंदाज करतां येत होता तें ज्ञान हेंच की, मानवी जीवित केवळ अर्थशून्य आहे मला वाटे की आपण पूर्ण जागे आहों आणि मार्गक्रमण करीत आहों, आणि शेवटी येतां येतां एका कड्यावर येऊन ठेपलों आहोंत आणि तेथून पुढें पाहिलें म्हणजे सर्वनाशाशिवाय दुसरें कांहींही दिसत नाही या मार्गक्रमणांत थांबणें अशक्य आहे परत फिरणें अशक्य आहे. डोळे मिटून घेणें

हेंही अशक्य डोळ्यासमोर क्लेश, आणि प्रत्यक्ष मरण, सर्वनष्टांश हीच आहेत हें विसरतां येण्यासारखें नव्हतें . . मला हा पेच उत्पन्न झाला तेव्हा मी खरोखर चांगला सुखांतच होतो माझी पन्नाशीही अजून उलटली नव्हती, माझी बायको फार चांगली होती आणि तिची माझ्यावर प्रीति असे माझीही तिच्यावर तशीच असे माझी मुलेंही मोठी गोजिरवाणी होती आणि माझी शेतवाडी-सुद्धां, मी स्वतः विशेष कांही न करतां, वाढत चालली होती व तिच्यांतून मला गल्लाही जास्त मिळू लागला होता माझे सगेसोयरे पहिल्यापेक्षां मला आतां मानू लागले होते इतर लोकही माझी स्तुति करीत आणि माझी कीर्तिही पसरू लागली होती या माझ्या समजात कसलाही भोळेपणा नव्हता माझे मन अगदी निकोप असून चाणाक्षपणाने जीविताकडे पाहत असे माझ्याइतपत माण-सांना मनाचें आणि शरीराचें जेवढे सामर्थ्य असते त्यापेक्षां मला जास्त होते कापणीच्या वेळी मी शेतकऱ्यांच्या बरोबरीनें काम करीत असे आणि कसलाही शीण न वाटतां आठ–आठ, दहा–दहा तासपर्यंत मी बौद्धिक व्यवसाय करीत असे अशा या स्थितीतच वरील प्रश्न येऊन ठेपला होता

मला बसल्या जागीच असे वाटे कीं, कोणीतरी माझी गमत पाहत असेल, ही गमत पाहणारा तो कोठें उभा आहे कोणास ठाऊक ? पण असा कोणी तरी असावा असें मला वाटे आज तीस चाळीस वर्षे झाली शिक्षण झाले, माझी वाढ झाली, शरीर पोसले, मन बलिष्ठ झाले आणि शेवटी जीविताच्या अगदी शिखरावर येऊन पोहोचल्या-नतर मी अगदी बावरल्यासारखा झालों अगदी बावळ्यासारखा झालो जीविताला कसलाही अर्थ नाही, मागेंही नव्हता, आणि पुढेंही राहणार नाही ! माझी ही दशा पाहून तो कोणीतरी मनांत काय म्हणत असावा बरे ? पण अशा रीतीनें मला मनांतल्या मनांत

हसणारा कोणी असो किंवा नसो, तेवढ्याने माझ्या स्थितीत कांहीच फरक पडत नव्हता माझ्या जीविताचा आणि माझ्या प्रत्येक कृतीचा कांहीं अर्थ बसविण्याचा यत्न मी करून पाहू लागलो परतु तो यत्किंचितही बसेना वास्तविक ही गोष्ट सर्वांना कळत असते आणि मला सुद्धां आरभापासून माहीत झालेली होती पण मी जाणूनबुजून आजवर आपलीच वचना कां केली असावी याचें मला आश्चर्य वाटू लागले आज ना उद्यां जरा आणि मरण ही मला प्रिय असलेल्या माणसांना आणि मला स्वतःला येणारच येणार आणि मग शेवटी घाण आणि कृमि याशिवाय आमचे म्हणून कांहीच शिल्लक राहणार नाही माझे हे, माझें ते, असें जे मी म्हणत असतों ते सर्व नाहींसें होईल आणि मी स्वतःच मरून जाईन मग ही सर्व धडपड कशासाठी चालू आहे ? या विचारांनीं माझें मन भरून गेले
